

universität
wien

MASTERARBEIT / MASTER'S THESIS

Titel der Masterarbeit / Title of the Master's Thesis

„Nastanak naselja duž Carigradskog drumca od 16. do 20. veka – Jedna porodična priča/ Die Entstehung der Siedlungen entlang Konstantinopler Heerstraße zwischen dem 16. und 20. Jahrhundert – Eine Familiengeschichte“

verfasst von / submitted by

Irena Ilić

angestrebter akademischer Grad / in partial fulfilment of the requirements for the degree of
Master of Arts (MA)

Wien, 2020 / Vienna 2020

Studienkennzahl lt. Studienblatt /
degree programme code as it appears on
the student record sheet:

UA 066 803

Studienrichtung lt. Studienblatt /
degree programme as it appears on
the student record sheet:

Masterstudium Geschichte

Betreut von / Supervisor:

PD Mag. Dr. Mihailo Popović

Zahvalnost

Za nastanak ovog rada zahvalila bih se institucijama, profesorima, kolegama istoričarima bez kojih ovo istraživanje ne bi bilo moguće, a ovaj rad svakako ne tako sveobuhvatan.

Posebnu zahvalnost posvetila bih svom profesoru i mentoru PD Mag. Dr. Mihailu Popoviću na pomoći i savetima, počevši od naučnog okvira i ideje. Hvala Vam za posvećenost, vreme i konstruktivne razgovore bez kojih ovaj rad ne bi imao ovakav oblik.

Dalju zahvalnost dugujem zaposlenima u Istorijskom arhivu u Pirotu koji su se svesrdno potrudili da mi stave na raspolaganje Crkvene knjige i sve neophodne podatke. Hvala Mili Panajotović iz Muzeja Ponišavlja u Pirotu na datim informacijama. Takođe, zahvalila bih se Mileni Kolevoj iz Orijentalnog odeljenja, Narodne biblioteke Sveti Kiril i Metodije u Sofiji, na volji i želji da pomogne da moja Porodična priča dobije početak u defterima. Mojim kolegama iz Niša, Nebojši Ozimiću i Milanu Randeloviću veliko hvala na razgovorima, idejama i spremnosti da svoje ogromno znanje i iskustvo podele sa mnom.

Hvala mojim roditeljima i sestri na pomoći i nesebičnoj podršci onda kada mi je bila potrebna. Naročitu zahvalnost dugujem svojoj porodici Jovanović, tetkama i ujaku koji su svoja sećanja i priče podelili sa mnom.

Hvala mojim prijateljima, posebno Klaudiji, na strpljenju i podršci.

Irena Ilić

Sadržaj

I. Uvod	1
1.1. Kratki istorijski pregled	1
1.2. Geografska odrednica	6
1.3. Osmanske popisne knjige kao izvori za istoriografska istraživanja	8
1.4. Naučno pitanje	10
1.5. Naučna metoda	11
II. Osmanska država od 15. do sredine 17. veka – državno i vojno uređenje.....	13
2.1. Vojna organizacija zemlje.....	18
2.2. Povlašćene kategorije stanovništva	20
2.2.1. Vojnuci.....	20
2.2.2. Knezovi i primikjuri	28
2.2.3. Derbendžije, ulakčije i ćupridžije	31
2.2.4. Sokolari.....	33
2.3. Nepovlašćene kategorije stanovništva	35
2.3.1. Raja.....	35
2.3.2. Žene kao poreski obveznici	37
2.4. Politička i ekonomska situacija u Osmanskom carstvu od sredine 16. do sredine 17. veka	40
2.5. Uporedni pregled rajetskih domaćinstava u Pirotskoj kazi kroz godine	47
2.6. Pomeranje, migracije stanovništva i njihovi mogući uzroci.....	52
2.6.1. Epidemije kuge.....	53
2.6.2. Ratovi i političke prilike.....	56
III. Pirot i okolina u opisima putopisaca od 17. do 19. veka	72
3.1. Carigradski drum u opisima putopisaca.....	72
3.2. Pirot kao važna stanica na Carigradskom drumu	76
3.3. Izgled Pirota i okoline u delima putopisaca	80
3.4. Izgled naroda pirotskog kraja.....	91
3.4.1. Stanovništvo	91
3.4.2. Način odevanja – izgled odeće	94
3.4.3. Karakteristike stanovništva pirotskog kraja	98
3.4.4. Vašar ili panađur u Pirotu.....	99
3.5. Izgled sela i kuća Pirota i okoline.....	101
3.6. Privreda i poljoprivredne kulture	104
3.6.1. Poljoprivreda i stočarstvo	104
3.6.2. Zanatstvo.....	107
3.6.3. Industrija i trgovina	108
3.6.4. Čilimarstvo	109
3.7. Crkve i manastiri Pirota i okoline.....	112

3.8. Islamska zdanja u Pirotu.....	118
3.8.1. Karavansaraji i hanovi	118
3.8.2. Džamije	120
3.8.3. Sahat kula	121
3.8.4. Hamami.....	121
IV. Pirot i okolina u 19. veku.....	123
4.1. Prvi srpski ustanak i njegov uticaj na život stanovnika Pirotu i okoline	123
4.2. Pirotska buna i događaji koji će voditi do oslobođenja srpskog naroda.....	129
4.3. Srpsko–turski ratovi i oslobođenje pirotskog kraja	135
4.4. Sanstefanski mir i Berlinski kongres	136
4.5. Migratorna kretanja kao posledica srpsko–turskih ratova.....	139
4.6. Pirot u srpsko–bugarskom ratu.....	141
<i>Aneks: Jedna porodična priča</i>	144
ZAKLJUČAK	166
ABSTRACT	168
BIBLIOGRAFIJA.....	170
GLOSAR.....	177

I. Uvod

1.1. Kratki istorijski pregled

Istorija pirotskog kraja pod srpskom vlašću može se pratiti od kraja 12. veka, tačnije od vremena prodiranja Stefana Nemanje (oko 1165–1196) ka Nišu 1182/83–1189. godine, od kada se ovaj region nalazi u sastavu Srbije. Srpska vlast trajala je kratko do ponovnog osvajanja od strane Bugarske.¹ Jačanjem bugarske države, Pirot je bio u kraćim i dužim vremenskim periodima pod bugarskom i srpskom vlašću. Nakon bitke kod Velbužda 1330. godine, Pirot se nalazi u sastavu srpske države. Sa sigurnošću se može reći da su 1385. godine, Niš i Pirot pripadali knezu Lazaru Hrebeljanoviću (1360–1389). Kako je Niš 1386. godine, a Sofija godinu dana ranije pala pod osmansku vlast, smatra se da je Pirot u ovom periodu takođe osvojen od strane Osmanlija, mada kratkotrajno, jer je sultan Bajazit I (1360–1403) posle Kosovske bitke 1389. godine vratio Ponišavlje sa Pirotom kneginji Milici (1335–1405).² Posle smrti sultana Muse (?–1413), koji je kratkotrajno osvojio Pirot i Znepolje 1412. godine, nalazi se u sastavu srpske države sve do 1425. godine kada na kratko biva osvojen od strane sultana Murata II (1421–1451), a 1427. godine posle smrti despota Stefana Lazarevića (1389–1427) Pirot ponovo potpada pod vlast Osmanlija.³ Despot Đurađ Branković (1427–1456) sa ugarskim kraljem Vladislavom (1456–1516) i Jankom Hunjadjem (1406–1456) u Dugoj vojni (1443–1444) osvaja Niš i Sofiju krajem 1443. godine.⁴ Prema ugovoru u Segedinu 1444. godine, despot Đurađ Branković dobija Rašku sa 24 grada između kojih je i Pirot sa celim Gonjim Ponišavljem. 1454. godine; Mehmed II (1451–1481) je opustošio celu Srbiju, da bi po ugovoru iz 1455. godine Pirot trajno pripao Osmanlijama.⁵ U prilog ovom podatku, Borislava Lilić, kao godinu trajnog osvajanja Pirota navodi 1454. godinu.⁶ Osmansko carstvo vladalo je balkanskim zemljama gotovo pet vekova. Poražavajuća je činjenica da je srpska istorija ostala siromašna, gotovo bez istorijskih izvora sa početka i tokom novog veka. Iz ovih razloga ovaj vremenski period ostaje gotovo neistražen.

¹ Vladimir *Aleksić*, Crkva Svetog Nikole u Staničenju i srpsko–bugarsko razgraničenje u Ponišavlju u XIII–XIV veku. U: Beogradski istorijski glasnik 6 (2015) 99–117, ovde 100–101; U ovom radu korišćena su pravila citacije Istorijskog instituta, Univerziteta u Beču (stanje oktobar 2015. godine). U sistemu navođenja strana, nije urađena adaptacija po pravilima srpskog jezika, već je zadržan način Istorijskog instituta u Beču. U skladu sa tim, strane će u citaciji biti obeležene sa „S.”

² Svetislav *Petrović*, Istorija Grada Pirota – do propasti Despotovine Srbije, Komentari dr Borislava Lilić. U: Pirotski zbornik br. 22 (1996) 5–63, ovde 13.

³ Siniša *Mišić*, Pirotski kraj pod srpskom vlašću u srednjem veku. U: Borislava Lilić (ed.), Pirotka buna 1836 (sa posebnim osvrtom na oslobodilački pokret u Pirotu i Ponišavlju od turskog osvajanja do oslobodenja 1877/78). Naučni skup, Pirot, 14–16. juni 1996 (Zbornik radova Pirot 1997) 49–57.

⁴ Vladimir *Ćorović*, Istorija Srba (Beograd 1993). S. 314–322.

⁵ *Petrović*, Istorija Grada Pirota, S. 13.

⁶ Ibid.

Veliki je broj razloga koji su uticali na pomeranje stanovništva na ovim prostorima za vreme osmanske vladavine. Tlačenje naroda, bolesti, pre svega kuga, ratovi, pljačkanje celih sela i svetinja bili su glavni uzroci koji su terali stanovništvo na migracije i traženje boljih i sigurnijih uslova za život.⁷ Neki od njih vратиće se po oslobođenju od Turaka u novoformiranu Kneževinu Srbiju 1815. godine, dok će drugi deo ostati na teritoriji Habzburške monarhije i potpasti pod uticaj Mađara i Austrijanaca, gubeći svoj nacionalni identitet, jezik, prihvatajući katoličanstvo.⁸

Primarni izvori za istraživanje srpske istorije u potpunosti zavisi od osmanskih popisnih knjiga – *deftera*.⁹ U austro–turskom ratu 1737–1739. godine Osmanlije su spalile 140 pirotskih sela, a mnoge crkve i manastiri opljačkani su od strane austro–ugarske vojske.¹⁰ U srpsko–turskom ratu 1876. godine od strane Arnauta i Čerkeza spaljeno je 109 sela, a posle mira sa Turskom, iz osвете je u Pirotskoj *kazi*¹¹ spaljeno oko 20 sela.¹² Ovaj proces spaljivanja sela nastaviće se i pri povlačenju Turaka, kao i pri povremenim upadima na oslobođene srpske teritorije.¹³ I one knjige koje su bile sačuvane pri paljenju sela i pljačkama ili one nastale u međuvremenu, trajno su uništene ili odnete u Sofiju pri bugarskoj okupaciji jugoistočne Srbije od 1914. do 1918. godine. „Deo mera koje je preduzimao bugarski okupator bilo je spaljivanje i uništavanje knjiga i pisanih dokumenata na dva mesta u Pirotu – na trgu u Tija Bari i na pijaci kod stare pošte na Pazaru. Veliki broj retkih i vrednih knjiga, među kojima i knjige gimnazijske biblioteke nestao je u toj čistki. [...] Bugari su odneli i mnoge kulturne vrednosti iz okupiranih srpskih teritorija, među kojima i ikonu Diptih iz Poganovskog manastira, koju je u XIV veku poklonila vizantijska carica Jelena, kći Konstantina Dejanovića, zajedno sa ikonostasom izvanredne lepote i izuzetne vrednosti.“¹⁴ Stanovništvo današnje Srbije, dela nekadašnje Rumelije i njegova struktura se kroz migracije i druge vrste kretanja prilično menjalo.

Najveći deo mog istraživanja obrađuje nastanak i broj naselja, zatim stanovništvo današnjih opština Pirot i Dimitrovgrad. Analiza naselja, stanovništva i društvenih struktura duž Carigradskog drumu¹⁵ predstavlja uglavnom istorijsko–demografsku studiju. Dalje, biće opisano kretanje stanovništva, kao

⁷ Elena *Grozdanova* (ed.), *Turski izvori za bałgarskata istorija* (Sofija 2001). S. 9; Dragana *Amedoski*, *Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku*. U: *Istorijski časopis* 59 (2010) 225–242.

⁸ *Ćorović*, *Istorija Srba*, S. 438.

⁹ Ema *Miljković*, *O značaju Osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primeru deftera Smederevskog sandžaka*. U: *Istorijski časopis* 49 (2002) 99–114.

¹⁰ Borislav *Lilić*, *Jugoistočna Srbija 1878–1918* (Beograd 2006). S. 25.

¹¹ Kaza ili Kadiluk – područje koje je bilo u nadležnosti jednog kadije; granice ovog područja nisu morale biti iste sa granicama sandžaka. U: Olga *Zirojević*, *Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683*. (Beograd 1974). S. 297. Osim u tekstu i fusnotama glosar stranih reči i izraza dat je i na kraju rada.

¹² *Lilić*, *Jugoistočna Srbija 1878–1918*, S. 28.

¹³ *Ibid.* S. 32–38.

¹⁴ *Ibid.* S. 397.

¹⁵ Olga *Zirojević*, *Carigradski drum od Beograda do Sofije 1459–1683*. U: *Zbornik istorijskog muzeja Srbije* 7 (1970) 3–195.

i njihovi mogući uzroci. Uz pomoć osmanskih popisnih knjiga, moguće je posmatrati razvoj određenih područja od sredine 15. do prve polovine 17. veka. (videti poglavlje II)

Originali ovih knjiga nalaze se mahom u istanbulskim arhivima, napisani su različitim verzijama arapskog pisma i do sada su samo delimično prevedeni. Srpski i jugoslovenski naučnici su izučavali i prevodili popise koji obuhvataju uglavnom centralne delove Srbije, dok periferne oblasti ostaju nepravedno zapostavljene.¹⁶ U tom smislu navodi Jovan Ćirić, poznati istoričar Pirotskog kraja: „Potrebno je imati u vidu da zbog perifernog položaja ovog kraja, kao i zbog nedovoljnog podsticanja ovakvih istraživačkih poduhvata, mnogi „defterski“ i drugi podatak o prošlosti ovog kraja verovatno još nije otkriven ili preveden“.¹⁷

Defteri za neke od takozvanih perifernih oblasti, prevedeni su delimično od strane susednih zemalja, te tako imamo slučaj da je teritorija gotovo cele Srbije, obrađena u prevodima na bugarskom jeziku.¹⁸ Nažalost, srpske institucije tek u poslednje vreme pokazuju interesovanje za izvore iz turskih arhiva, koji su od značaja za srpsku istoriju.¹⁹ Iako je bilo takvih istraživanja, uglavnom su rađena samoinicijativno, delimično i nesistematично. Arhive u Istanbulu ostaju do sedamdesetih godina 20. veka zatvorene za strane istraživače. U tom smislu navodi bugarski profesor Petar Mutaščiev u svom članku iz 1942. godine: „Не много отдавна, [...], азъ имахъ случай да говаря съ главния директоръ на музейтъ въ Турция и отъ него научихъ, че турското правителство заповѣдало старитиѣ архиви да бждатъ описани и подредени. Тая работа обаче щѣла да трае навѣрно десетолѣтия, през които всѣки достдосѣпъ, особено на чужденци, въ тѣхъ е забраненъ. Въ това впрочемъ азъ можахъ да се увѣря малко по-късно, когато тукъ, въ София, се срещнахъ съ покойния сръбски професоръ Станоевичъ. Изпратенъ въ Цариградъ, за да дири изъ тамошнитѣ архиви материали за сръбската история,

¹⁶ M. Vasić, O. Zirojević, A. Stojanovski, Popis niškog kadiluka iz 1498. godine. U: Spomenik SANU CXXXI, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 7 (1992) 99–145; O. Zirojević, I. Eren, Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočice u vreme prve vladavine Mehmeda II (1444–1446). U: Vranjski Glasnik 4 (1968) 377–416; H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine (Sarajevo 1972); M. Stojaković, Braničevski tefter (Beograd 1987); Ahmed S. Aličić, Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije, knj. I–III (Čačak 1985); H. Šabanović, Turski izvori za istoriju Beograda, knj. I, sv. I, Turski katastarski popisi Beograda i okoline 1475–1566 (Beograd 1964); D. Bojanić, Fragmenti zbirnog popisa Vidinskog sandžaka iz 1466. U: Mešovita građa (Miscellanea) II (1973) 5–77; O. Zirojević, Leskovac i njegova nahija od 1455. do 1683. godine. U: Leskovački zbornik 23 (1983) 211–268; M. Rašević, Demografske prilike i stanovništvo, Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine (Beograd 2001).

¹⁷ Jovan Ćirić, Starost naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice. U: Pirotski zbornik br. 7 (1975) 19–35, ovde 20.

¹⁸ Bistra A. Cvetkova, Nikolaj T. Todorov, Christo Gandev, Asparuch T. Velkov, i dr., Turski izvori za bálgarskata istorija, tom 1–8, ser. I–XXVI (Sofija 1959–2001).

¹⁹ Dragana Matović, Otkrivene sve otomanske tajne o Srbiji,

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:571294-Otkrivene-sve-otomanske-tajne-o-Srbiji>, pregledano 21.05.2020 u 13:37h.

Станоевичъ се връщаше съ праздни ръце, тъй като турците не му позволили никакви издирвания“.²⁰

Srećom, Bugarska akademija nauka (BAN) ima u svom posedu osmanske popisne dokumente koji obuhvataju i deo srpske teritorije, a sa čijim se je prevođenjem i objavljivanjem počelo po završetku Drugog svetskog rata. Poslednji od ukupno sedam tomova pod nazivom „Izvori za bālgarskata istorija“ izdat je 1986. godine. Ova izdanja obuhvataju period od sredine 15. do pedesetih godina 17. veka. Sa objavljivanjem osmog toma Bugarska akademija nauka započela je 2001. godine i kako se u predgovoru navodi, trebalo bi da sadrži tri dela i obuhvati period od sredine 17. do kraja 19. veka.²¹

„Izvori za bālgarskata istorija“ su za istorijska, demografska, geografska, sociološka, etnološka i antropološka istraživanja od višestrukog značaja uzimajući u obzir da sadrže podatke od važnosti za više država, između ostalih i Bugarske, Srbije, Makedonije i Grčke. Za razliku od bugarskih, makedonski osmanisti ograničavaju prevode dokumenata samo na Makedoniju i manjim delom na Grčku do Soluna.²²

Istorijska proučavanja osmanskih dokumenata, u naučnim krugovima današnje Srbije, odnose se uglavnom na period sredine 15. do prve polovine 16. veka i to pretežno za krajeve centralne Srbije. Jedno jedinstveno izdanje, kao u slučaju Bugarske i Makedonije, u Srbiji ne postoji. „Broj deftera koji su u celini objavljeni u nekom od naučnih centara bivše SFRJ može se nabrojati na prste (i to bukvalno!!!). Deo defterske građe objavljivan je parcijalno, ali ni ta lista nije mnogo dugačka, iako se dosadašnji naponi istraživača u ovoj oblasti ne smeju ni u kom slučaju potceniti“.²³

Deftere, najznačajne osmanske izvore za srpsku istoriju, uveli su u savremenu istorijografiju između ostalih i: Olga Zirojević²⁴, Dušanka Bojović²⁵, Radmila Tričković²⁶, Ema Miljković²⁷, Srđan Katić²⁸, Dragana Amedoski²⁹ i Tatjana Katić³⁰.

²⁰ „Ne tako davno, [...], imao sam priliku da razgovaram sa generalnim direktorom muzeja u Turskoj i od njega saznah, da turska vlada ima nameru da stare arhive popiše i sredi. Ovaj posao trajaće decenijama, pri čemu će svaki pristup, pogotovo strancima biti zabranjen. Po ovom pitanju mogao sam se i sam uveriti, ovde u Sofiji, kada sretoh pokojnog srpskog profesora Stanojevića. On je bio poslat za Carigrad, u tamošnjim arhivima da traži materijal od značaja za srpsku istoriju, ali se je vratio praznih ruku jer mu Turci ne dozvoliše istraživanja“, sopstveni prevod. Petar *Mutafčiev*, *Osmano–turski dokumenti kao izvor za istorijata na bālgarskij narod*, knj. I. U: *Die Eröffnung des Deutsch–Bulgarischen Urkunden Werkes Osmanika* (1943) 61–69, ovde 65.

²¹ *Grozdanova*, *Turski izvori*, S. 5.

²² Aleksandar *Matkovski* (ed.), *Turski izvori za ajdutstvoto i aramistvoto vo Makedonija*, tom I–V, Institut za nacionalna istorija (Skopje 1960–1980); Dragi, *Ġorgiev* (ed.), *Turski dokumenti za istorijata na Makedonija*, knjiga 1–9 (Skopje 1963–2018); Metodija, *Sokoloski* (ed.), *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, tom I–XI, (Skopje 1985–2008); Panta *Džambazovski* (ed.), *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, tom I–V (Skopje 1951–1958); Dušanka *Šopova* (ed.), *Makedonija vo XVI i XVII vek – Dokumenti od carigradskite arhivi 1597–1646* (Skopje 1955).

²³ Ema *Miljković*, *Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju. Mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice*. U: *Teme – časopis za društvene nauke* 01 (2010) 363–373.

²⁴ M. *Vasić*, O. *Zirojević*, A. *Stojanovski*, *Popis niškog kadiluka iz 1498. godine*. U: *Spomenik SANU CXXXI*, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 7 (1992) 99–145; O. *Zirojević*, I. *Eren*, *Popis oblasti Kruševca, Toplice i Dubočice u*

Od neprocenjivog značaja i kao polazna tačka za izradu ovog rada su sledeća dela koja se odnose na period od 15. do 19. veka: „Izvori za bałgarskata istorija“³¹ knjige pod brojevima X, XIII, XVI, XX, XXVI, prevedene i priređene od strane grupe autora; „Săkraten registăr na Pirotski kadilăk ot 1530 godina“³², T. Katić, D. Amedoski; „Popis dželega Pirotskog kadiluka 1580/1581“³³, T. Katić, D. Amedoski; „Gojin dol, naselje i stanovništvo u 16. veku“³⁴, T. Katić, S. Katić; „Naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice“³⁵, Jovan V. Ćirić; „Starost naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice“³⁶, Jovan V. Ćirić; „Pirotskijat okrăg i negovoto naselenie“³⁷, S. Hristov; „Naselje i stanovništvo opštine Pirot“³⁸, D. Stojković; „Istorija Pirota i okoline I, II“³⁹, B. Lilić; „Skraceni popis Sofijskog sandžaka“⁴⁰, O. Zirojević.

Za period Prvog (1804–1813) i Drugog (1815–1817) srpskog ustanka, Berlinskog kongresa 1878. godine do Prvog balkanskog rata (1912–1913), najzačajnija dela su Vladimira Stojančevića „Jugoistočna Srbija u 19. veku“⁴¹ i Borislave Lilić „Jugoistočna Srbija (1878–1918)“⁴².

Na žalost, osmanski dokumenti koji obuhvataju period sredine 17. veka do oslobođenja Srbije nisu prevedeni ili izdati. Kako bi se održao kontinuitet i premostio period za koji ne postoje osmanske

vreme prve vladavine Mehmeda II (1444–1446). U: Vranjski glasnik 4 (1968). 377–416; O. Zirojević, Leskovac i njegova nahija od 1455. do 1683. godine. U: Leskovački zbornik 23 (1983) 211–268.

²⁵ Dušanka Bojanić, Fragmenti zbirnog popisa Vidinskog sandžaka iz 1466. U: Mešovita građa (Miscellanea) II (1973) 5–77; Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast (Beograd 1974).

²⁶ Radmila Tričković, Beogradski pašaluk 1687–1739. (Beograd 2013).

²⁷ Ema Miljković, Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1476. godine. U: Istorijski časopis XXXVIII (1991) 31–42.

²⁸ Srđan Katić, Niška tvrđava nakon pada Beograda 1717. godine. U: Istorijski časopis 39 (1993) 119–136; S. Katić, B. Popović, Smederevska varoš od 1459. godine do kraja 16. veka. U: Istorijski časopis 62 (2013) 79–115; S. Katić, T. Katić, Gojin Dol, naselje i stanovništvo u 16. veku. U: Pirotski zbornik 40 (2015) 121–138.

²⁹ Dragana Amedoski, Zemun i Zemunska nahija u XVI veku U: Istorijski časopis 52 (2005) 195–224; Dva popisa Zemunske nahije iz 1578/9. i 1588–1598. godine. U: Mešovita građa (Miscellanea) 27 (2006) 187–234.

³⁰ Tatjana Katić, Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine (Beograd 2010); Tursko osvajanje Srbije 1690. godine (Beograd 2012).

³¹ Bistra A. Cvetkova, Vera P. Mutafčieva (eds.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom X, serija XV–XVI, knj. I (Sofija 1964); Nikolaj T. Todorov, Boris Nedkov (eds.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XIII, serija XV–XVI, knj. II (Sofija 1966); Bistra Cvetkova (ed.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XX, serija V (Sofija 1974); Strašimir Dimitrov, Elena Grozdanova, Stefan Andreev (eds.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XXVI, serija VII (Sofija 1986); Bistra A. Cvetkova (ed.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XVI, serija III (Sofija 1972).

³² Dragana Amedoski, Tatjana Katić, Săkraten registăr na Pirotski kadilăk ot 1530 godina. U: Izvestija na Dăržavnite arhivi 99 (2010) 158–200.

³³ Dragana Amedoski, Tatjana Katić, Popis dželega Pirotskog kadiluka iz 1581. godine. U: Mešovita građa (Miscellanea) knj. XXXIII (2012) 143–170.

³⁴ Srđan Katić, Tatjana Katić, Gojin Dol, naselje i stanovništvo u 16. veku. U: Pirotski zbornik 40 (2015) 121–138.

³⁵ Jovan Ćirić, Naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice – poreklo i istraženost. U: Pirotski zbornik br. 8–9 (1977) 121–177.

³⁶ Jovan Ćirić, Starost naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice. U: Pirotski zbornik br. 7 (1975) 19–34.

³⁷ Simeon Hristov, Pirotskijat okrăg i negovoto naselenie. U: Sbornik“ za narodni umotvoreniija, nauka i knižnina, Kniga XI (1894) 287–325.

³⁸ Dragana Stojković, Naselje i stanovništvo opštine Pirot. U: Glasnik etnografskog muzeja br. 74/1 (2010) 11–108.

³⁹ Borislava Lilić, Istorija Pirota i okoline I–II (1804–1918) (Pirot 1994).

⁴⁰ Olga Zirojević, Skraceni popis Sofijskog sandžaka. U: Istorijski časopis XVIII (1971) 271–276.

⁴¹ Vladimir Stojančević, Jugoistočna Srbija u 19. veku (Niš 1996).

⁴² Borislava Lilić, Jugoistočna Srbija (1878–1918) (Beograd 2006).

popisne knjige na raspolaganju, u ovom radu biće korišćeni putopisi i hronike kao što su: „Carigradski drum od Beograda do Sofije“⁴³, Olga Zirojević; „Königreich Serbien“⁴⁴, Felix Kanitz; „Putopisi Evlije Čelebije“⁴⁵, Hazim Šabanović; „Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe“⁴⁶, Constantin Jireček; „Kraljevina Srbija – Novi Krajevi“⁴⁷, Milan Dj. Milićević; „Srbija, opis zemlje, naroda i države“⁴⁸, Vladimir Karić; „Putopisci o Pirotu i pirotskom kraju“⁴⁹, Saška Velkova, Mila Panajotović; „Pirot i okolina u spisima savremenika od XV do početka XX veka“⁵⁰, Borislava Lilić, kao i hronika Abdulaha bin Ibrahima el–Uskudaria iz vremena Sulejmana II (1687–1691) obrađena u knjizi „Tursko osvajanje Srbije 1690. godine“⁵¹ autorke Tatjane Katić.

Za bolje razumevanje društvene, poreske i vojne organizacije Osmanskog carstva među najvažnijim su dela Olge Zirojević „Tursko vojno uredjenje u Srbiji“⁵², „Srbija pod turskom vlašću“⁵³, „Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast“⁵⁴ Dušanke Bojanić i „Das Osmanische Reich – Grundlinien seiner Geschichte“⁵⁵, Josefa Matuza.

1.2. Geografska odrednica

Najznačajniji trgovački, putnički i vojni put koji je još od antičkog doba povezivao Srednju Evropu sa Malom Azijom, u Rimskom carstvu bio je poznat kao „Via Militaris“, a kasnije i kao „Via Traiana“⁵⁶. Ovaj put povezivao je gradove Carigrad (Istanbul), Adrianopolis (Edirne), Philippopolis (Plovdiv), Serdicu (Sofija), Naissus (Niš) sa Viminaciumom na Dunavu kod Kostolca gde se spajao sa obalom Dunava i Singidunumom (Beograd).

U kasnom srednjem veku sa osmanskom ekspanzijom u Evropu ovaj put opisivan je kao Carigradski drum⁵⁷ ili kao Vojna cesta⁵⁸ i spajao je tadašnji Singidunum (Beograd) sa Carigradom

⁴³ Olga Zirojević, Carigradski drum od Beograda do Sofije 1459–1683. U: Zbornik istorijskog muzeja Srbije 7 (1970) 3–196.

⁴⁴ Felix Kanitz, Das Königreich Serbien, Dritte Reihe, Bd. 3–5 (Hannover 2006).

⁴⁵ Hazim Šabanović, Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama / Evlija Čelebi (Sarajevo 1967).

⁴⁶ Constantin Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe (Prag 1877).

⁴⁷ Milan Đ. Milićević, Kraljevina Srbija – Novi Krajevi (Beograd 1884).

⁴⁸ Vladimir Karić, Srbija, opis zemlje, naroda i države (Beograd 1887).

⁴⁹ Saška Velkova, Mila Panajotović, Putopisci o Pirotu i pirotskom kraju (Pirot 2012).

⁵⁰ Borislava Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika od XV do početka XX veka (Pirot 1994).

⁵¹ Tatjana Katić, Tursko osvajanje Srbije 1690. godine (Beograd 2012).

⁵² Olga Zirojević, Tursko vojno uredjenje u Srbiji 1459–1683 (Beograd 1974).

⁵³ Olga Zirojević, Srbija pod Turskom vlašću (Beograd 2009).

⁵⁴ Dušanka Bojanić, Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast (Beograd 1974).

⁵⁵ Josef Matuz, Das Osmanische Reich – Grundlinien seiner Geschichte (Darmstadt 1996).

⁵⁶ Mihailo Popović, Von Budapest nach Istanbul. Die Via Traiana im Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts (Leipzig 2006). S. 48.

⁵⁷ Olga Zirojević, Carigradski drum od Beograda do Sofije 1459–1683. U: Zbornik istorijskog muzeja Srbije 7 (1970) 3–196.

(Istanbul).⁵⁹ Dugo vremena Carigradski drum bio je jedini kopneni put koji je spajao Orient i Okcident. U vreme naseljavanja i kretanja Slovena i Gota, pljačkaških ratova Huna i Avara, Krstaških ratova i Osmanske opsade Beča imao je ključnu ulogu u svetskoj istoriji.⁶⁰

Takođe u Osmansko vreme poznat kao i „Orta Kol“⁶¹ (srednje krilo)⁶², ovaj nafrekventniji put Balkana povezivao je Bečki dvor Habsburške monarhije sa dvorom sultana u Istanbulu. Sa izgradnjom železnice, poznati „Orient express“ prolazio je ovom trasom. Ovaj vojni put vodio je dva puta osmanske trupe do zidina Beča 1529. i 1683. godine. U srpsko–bugarskom ratu 1885. godine ovom rutom umarširala je srpska vojska u Bugarsku.

Teritorija današnje jugoistočne Srbije, od Beograda preko Niša, Pirota do Dimitrovgrada (Caribrod) igrala je ključnu ulogu u vreme Osmanlija. Deo između Pirota, koji je važio za jedan od trgovačkih centara upravo zbog svog položaja, i Dimitrovgrada biće nadalje detaljnije obrađen.

Pirot se nalazi tačno na sredini puta između Beča i Carigrada. Međunarodni politički izaslanici, putnici i naučnici u svojim dnevnicima opisuju Şehirköy (današnji Pirot) kao stratešku tačku naglašavajući međunarodnu ulogu Pirotskog panađura (vašara).⁶³

Pirotsko polje dugačko je 18 i široko šest kilometara okruženo planinom Vidlič i Vlaškom planinom.⁶⁴

Sadašnja opština Pirot zauzima površinu od 1.232 km² i spada u red najvećih opština, iako slabo naseljenih sa ukupno 63.791 stanovnikom. Granica sa Bugarskom nalazi se sa njene severoistočne strane. Obuhvata prostor Gornjeg Ponišavlja, a sa zapadne strane okružena je Timočkim basenom. Opština Pirot broji 71 naselje, od čega je 6 prigradskih i 65 seoskih, pri čemu su najudaljenija na 35 km od Pirota. Iako se nalazi između danas jačih gravitacionih centara Niša i Sofije, u prošlosti njegov uticaj bio je znatno veći iz razloga slabije razvijenosti navedenih gradova.⁶⁵ S obzirom na ovakvu njegovu ulogu, umnogome je uticao na razvoj i stanje okolnih naselja. Zbog prirodno–geografskih karakteristika, sela su uglavnom brdsko–planinska, mala i slabo razvijena. U osmanskim popisnim knjigama postoje tragovi za 56 naselja na teritoriji današnje opštine Pirot i 35 od današnjih 42 na teritoriji opštine Dimitrovgrad. Mnoga sela navedena u *defterima* su ili nestala ili im se ime ne može utvrditi.⁶⁶

⁵⁸ Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad, S. 7.

⁵⁹ Ibid. Predgovor.

⁶⁰ Ibid. Predgovor.

⁶¹ Nenad Stefanov, Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien: Pirot und Caribrod 1856–1989 (Wiesbaden, 2017). S. 29.

⁶² Katić, Tursko osvajanje Srbije, S. 60.

⁶³ Kanitz, Das Königreich Serbien, Bd. 3, S. 207.

⁶⁴ Stefanov, Die Erfindung der Grenzen, S. 29.

⁶⁵ Ćirić, Naselja Gornjeg Ponišavlja, S. 121.

⁶⁶ Ibid.

Opština i okolna naselja čine Pirotski okrug koji se u geografskom smislu još označava kao Gornje Ponišavlje i Lužnica, obuhvata prostor u gornjem slivu reke Nišave, slivove Visočice i Temšnice, zatim gornji tok reke Jerme i obode Lužnice. U administrativnom smislu, ovaj geografski prostor, podudara se sa opštinama Babušnica, Piroć i Dimitrovgrad.⁶⁷

1.3. Osmanske popisne knjige kao izvori za istoriografska istraživanja

Pojam „defter“ na turskom jeziku ima više značenja: sveska, svežanj, račun, beležnica, zapisnik, popis stanovništva, itd. Kada se radi o osmanskim popisnim knjigama neophodno je naglasiti njihovu ulogu i svrhu. Njihova primarna karakteristika bila je fiskalna, tj. popisivala je strukture stanovništva koje su imale obavezu davanja poreza u vidu novca ili naturalija, zatim vrste vojnih obaveza i usluga koje su morali ispuniti za Osmansku državu. Takođe, ove knjige pružaju nam uvid o podeli zemlje, naseljima, vrsti poljoprivrednih kultura, strukturi stanovništva, njihovoj verskoj pripadnosti, neretko beležena je i nacionalnost.⁶⁸

Učestalost sprovođenja popisa nije tačno utvrđena. Sa sigurnošću se može tvrditi da su vršeni pri smeni, tj. promeni, sultana i po osvajanju novih teritorija. Često je bio slučaj da su popisivane samo nove oblasti, a ne i cela upravna jedinica kojoj je pripadala. Ranije se smatralo da su popisi sprovođeni svakih 30 do 40 godina, međutim novija istraživanja su pokazala da su vršeni i češće. Češće su popisivane one oblasti čija je se veličina teritorija menjala, te ima primera da su popisi vršeni na tri, četiri, pet ili šest godina.⁶⁹

Kao što je već pomenuto, jedna od osnovnih karakteristika osmanskih popisnih knjiga je njihov fiskalni karakter.⁷⁰ Primarna svrha im je bila popisati stanovništvo u određenoj administrativnoj jedinici koje je plaćalo poreze i *harač*⁷¹. Stalni i povremeni porezi, predstavljali su osnovni prihod Osmanske države. Na osnovu imućstva i vrste usluga koje su pružale državi, različite strukture stanovništva plaćale su različite vrste i visine poreza.

Ove knjige razlikuju se od popisa stanovništva i statistika u političke i vojne svrhe u smislu da je stanovništvo posmatrano kao poreska jedinica.⁷² Porez nije ubiran po glavi stanovnika već po domaćinstvu, broju ovaca koje domaćinstvo ima, paušalno zavisno od obaveze koju obavljaju za državu ili vojsku (npr. *vojnuci*, *primikjuri*, itd.).

⁶⁷ Stojković, Naselja i stanovništvo, S. 13.

⁶⁸ Miljković, Osmanske popisne knjige, S. 365; videti i: Heath W. Lowry Jr., Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth centuries (Istanbul 1992).

⁶⁹ Ibid. S. 365–366.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Harač – glavarina, porez koji su na godišnjem nivou plaćali radnosposobni nemuslimani, osim ako zbog svoje službe prema Osmanskoj državi nisu bili oslobođeni ovog poreza, koji se još nazivao i džizije. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 303, 305.

⁷² Miljković, Osmanske popisne knjige, S. 365–366.

Upravo zbog fiskalnog karaktera ovih knjiga teško je proceniti ukupan broj stanovnika. Sa druge strane, vrste poreza i *harača* omogućuju nam uvid u strukturu stanovništva, njihovo ekonomsko stanje, način podele zemlje, utvrđivanje privilegovanih društvenih struktura, vrstu i starost naselja, demografska kretanja, vrste i broj verskih zadužbina, demografska kretanja, itd.⁷³

Defteri, između ostalog sadrže datum kada je popis vršen i sve podatke o administrativnoj jedinici: Naziv *sandžaka*⁷⁴, *kaze*, *timara*⁷⁵, *nahije*⁷⁶, ime *spahije*⁷⁷, zatim novčane i vojne obaveze *spahije* prema državi, imena sela, vrste poreza, imena oporezovanog, broj oslobođenih od poreza kao i razlog za oslobađanje.⁷⁸

U detaljnim popisima nalaze se takođe lična imena oporezovanih – glave porodice i neoženjeni muškarci; u slučaju da nije bilo odraslih muškaraca kao starešine domaćinstva, popisivane su udovice.⁷⁹

Na osnovu ovih popisa teško je proceniti broj stanovnika iz razloga što ovi izvori ne sadrže podatke o veličini domaćinstva. J. C. Rassel⁸⁰ procenjuje da je jedno domaćinstvo imalo u proseku 3,5 člana, dok kod T. H. Hollingsworth⁸¹ ova brojka iznosi 5. U srpskoj istoriografiji M. Rašević⁸² zastupa mišljenje da je prosečno domaćinstvo brojalo 4,4 člana, dok D. Bojanić⁸³ potpuna domaćinstva multiciplira brojem 8, a u slučaju udovičkih domaćinstva sa 4. E. Miljković⁸⁴ smatra da je koeficijent 5 za potpuna domaćinstva primereniji, a za udovička 2,5.⁸⁵

Uprkos svim nedostacima koje pokazuju, *defteri* su jedini izvori podataka iz vremena osmanske vladavine koje možemo koristiti i samim tim predstavljaju dobru osnovu i polaznu tačku za dalja istorijska, demografska i druga istraživanja. Iako ne prikazuju ukupan broj stanovnika, već samo grube procene, daju nam mogućnost praćenja tendencija, u smislu kretanja stanovništva, povećanja ili smanjenja broja domaćinstava kroz godine (videti poglavlje 2.5.).

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Sandžak – administrativna jedinica u Osmanskom carstvu. Na čelu ove teritorijalne jedinice bio je sandžak–beg ili miriliva. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 301.

⁷⁵ Timar – vojno *leno* ((nem. Lehn) Od srednjeg veka dobro, zemlja, koju su vlastodršci davali zaslužnima. U: Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza (Beograd 1980), S. 502); Timari su samo ona dobra koja su donosila prihod do 20.000 akči godišnje. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S.302; „feudalno dobro koje je donosilo do 20 000 aspri prihoda, a koje su turski sultani davali odličnim vojnicima na uživanje, pod uslovom da na svakih 3000 aspri godišnjeg prihoda daju za rat po jednog konjanika i da sami idu u rat“. U: Vujaklija, Leksikon, S. 914.

⁷⁶ Nahija – najniža administrativna jedinica u Osmanskom Carstvu. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S.300.

⁷⁷ Spahija – korisnik timara u vrednosti od 1.000 do 20.000 akči godišnje. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S.301.

⁷⁸ Miljković, Osmanske popisne knjige, S. 366.

⁷⁹ Ibid. S. 366–367.

⁸⁰ J. C Rassel, Population in Europe 500–1500, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1 (London 1969).

⁸¹ T. H. Hollingsworth, Historical Demography (London 1969), S. 326–327.

⁸² Miroslav Rašević, Demografske prilike i stanovništvo, Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine (Beograd 2001). S. 425–430.

⁸³ Dušanka Bojanić, Istorija Niša I (Niš 1983). S. 108.

⁸⁴ Miljković, Osmanske popisne knjige, S. 367.

⁸⁵ Ibid.

1.4. Naučno pitanje

Obimnim istraživanjem literature iz oblasti osmanistike, nameće se pitanje migracije stanovništva iz pojedinih delova Osmanskog carstva u 16. i 17. veku. U uvodu VIII toma „Turski izvori za bałgarskata istorija“ pominje Elena Grozdanova unutrašnje migracije nemuslimanskog stanovništva. Ovakvi slučajevi zabeleženi su između ostalih u *kazama* Ćustendil, Gabrovo, Sofija, Loveš i Varna. Direktno uzroke ovakvih kretanja nalazi Grozdanova u tiraniji i tlačenju stanovništva. Dalje navodi da je masovno napuštanje iz oblasti Vranja, imalo opštu tendenciju.⁸⁶

Dragana Amedoski ovu opštu tendenciju pokazala je na slučaju *nahije* Bovan početkom 16. veka, u kojoj se broj domaćinstava smanjio za 60%. Slične slućajeve možemo naći i u Kruševaćkoj, Zvorničkoj, Vidinskoj, Bosanskoj i Prizrenskoj *nahiji*.⁸⁷

U skladu sa navedenim tezama i primerima, u daljem radu pokušaću da dam odgovore na sledeća tri pitanja:

1. Da li su promene u sistemu Osmanske države uticale na razvoj stanovništva, kao i da li su uticale na nastanak ili nestanak naselja u smislu masovnih emigracija iz *kaze* Şehirköy (Piot)?
Analiza osmanskih popisnih knjiga treba da nam da odgovore na pitanja o strukturi i broju onih koji su plaćali porez.
2. Dalje, uporednom analizom biće stavljeni u relaciju broj onih koji su plaćali određene kategorije poreza. Jedna konaćna uporedna analiza po vertikali, po godinama treba da pokaže da li je, i ako jeste, koje vrste demografskih promena je bilo u *kazi* Şehirköy (Piot).
Dobijeni podaci imaju za cilj da pokažu da li je bilo migracija i njihove eventualne uzročnike. Takođe, uticaj blizine Carigradskog drumu na okolna naselja biće posmatran.
3. Da li je uticaj Carigradskog drumu igrao veliku ulogu u razvoju naselja i da li je bio pozitivan ili negativan po stanovništvo i naselja?

U svrhu odgovora na postavljena naućna pitanja, u daljem radu detaljnije će biti obrađena sledeća poglavlja:

1. II deo: Naćin državnog i vojnog organizovanja Osmanske države

(1) Oporezivane kategorije stanovništva

(2) Vrste hrišćanskih službenika

(3) Naselja i stanovništvo *kaze* Şehirköy (Piot) u svetlu osmanskih popisnih knjiga od sredine 15. do prve polovine 17. veka

(4) Uporedna analiza dobijenih podataka kroz godine popisa

⁸⁶ Grozdanova, Turski izvori, S. 9.

⁸⁷ Amedoski, Demografske promene, S. 232–233.

2. III deo: Şehirköy *kaza* i stanovništvo u svetlu hronika i putopisne literature od sredine 17. do 19. veka
 - (1) Socio–ekonomska istorija
 - (2) Pravoslavna crkva u Osmanskom carstvu
3. IV deo: Oslobođenje srpskog naroda i Berlinski kongres
 - (1) Istorijski i politički događaji koji su vodili do oslobođenja
 - (2) Povlačenje granica i njihov uticaj na stanovništvo
4. Aneks: Jedna porodična priča

1.5. Naučna metoda

Demografija je statistička nauka o stanovništvu i kao takva obuhvata sve aspekte kretanja stanovništva koji se mogu podvrgnuti numeričkom merenju. Ukupno stanovništvo je osnovna ideja demografije, ali kako god jednostavno izgledalo, doći do ukupnog broja nije jednostavno, uzimajući u obzir da razlikujemo četiri vrste stanovništva koje demografi koriste u studijama stanovništva, a koje se međusobno malo razlikuju:

- a) Ukupan broj stanovnika na određenom području u datom momentu, pri čemu su sledeće kategorije zasnovane na adiministrativnim potrebama država,
- b) Civilno stanovništvo – broj civila koji je na određenoj teritoriji trajno nastanjeno,
- c) Stanovništvo koje je na određenoj teritoriji stalno nastanjenjo, što u principu uključuje civilno stanovništvo i vojnike,
- d) De jure stanovništvo – koje uključuje broj stanovnika određene nacionalnosti nezavisno od toga gde su nastanjeni.⁸⁸

Kako demografi teže prebrojavanju stanovništva u više različitih perioda, ideja promene broja stanovnika je sledeća koja se nameće.

T. H. Hollingsworth deli najjednostavnije promene u broju stanovnika na prirodne i mehaničke. Prirodne promene koje su sadržane u zbiru rođenih i umrlih, pri čemu je svaka prikazana na godišnjem nivou po glavi stanovnika. Razlika u broju umrlih i rođenih poznata je kao (pozitivni ili negativni) prirodni priraštaj. Slično, mehaničke promene sadrže razlike u broju imigranata i emigranata, i godišnja stopa može se računati za svaku odvojeno. Sve četiri stope uslovljavaju promenu broja stanovnika, pri čemu su prve dve označene kao vitalne stope, a druge dve kao stope migracije.⁸⁹

⁸⁸ Hollingsworth, Historical demography, S. 14.

⁸⁹ Ibid. S. 15.

On zatim navodi da je teško poverovati u svaku drugu brojku, kada se radi o prirodnom priraštaju, da stanovništvo može da raste više od 3% godišnje, osim u slučaju jake imigracije i to ne u dužem vremenskom periodu.⁹⁰

Kako su za izračunavanje vitalne stope neophodni podaci o starosti i polu stanovnika, a te podatke nam ne daju osmanske popisne knjige, u daljem radu biće posmatrani samo mehanički uzroci koji određuju stopu migracije. „Istorijska demografija je nauka koja proučava kvantitativne parametre veličine i strukture stanovništva u prošlosti, činilaca promena broja stanovnika (natalitet, mortalitet, migracija) kao i faktora koji na njih utiču. U najširem smislu istorijska demografija se bavi kretanjem broja stanovnika od praistorije do najnovijih vremena, s tim što se izvori za svaku epohu bitno razlikuju jedni od drugih, te nije moguće za sva istorijska razdoblja primeniti istovetne metodološke principe.“⁹¹

Ne bismo li istorijske izvore ispravno analizirali u svrhu istorijske demografije neophodno je definisati teritoriju na kojoj je živelo određeno stanovništvo, datum kada je vršeno brojanje kao i sve moguće kategorije stanovništva koje je iz brojanja moglo biti izostavljeno. Poslednja stavka je manje važna sada nego u prošlosti, jer brojke koje su zasnovane na sakupljanju poreza (suprotno od onih zasnovanih na nacionalnom cenzusu) umnogome zavisile su od načina sakupljanja poreza. Kada iznađemo svrhu popisane kategorije stanovnika u prošlosti, moramo analizirati koje značenje ovako dobijeni podaci imaju za nas.⁹²

Pretpostavke u vezi sa migracijama, naglašava dalje Hollingsworth, teško je izračunati jer su obično pokazatelji koje imamo iz izvora uglavnom samo deo, tj. frakcija, većeg migratornog kretanja. Kao idealan način, navodi sugestije E. J. Buckatzsch⁹³, neophodno je uporediti popise stanovništva izvršene u što kraćem vremenskom periodu.⁹⁴

⁹⁰ Ibid. S. 97.

⁹¹ *Miljković*, Osmanske popisne knjige, S. 363.

⁹² *Hollingsworth*, Historical demography, S. 45.

⁹³ E.J. *Buckatzsch*, The Constancy of Local Populations and Migrations in England before 1800. U: Population Studies, vol. V, I (1951) 62–69.

⁹⁴ *Hollingsworth*, Historical demography, S. 105.

II. Osmanska država od 15. do sredine 17. veka – državno i vojno uređenje

U cilju razumevanja načina funkcionisanja Osmanske države kao i direktne posledice promena u državi na stanovništvo gradova i sela, prevashodno kroz načine ubiranja i vrste poreza, neophodno je dati pregled državnog i vojnog uređenja, zatim kategorije stanovništva i vrste privilegija koje su određene grupacije uživale.

Kada govorimo o državnom uređenju Osmanske imperije neophodno je naglasiti da je država u celini imala vojni karakter. Pod ovim se ne podrazumevaju tvrđave i redovna vojska, nego i deo hrišćanstva, lokalnog stanovništva koje je bilo u obavezi da učestvuje u vojnim pohodima. Ova uloga lokanog stanovništva, bila je posebno naglašena u graničnim predelima. Slobodno se može reći da je sigurnost države počivala na lokalnom stanovništvu, muslimanskom i hrišćanskom. Najveći broj hrišćanskog stanovništva bio je u osmanskoj službi u prvim decenijama vladavine. Kasnije kada je došlo do pomeranja granica i islamizacije, ovaj broj se je smanjivao. U svrhu obezbeđenja države, nastala su nova naselja i gradovi samo sa ulogom da opasne prelaze i puteve održavaju sigurnim. Veliki broj sela i gradova je nastalo ili nestalo u vojnim pohodima. Zahvaljujući potrebama društva i vojske razvijani su novi zanati, uglavnom po gradovima. Česti i skupi vojni pohodi činili su najveće opterećenje za državu, samim tim i za muslimansko i nemuslimansko stanovništvo. Napuštanje naselja i sela pored vojnih puteva, bila su sva češća.⁹⁵

Godine 1368. za vreme vladavine Murata I (1360–1389), *timarski* sistem⁹⁶ postao je način uređenja države, pri čemu je svaki iskusni ratnik imao pravo na *timar*. U skladu sa tim imali su obavezu da služe državi kao iskusni i obučeni vojnici. Godine 1375. Murat I je uveo velike *timare* – *ziamete*. *Timari* nisu bili nasledni, ali *spahije* su mogle od seljaka da zahtevaju zakup za zemlju. Nakon smrti *spahije*, *timari* su se vraćali na upravljanje državi. U evropskim zemljama – Rumeliji, *timarski* sistem je bio široko rasprostranjen, međutim u Anatoliji je zadržano pravo na privatni posed. Kasnije pravo na privatni posed je prilično ograničeno.⁹⁷ Mehmed II Osvajač (1451–1481) promenio je unutrašnju strukturu carstva i izvršio reformu podele zemlje prisvajanjem privatnih poseda. Postojale su tri kategorije vlasništva nad posedima:

1. Privatni posedi (*mülk*) sa neograničenim vlasništvom nad zemljom, koji ni u kom slučaju nije smeo da obuhvata više od 5–10% ukupne površine zemlje⁹⁸,
2. Posedi verskih i kulturnih zadužbina (*waqf*) sa pravom korišćenja svih dobara koji se na privatnom posedu nalaze (vodenice, trgovine itd.). Kako su zadužbine imale svrhu opšteg dobra,

⁹⁵ Olga Zirojević, Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683 (Beograd 1974). S. 7–8.

⁹⁶ Više o timarima i timarskom sistemu videti: Nicoara Beldiceanu, Le timar dans l'Etat ottoman (debut XIV – debut XVI siecle) (Wiesbaden 1980).

⁹⁷ Josef Matuz, Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte (Darmstadt 1996). S. 40.

⁹⁸ Ibid. S. 104.

bile su oslobođene svih dažbina, ali su imale pravo ubiranja poreza,

3. Državna zemlja (*arz– i miri*) se može podeliti u dve kategorije: *Has i hümayun*, čiji su prihodi služili za održavanje dvora i troškova državne uprave; i na Balkanu najzastupljenija vlasnička struktura – *timari*.

Državnom zemljom (*arz– i miri*) upravljao je *fiskus*⁹⁹ i dobrim delom je i ova zemlja davana vojnim, ali i civilnim službenicima od početka 16. veka. *Timari* su davani na slobodno korišćenje i nisu bili u vlasništvu, te ih tako korisnik nije mogao prodati ili pokloniti. Takođe, ovi posedi nisu bili nasledni, ali su naslednici posle smrti oca bili obezbeđeni. Zavisno od veličine imanja oca, sinovima je obezbeđivana služba u administraciji – vojsci ili imanje, eventualno u nekim slučajevima može biti prosleđeno imanje oca na korišćenje sinu.¹⁰⁰

Zavisno od vojne ili administrativne funkcije koju su obavljali za državu, zemlja koja je davana na korišćenje, zavisno od površine i prihoda koje je donosila može se podeliti u tri kategorije:

- a. *Timari* – mala imanja koja su prvobitno davana *spahijama* na korišćenje, a kasnije i kancelarijskim ili finansijskim službenicima. Ova imanja donosila su najviše 19.999 *akči*¹⁰¹ godišnje, pri čemu je *spahija* zavisno od oblasti bio u obavezi, osim lično, da na svakih 1.000 a najviše 3.000 *akči* prihoda stavi na raspolaganje jednog vojnika za potrebe ratnih pohoda. Po potrebi prihod se mogao povećati i dodatnim porezima.
- b. *Ziameti (zeamet)* – veliki posedi koji su davani visokim oficirima kao što su *subaše*¹⁰² i *alajbegovi*¹⁰³, ali i visokim civilnim službenicima. Ova imanja donosila su prihod od 20.000 do 99.999 *akči* godišnje.
- c. *Has* – imanja koja su pripadala određenim službama, te su davana službenicima *vezira*¹⁰⁴, *beglerbegova*¹⁰⁵ i pojedinim visokim nosiocima vlasti kao što su *defterdar*¹⁰⁶, državni

⁹⁹ Fiskus – državna kasa, centralna finansijska uprava.

¹⁰⁰ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 104.

¹⁰¹ Akča – sitan srebrni novac u Turskoj, kovan od vremena emira Orhana (1327) do 1687. godine. U Evropi se zvao aspra a godine 1431. jedan mletački dukat vredeo je 35 akči, 1488. – 49, 1510. – 54 i 1590. – 120 akči. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 293; Kovala se od čistog srebra, na čemu je dugo insistirano. Vlast je vremenom smanjivala njenu težinu, dozvoljavajući da se od 10 dirhema (1 dirhem = 3, 207g) srebra kuje sve veća količina akči. Tako je 1431. od 100 dirhema srebra kovano 260 akči, a 1490/1. kovano je 420 akči. U: S. Ćirković, R. Mihaljčić (eds.), Leksikon srpskog srednjeg veka (Beograd 1999). S. 5.

¹⁰² Subaša – vojno–upravni zapovednik većeg naselja, vilajeta (teritorija se shodno tome zvala subašluk). U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 301.

¹⁰³ Alajbeg – starešina spahija i zaima jednog sandžaka, za svoju službu uživao je zeamet, poveravano mu je, ponekad, da privremeno čuva sandžak. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 301.

¹⁰⁴ Vezir – najviši državni službenici u Osmanskom carstvu. U početku je bio samo jedan vezir, dok ih je u 16. veku bilo devet. Svi veziri, osim velikog vezira, imali su titulu paše i učestvovali su u radu Carskog divana (saveta). U: Ćirković, Mihaljčić, Leksikon srpskog srednjeg veka, S. 70.

¹⁰⁵ Beglerbeg – titula u Osmanskom carstvu sa značenjem beg begova, tj. zapovednik zapovednika. Početkom 15. veka postajala su dva begler–bega: Anadolije i Rumelije. Bili su im podređeni svi sandžak–begovi i krajiški begovi na njegovoj teritoriji. U: Ćirković, Mihaljčić, Leksikon, S. 36.

¹⁰⁶ Defterdar – visoki činovnik zadužen za upravljanje državnim finansijama, za obračun gotovog novca, carina, poreza, harača od vazalskih država, vođenje knjiga novčanih rashoda, plata i troškova održavanja dvora. Bili su podeljeni po

sekretar, itd. Prihod od ove zemlje iznosio je 100.000 *akči*, a u vreme Sulejmana Veličanstvenog (1520–1566) jedan *sandžakbeg*¹⁰⁷ imao je *has* u vrednosti od 200.000 do 550.000 *akči*, *beglerbeg* 800.000 do 1.200.000, *kube vezir*¹⁰⁸ od 1.000.000 do 1.200.000 *akči*, dok je veliki *vezir* imao 2.000.000 *akči* prihoda godišnje.¹⁰⁹

Vinogradi, bašte, vodenice, trgovine i objekti za stanovanje mogli su ostati na privatnom vlasništvu ili u vlasništvu zadužbina. Reforma zemlje Mehmeda II poboljšala je položaj seljaštva. Obavezni porez i *harač* su smanjeni.¹¹⁰ Srž reforme zemlje objašnjava Matuz: Većina podržavljene zemlje bila je davana u obliku poseda umesto plate, s tim što je država uvek mogla da opozove ovo pravo na posed.¹¹¹

Podržavljanje privatnih poseda izazvalo je nezadovoljstvo kod određenih društvenih grupa, pre svega kod veleposednika.¹¹² Pokušavajući da ublaži posledice, Bajazit II (1481–1512) je delimično poništio reformu zemlje svog oca, vraćajući zemlju redu *Derviša*¹¹³ i manjim delom veleposednicima. Većinski deo zemlje ostao je i dalje u vlasništvu države.¹¹⁴

Seljaštvo je uvođenjem *timarskog* sistema u potpunosti bilo zadovoljno reformom jer su njihove dažbine unapred određene i bile manje nego u vreme despotskih veleposednika. Ovaj novi oblik *timarskog* sistema, uslovljavao je socio–ekonomske odnose, društveni i državni život u Osmanskom carstvu i u narednim vekovima. Uostalom, *timarski* sistem morao je imati podršku i državnog aparata. Ovako velika zemlja zahtevala je i precizne podatke o *timarima*, posedima, njihovoj iskorišćenosti i visini dažbina. Iz tog razloga počela je praksa izrade popisa *sandžaka* i manjih administrativnih jedinica s tim da su za svako naselje poimenično popisivani seljaci sa visinom i vrstom dažbina koju su morali platiti.¹¹⁵

U poređenju sa hrišćanskim zemljama verska politika Mehmeda II dozvoljavala je neometano ispovedanje drugih vera. Nemuslimanske verske zajednice imale su pravo samoodlučivanja o ispovedanju svoje vere.¹¹⁶ Nezavisno od verske pripadnosti, svako je mogao da se obrati *Divanu*¹¹⁷

teritorijama, za Anadoliju i za Rumeliju. Defterdar za Rumeliju bio je glavni i kontrolisao je opšte finansije. U: *Matuz*, *Das Osmanische Reich*, S. 91.

¹⁰⁷ Sandžakbeg – politički i vojni upravnik sandžaka. U: *Zirojević*, *Tursko vojno uređenje*, S. 301.

¹⁰⁸ Kube vezir – (tur. Kubbe vezir) (nem. Kuppelwesir) zamenik i savetnik Velikog vezira. Naziv su dobili po kubetu iznad palate u kojoj se održavao Carski divan. Najviše zvanje imao je drugi vezir, potom treći i tako redom. Svi su učestvovali u radu Carskog divana (saveta), zajedno sa velikim vezirom. Nekada im je poveravana komanda u manje značajnim ratnim operacijama kada je veliki vezir predvodio ratne pohode, najčešće je u Carigradu ostajao drugi vezir, sa funkcijom kajmakama, zamenika velikog vezira. Tada je dobijao znatno proširena ovlašćenja. Često je drugi vezir unapređivan u velikog vezira. U: *Čirković, Mihaljčić*, *Leksikon*, S. 71.

¹⁰⁹ *Matuz*, *Das Osmanische Reich*, S. 105.

¹¹⁰ *Ibid.* S. 69–70.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Ibid.* S. 73.

¹¹³ Derviš – pripadnik derviškog reda, sekte (tarikata). U: *Vujaklija*, *Leksikon*, S. 205.

¹¹⁴ *Matuz*, *Das Osmanische Reich*, S. 74.

¹¹⁵ *Ibid.* S. 70–72.

¹¹⁶ *Ibid.* S. 72.

ako je smatrao da mu je učinjena nepravda.¹¹⁸

Pozicija nemuslimanskih podanika (*zimmi*) nije bila gora, već znatno bolja od položaja kmetova u hrišćanskim feudalnim državama. Gornja granica cena osnovnih životnih namirnica bila je unapred definisana. Maltretiranje i tortura podanika bili su najstrože zabranjeni i kažnjavani.¹¹⁹

Osmansko carstvo je za ovo vreme bilo pravna država. Zakonski poredak morao je poštovati svako pa i sultan. Državni zakoni počivali su na verskim zakonima, pa se slobodno može reći da je Osmansko carstvo bilo islamska država. U slučaju da nešto zakonom nije bilo regulisano, tj. da zakon nije bliže uređivao određena prava primenjivao se „Svetski zakon“ (*kanune*), a u krajnjem slučaju primenjivalo se običajno pravo (*örf*).¹²⁰

Upravljanje državnim finansijama i domenima bile su u rukama *defterdara*. Između ostalog bili su zaduženi za obračun gotovog novca – carina, poreza, *harača* od vazalskih država, vođenje knjiga novčanih rashoda, plata i troškova održavanja dvora. Takođe, bili su odgovorni za nabavku dobara u vojne svrhe. Nadležnost *defterdara* bila je podeljena po teritorijama, te tako imamo *defterdara* za Anadoliju i drugog za Rumeliju. *Defteradar* za Rumeliju važio je za glavnog i bio je vrsta kontrolnog organa opštih finansija. Na samom početku *timarskog* sistema, evidencija poseda vođena je od strane *fiskusa*. Tek u vreme Sulejmana Zakonodavca uvodi se nova pozicija „*Defterdara* za vođenje evidencije poseda davanih u zakup“. U svrhu preciznog popisivanja dažbina, počelo se je sa vođenjem registara za svaki *sandžak* posebno.¹²¹

Popisi su uključivali zakonske propise (*kanunname*) o načinu ubiranja poreza određene upravne jedinice i obuhvatale su ne samo najmanje teritorijalne jedinice (*nahije*) Carstva nego i detaljne karakteristike sela pri poimeničnom pobrojanju oporezivanih, kao i vrste ubiranog poreza. Pored ovih detaljnih popisa (*defter– i mufassal*) postajala je još jedna vrsta popisnih knjiga (*defter– i icmal*) koje su predstavljale preraspodelu navedenih prihoda sumarno prikazani tzv. sumarne popise.¹²²

Kao što je već pomenuto, Osmansko carstvo bilo je islamska država koja je počivala na verskim zakonima, te su tako *uleme*¹²³ osim verske nastave u školama bile zadužene i za zakonodavstvo.

¹¹⁷ Divan – (Carski divan) savet, vrsta vlade, koja je bila i vrhovni sud. Radom Carskog divana, predsedavao je Veliki vezir koji je izdavao naredbe u ime sultana, nadzirao je rad i imenovanja u svim državnim ustanovama, i bio je vrhovni zapovednik vojske. U: *Ćirković, Mihaljčić, Leksikon*, S. 72.

¹¹⁸ *Matuz*, *Das Osmanische Reich*, S. 85–86.

¹¹⁹ *Ibid.* S. 85.

¹²⁰ *Ibid.* S. 71.

¹²¹ *Ibid.* S. 72.

¹²² *Ibid.* S. 91–92.

¹²³ Ulema – poznavaoi zakona, turski pravници koji su ujedno i sveštenici, te samim tim dobri poznavaoi i tumači Kurana, islamskog predanja i njihovog značaja. U: *Vujaklija, Leksikon*, S. 943.

Veliki broj *ulema* neretko bio je i *kadija*,¹²⁴ kao osoba od poverenja Visoke Porte, zaduženi za određenu *kazu*. Svim građanima jednakost pred Bogom i zakonom bila je zagantovana, ali ne uvek i poštovana posebno u slučaju visokih zvaničnika, muslimana i bogatih naspram siromašnih i hrišćana. *Kadije* su obično posle godinu ili dve službe menjani i slati na neplaćeni odmor na isto ono vreme koje su službovali, te je njima uvek u interesu bilo da se za vreme službe, od mita, materijano obezbede za odmor.¹²⁵

Najveća teritorijalna jedinica Osmanskog carstva bili su *vilajeti*¹²⁶ sa *beglerbegom* na čelu. *Vilajeti* su se sastojali od *sandžaka*, a njihov broj je varirao od 8 do 34. *Beglerbeg* je neposredno raspolagao *sandžakom*, takozvanim *Paša sanžakom*, i vršio je kontrolu nad *sandžakbegovima* njegovog *vilajeta*, ali svakako bez mešanja u nadležnosti *sanžakbegova*. *Sandžakbegovi* komandovali su vojskom sopstvenog *sandžaka* i bili odgovorni za dešavanja u svojoj teritorijalnoj jedinici. U vreme kada je Sulejman Veličanstveni došao na vlast, zemlja je bila podeljena na šest *vilajeta*.¹²⁷

Neophodno je napomenuti da su *beglerbegovi* i *sandžakbegovi* bili školovani na sultanskom dvoru, tj. palatskoj školi (Palastschule) i shodno tome se može reći da su bili obučeni vojnici. Kao upravnici teritorijalnih jedinica, bili su u svako doba zamenljivi te se vodilo računa da niti jedan od njih ne razvije povezanost sa teritorijom kojom upravlja. Kako je osmanska teritorijalna uprava počivala na vojnoj organizaciji, za niže upravne jedinice osnovu je činila sudska vlast: svaki *sandžak* počivao je na više upravnih jedinica – *kaza* kojom je upravljao *kadija*. *Kaze* su se sastojale od više *nahija* kojom su upravljali sudski komesari (*naip*). Ovi komesari činili su prvu sudsku instancu, određivali su kazne koji su sami sprovodili. Sela su posećivali sa četama naoružanih pa je zbog toga često dolazilo do incidenata. U narodu su komesari bili naročito omraženi.¹²⁸

U svrhu punjenja državne kase, koja je pre svega ostala prazna zbog inflacije, ali i zbog nedostatka novca za ratne pohode, 1501. godine uvodi *Divan* na čelu sa Bajazitom II, posebnu vrstu vanrednog poreza – *avariz* ¹²⁹, koji je za razliku od redovnog poreza baziranog na verskoj pripadnosti,

¹²⁴ Kadija – sudija, koji je pored vršenja sudske dužnosti imao široka upravna ovlašćenja na teritoriji pod svojom upravom – kazom, odn. kadilukom. U: Ćirković, Mihaljčić, Leksikon, S. 267.

¹²⁵ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 93.

¹²⁶ Vilajet – upravna jedinica, sa nekoliko značenja: 1. Privremena administrativna jedinica, formirana od više nahija, na novoosvojenoj teritoriji kojom je upravljao subaša ili vojvoda. Više vilajeta činilo je sandžak. 2. U stalnoj upravno-teritorijalnoj organizaciji. Samo u spahijskoj organizaciji, vilajet su sačinjavale jedna ili više nahija. U ovom smislu je ostao u upotrebi i u XVIII veku. 3. U XVI i XVII veku beglerbegluci (ejaleti) su se nazivali vilajetom, ali takođe je ovaj naziv korišćen i kao sinonim za sandžak, dok u XIX veku, vilajet i ejalet su smatrani za sinonime. U: Ćirković, Mihaljčić, Leksikon, S. 79.

¹²⁷ Matuz, Das Osmanische Reich S. 95.

¹²⁸ Ibid. S. 95–96.

¹²⁹ Avariz (divanije) – u početku vanredni danak, prikupljan u ratnim okolnostima, u vidu novca, kuluka ili naturalnog davanja kojim je bila opterećena raja. Kasnije prerasta u stalni porez. U izvorima se često pominje zajedno sa grupom obaveza i dažbina tekjalifi urfije. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 293.

sakupljan od svih podanika.¹³⁰

Osmansko društvo bilo je podeljeno na:

- Privilegovane – državna i verska administracija, plaćeni vojnici, vlasnici (korisnici) imanja, privilegovani pripadnici zadužbina tj. one oslobođene od poreza (*beraya*), i
- Takozvane podanike koji su imali obavezu plaćanja poreza. Ovoj kategoriji stanovništva (*raya*) pripadali su seljaci, trgovci, zanatlije bez obzira na versku pripadnost. Označavanje nemuslimanskog stanovništva *rajom*, počinje tek u kasno osmanskome periodu.

Kako je reforma zemlje Mehmeta Osvajača gotovo uništila privatnu svojinu, samim tim nestajala je i viša klasa i aristokratija. U ovo vreme je imućstvo isključivo zavisilo od zemlje, pripadnosti vojsci ili državnoj službi, a ove privilegije su u svakom trenutku mogle biti oduzete.

2.1. Vojna organizacija zemlje

Česti ratni pohodi, osim verski motivisani, bili su takođe neophodni jer podanici nisu mogli da opskrbe neophodnim sredstvima ogromni vojni sektor, državnu i versku birokratiju.¹³¹

Vojska sastojala se iz dva glavna dela:

1. Stalne vojske centralne vlasti (*kapukulu*) i
2. Trupa iz provincija.

Kako su trupe centralne vlasti bile dobro obučene, provincijske trupe bile su masovnije te je i njihova uloga često bila odlučujuća.¹³²

Srž centralne vojske bili su *janičari*¹³³, infanterija, koji su činili pri napadu centralni deo vojske i za odbranu linije imali posebnu ulogu. Njima je komandovao *janičaraga* koji je od vremena Selima I, po pravilu bio absolvent palatske škole. Može se reći da je bio u rangu sa *sandžakbegovima*, a po činu odgovarao evropskim generalima. Korpus (*ocak*) *janičara* je u prvoj polovini 16. veka brojao oko 20.000 ljudi, podeljenih u tri divizije. Za dopunu *janičarskih* trupa služile su regrutne trupe (*acemi ocaği*), koje su činila deca uzimana iz danka u krvi kao i zarobljeni mladi hrišćani koji su obučavani za vojne svrhe.¹³⁴ Posebno značajni bili su kovači oružja (*cebeci*) koji su bili odgovorni za izradu, skladištenje i održavanje oružja artiljerije (*topçu*) i šest hiljada plaćenika centralne vlasti.¹³⁵

Provincijske jedinice brojale su u prvoj polovini 16. veka oko 200.000 ljudi i bila je gotovo sedam

¹³⁰ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 77.

¹³¹ Ibid. S. 98.

¹³² Ibid.

¹³³ Janičari – posebno obučena pešadija, prvobitno sastavljena od zarobljenika a od 1402. godine ovu vojsku činili su uglavnom mladići otimani iz hrišćanskih zemalja (ovaj „porez“ poznat je kao Danak u krvi) i prevođeni u islam.

¹³⁴ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 99.

¹³⁵ Ibid.

puta brojnija od plaćenika centralne vlasti. Na čelu provincijskih jedinica bile su *spahije* koje su činile tešku konjicu i za svoju službu nisu bili plaćani direktno novcem, već kao što je pomenuto *timarima*. U prvoj polovini 16. veka broj *spahija* iznosio je oko 30.000. *Spahije* su bile u obavezi, osim lično i do sedam naoružanih konjanika (*cebeli*) o svom trošku da povedu u rat, tj. na svake 3.000 *akči* ubiranog poreza po jednog konjanika.¹³⁶

U Srbiji je broj hrišćana *spahija* bio najveći u prvim decenijama osmanske vlasti. U Pirotskoj *nahiji* je u vreme Sulejmana Veličanstvenog broj hrišćana *džebelija*, koji naizmenično učestvuju u vojnim pohodima, iznosio 19.¹³⁷ Za vreme Selima II (1566–1574) hrišćana *spahija* je u Pirotskom *kadiluku* bilo 12, od kojih za vreme pohoda naizmenično po jedan jaše, a drugih osmorica idu kao *džebelije*.¹³⁸ Ovaj broj vremenom će zbog islamizacije opadati.¹³⁹

Za velikoposednike, vlasnike *ziameta* i *hasova*, bilo je obavezno na svake 4.000 odnosno 5.000 *akči* po jednog naoružanog vojnika da obezbede. *Spahije*, teška konjica i naoružani vojnici činili su u ovo vreme od 80.000–90.000 ljudi. Komandant spahijskih trupa bio je *sandžakbeg*. U vreme rata 90% *spahija* bilo je mobilisano, dok je preostalih 10% služilo za odbranu na licu mesta. U sastav provincijskih trupa ulazili su još i *akindžije* (*akinci*), lako naoružani konjanici čija je uloga bila da uznemire protivnike, da im preseku put, obaveštavaju o akcijama neprijatelja, osmatraju itd. Za svoje usluge nisu dobijali ni platu, ni imanja, već su se izdržavali od pljački. Laku infanteriju činili su neoženjeni (*azep*) koji su poticali od lokalnog stanovništva u Anatoliji; svih 30 domaćinstva bilo je u obavezi, po potrebi, da daju jednog neženjenog za trupe *azep*. U provincijske trupe, kako u konjicu tako i u pešadiju, spadali su još i *gunulije* „oduševljeni“ (*gönüllü*).¹⁴⁰ *Gunulije* su bili plaćenici koji su čuvali granice, gradove i palanke i učestvovali u vojnim pohodima.¹⁴¹

U prvoj polovini 16. veka vojska Osmanskog carstva iznosila je 250.000 ljudi, ne uključujući pomoćne trupe vazalnih država i Krimskog kanata, i brojčano je prevazilazila vojnu silu nekih evropskih država.¹⁴²

Za snabdevanje i organizovanje hrane i opreme za potrebe vojske bio je zadužen glavni *defterdar*. Za transport, kopnenim i vodenim putem, organizovane su specijalne jedinice. U Rumeliji to su bili *yürük*, tzv. „brzo marširajući“ i *vojnuci* (vojnici regrutovani iz domaćeg hrišćanskog stanovništva)¹⁴³, a u Anatoliji *müsselem* „oslobođeni od poreza“, odn. *yaya* ili *piyade* „pešadija“.

¹³⁶ Ibid. S. 100.

¹³⁷ Olga Zirojević, Tri turska popisa u Sofijskom sandžaku u 16. veku. U: Istorijski časopis XVIII (1974) 271–275, ovde 274.

¹³⁸ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 161.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ibid. S. 101.

¹⁴¹ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 295.

¹⁴² Matuz, Das Osmanische Reich, S. 101–102.

¹⁴³ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 295.

Njihova obaveza je takođe bila da se u vreme rata staraju za održavanje puteva, kao i da omoguće njihovo korišćenje.¹⁴⁴

Osim *spahija* hrišćana, manje *timare* kao *spahije* najnižeg reda posedovali su *eškindžije*. Njihovi posedi donosili su prihode od nekoliko stotina do nekoliko hiljada *akči*. Te tako u *nahiji* Jeleču prihod od dva sela i crkve donosio je Krajislavu, sinu Branislava godišnji prihod od 2.042 *akče*. Dimitrije, *hizmečar* (sluga, pomoćnik) Isa–bega, u Zvečanskoj *nahiji* je od *timara* godišnje prihodovao 3.166 *akči*. Njihova obaveza u vojnom pohodu bila je da budu na konju, naročita oprema nije zahtevana.¹⁴⁵

2.2. Povlašćene kategorije stanovništva

2.2.1. Vojnuci

Institucija *vojnuka* kao vojničkog reda, preuzeta je iz slovenskih zemalja posle Maričke bitke 1371. godine od strane Osmanlija. *Vojnuci* su bili hrišćani i poticali su iz redova sitnog plemstva i Vlaha nomada. Za učešće u vojnim pohodima dobijali su baštine i bili su oslobođeni svih državnih i feudalnih davanja za zemlju. Najnižu jedinicu *koplje* (*gönder*) činili su jedan *vojnuk* i dva zamenika – *jamaka* (pomoćnika) koji su služili na smenu svake godine, na čelu sa *lagatorima*^{146 147} *Lagatori* su u svojoj nadležnosti imali između 100 i 400 *vojnuka*, zavisno od *kaze*.¹⁴⁸ Iako su smatrani i kao pomoćnici *čeribaša*¹⁴⁹, zanimljiva je činjenica da su u popisu iz 1528/1529. godine *lagatori* pojavljuju i kao *jamci* za *koplja* (*gönder*). Na primer u *kazama* Pirot i Visok, u selu Suvodol *lagator* Stojan je *jamak* za *koplje*, u *nahiji* Velika i Mala Planina koja pripada Sofijskoj *kazi* *lagator* Rale iz sela Radovani upisan je kao *jamak* za *gönder*. Slične primere možemo videti i u *kazama* Berkovica, Šumen, Jambol, Nikopolj, Čustendil, Vranje, Kosovo, Strumica, Štip, itd.¹⁵⁰ Oni, na koje je red da služe su svake godine zajedno sa svojim *čeribašama* i *lagatorima* odlazili u carsku prestonicu da opslužuju carske štale i kose livade.¹⁵¹ U vreme kada je dežurni *vojnuk* (*eškindžija*) ispunjavao

¹⁴⁴ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 102.

¹⁴⁵ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 162.

¹⁴⁶ Lagator – zapovednik vojnuka. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 298; Ovaj naziv je verovatno prezet iz slovenskih jezika, a korišćen je još u Vizantiji, gde se u X veku pominje lagator kao komandant vojne jedinice, dok se u XIII veku označava kao komandant carske garde. U srpskim zapisima ova titula se samo pominje, dok je u Bugarskim zapisima označavala komandanta eskadrona. U: Ćirković, Mihaljčić, Leksikon, S. 359.

¹⁴⁷ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 165.

¹⁴⁸ Kräst'o Jordanov, Komandno–upravlenski aparat na vojnuškata institucija v bălgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV–XVI vek: jerarhična struktura, funkcii i kadrovi sastav. U: Istoričeski pregled 3–4 (2012) 33–85, ovde 41.

¹⁴⁹ Čeribaša – starešina nižeg ranga poluvojničkih i vojničkih redova, kao što su vojnuci. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 304.

¹⁵⁰ Jordanov, Komandno–upravlenski aparat, S. 43–46.

¹⁵¹ Ibid. S. 40.

svoju vojnu obavezu, *jamci* su izdržavali njega i njegovu porodicu.¹⁵² Starešine lagatora bili su *seraskeri*¹⁵³ – *čeribaše*, *vojnučki begovi* i *sandžakbegovi*. Osim u vojnim pohodima, *vojnuci* su imali ulogu odbrane i obezbeđenje zemlje, kao i ulogu graničara.¹⁵⁴ U Kruševačkom *sandžaku* bilo je 1516. godine 1000 *vojnuka* oklopnika, dok je taj broj 1530. godine iznosio 915 *vojnuka* oklopnika – 159 *vojnuka* i 756 *jamaka*. Institucija *vojnuka* je od sredine 16. veka u nekim *sandžacima* bila u padu, da bi kasnije nestala.¹⁵⁵ Posebnu vrstu *vojnuka* činili su *vojnuci* konjušari, koji su služili u carskoj konjušnici obslužujući konje i radeći na livadama. Drugi *vojnuci* su služili kao konjušari u vreme vojnih pohoda, kopali šančeve, čuvali konje i radili ostale poslove u vojnim logorima. Institucija ove vrste *vojnuka* se održala u Sofijskom *sandžaku* i u 17.veku. Prvi put se pominju u *nahijama* Pirot i Visok dvadestih godina 16. veka. U ovo vreme bilo je u ovim *nahijama* 117 *vojnuka*, 1.189 domaćinstava kao rezerva (*voynuk zevāidi*), uglavnom iz redova *vojnučkih* sinova, na čelu sa *seraskerom* Ilijasom. Oni su takođe uživali slobodne baštine, plaćali 25 *akči ispendže*¹⁵⁶, *mladarinu*¹⁵⁷, *globu*¹⁵⁸ za prestupe i uslovne poreze i globe za sve odrasle muškarce. Za vreme Sulejmana Veličanstvenog broj ljudi carske štale u Sofijskom *sandžaku* iznosio je 2.018, zapovednika *koplja* bilo je 576, njihovih *jamaka* 1.428 i 12 *lagatora*. Karakteristično za ove *vojnuke* bilo je da su nosili kožne šubare i crna odela, što ostalima nije bilo dozvoljeno. Ovu službu obavljale sve do sredine 19. veka.¹⁵⁹ Najveći broj *vojnuka* u *kazi* Pirot bio je u *nahiji* Znepolj (Trn). Na kraju 15. i početkom 16. veka *vojnuci* su bili angažovani kao *džebeli*. U vreme Sulejmana Veličanstvenog zakonski propis za *vojnuke* je promenjen i broj *vojnuka* je naglo porastao. U popisu od 1528/1529. godine u 78 sela popisano je 700 *džebeli vojnuka* sa *seraskerom* Ahmedom Kemankešom i osam hrišćanskih *lagatora*. Beleška popisivača u ovom registru je da su od *džebeli vojnuka* koji učestvuju u ratu prebačeni na „funkcije“ običnih konjušara u sultanskoj konjušnici. Ovi *vojnuci* nazvani su crni (*kara*) *vojnuci*. U ovoj *nahiji* krajem 15. veka bilo je registrovano 275 *vojnučkih* domaćinstava. Zanimljivo je da se *koplje (gönder) džebeli vojnuka* u ovom delu nije bio kao u ostalim *sandžacima* tri, nego od pet do sedam *vojnuka*. Sastav *koplja* bio je na kraju 16. veka

¹⁵² Ibid. S. 38.

¹⁵³ Serasker – vrhovni komandant u većim vojnim pohodima, dok je do sredine 16. veka ovaj naziv podrazumevao pomoćnika subaše za regrutaciju spahija za vojni pohod. U: *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 301.

¹⁵⁴ *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 165.

¹⁵⁵ Ibid. S. 166.

¹⁵⁶ Ispendža – kod nekih autora pojavljuje se naziv spendža, a u Bugarskoj literaturi ovaj porez naziva se ispenče. Porez koji je plaćala hrišćanska raja svom gospodaru, a i muslimani koju su uživali zemlju upisanu na hrišćanina. U: *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 296. U daljem tekstu: spendža.

¹⁵⁷ Mladarina – porez na udaju koju je plaćao rajetin svome spahiji pri udaji svoje kćerke. U: *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 299.

¹⁵⁸ Globa – imovinska kazna naplaćivana u stoci ili novcu. U: *Ćirković*, *Mihaljčić*, Leksikon, S. 116.

¹⁵⁹ *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 169.

četiri *vojnuka*.¹⁶⁰ U Znepoljskoj *nahiji* je 20-ih godina 16. veka u 26 sela popisano između šest i deset, u 20 sela registrovano od jedanaest do dvadeset *vojnuka*, dok je u njih 28 popisano od jedan do pet pripadnika ove institucije.¹⁶¹ Godine 1530. ovde je u 76 sela popisano 1.189 rezervnih – *zevāid vojnuka*. Već pri sledećem popisu iz 1545. godine broj rezervista je pao na 878 podeljenih na 83 sela. U tri *nahije*, kaze Şhirköy – Visok, Znepolje i Şhirköy *vojnuci* su činili najveću grupu privilegovanih stanovnika. U *nahiji* Piroto u popisu 1528/1529. godine zabeležena su 56 *vojnučka* sela sa 255 redovnih *vojnuka*. U ovo vreme u graničnim predelima ove *nahije* *vojnučka* sela su prava retkost. U njih četrnaest registrovano je od šest do deset, a u tri sela između jedanaest i dvadeset *vojnuka*. *Lagatori* su zabeleženi u naseljima sa najvećim brojem *vojnuka*, selima Izatovci i Suhodol.¹⁶² U *nahiji* Visok u istom popisu zabeleženo je 25 *vojnučkih* sela sa ukupno 102 *vojnuka*, s tim da ni u jednom selu nije registrovan *lagator*, te se predpostavlja da su bili pod nadležnošću onih iz *nahije* Piroto. U obe *nahije* 1545. godine bilo je 140 rezervista, koji su popisivani sa ostalom *rajom* i plaćali porez *spendžu* lokalnom *spahiji*. U narednom periodu nastupiće velike promene u *vojnučkim* selima, naime u popisu iz 1606. godine pojavljuju se samo četiri sela popisana 1528/1529. godine (videti tabelu 1). Razlog ovih promena može biti promena granica *kaza* i *nahija*, formiranje novih, kao i nestanak nekih sela i pojava novih.

U cilju razumevanja privilegija i obaveza koje je ova poluvojnička struktura imala, kao i njihove promene tokom vremena, u daljem tekstu dajem prevod kodeksa za *vojnuke* iz različitih godina.

Deo kodeksa Mehmeda II koji se odnosi na vojnuke

Ako *vojnik* ili Vlah obrađuju zemlju izvan sela u kojem je registrovan, na *timaru* drugog *spahije*, plaća polovinu desetka. Ako proda vino od sopstvene loze sa *timara* bilo kog *spahije* plaća četiri *akči* po bačvi. Ako kupi vino i proda ga, kao i *raja* plaća petnaest *akči* po bačvi.¹⁶³

Izvod iz zakona za vojnuke iz vremena Sulejmana Zakonodavca

Harač (drugi naziv za danak *džizije*), *spendže* *vojnuka* i desetak od toga što je posejao i požnjeo na svojoj baštini, desetak od proizvoda pčelinjih košnica, danak na svinje i do 100 ovaca je oprosteno. Za više od 100 ovaca da se uzme po jedna *akča* na dve ovce. Ako obrađuju zemlju veću od baštine i na drugom mestu na *spahijskom timaru* ili zasađuje lozu, plaća desetak, dodatak na desetak u naturi, ali je oslobođen od *avariza* (niz vanrednih danaka u obliku novca, naturalija ili *kuluka* koje je

¹⁶⁰ Krăst'o Jordanov, Vojnuškata institucija i selištata s vojnuško naselenie v livata (sandžaka) Sofija prez XV–XVI vek. U: Istoričesko badešte 1–2 (2013) 108–165, ovde 153.

¹⁶¹ Ibid. S. 154.

¹⁶² Ibid. S. 146.

¹⁶³ Bistra Cvetkova (ed.), Turski izvori za bālgarskata istorija, tom XX, serija V (Sofija 1974). S. 19–20.

plaćala *raja*, kasnije pretvoreni u redovne danke¹⁶⁴).

Oni na koje dođe red godišnje da služe, da ispunjavaju službu u imperatorskom pohodu! Pored toga zabranjeno je *sandžakbegovima* i mesnim *subašama* da sprovode pomenute *vojnuke* opredeljenih za službu da im dostavljaju ječam, kose livade i da im služe. Ako se navedeni *vojnuci* ne jave u sultanski pohod ili napuste službu u sultanskoj konjušnici, nakon što budu kažnjeni, da im se uzima po 300 *akči* za ličnu imperatorsku kasu. Godišnje *vojnik* i dva *jamaka* plaćaju šesnaest *akči*, onaj koji ide u rat daje šest *akči*, *jamci* po pet. Ova dažbina „*gönder*“ pripada *sandžakbegu* i sakuplja se kada i *spendža*. Ako u vreme službe *vojnik* umre, ostari, razboli se i onemoća za službu, na njihovo mesto se upisuje sposoban *vojnik*, i da bude oslobođen *harača* i danaka.¹⁶⁵

Izvod iz zakona za vojnuke iz 1604. godine

Vojnučke zemlje, upisane na lično ime *vojnika*, nije dozvoljeno da se daje *nevojnucima*. Od ove zemlje ne uzima se desetak. Ali ako obrađuje tuđu zemlju, desetak uzima lice čija je zemlja. Ako je do tada plaćao i zakupninu, nadalje plaća i nju. Ako na vojnučkoj baštini ima voćnjaka ili vinograda, one ne ulaze u naslednu imovinu (koju bi *vojnik* ostavio posle smrti), te ne može da se prodaje već se predaje *vojnucima* koji budu kasnije upisani. Nije dozvoljeno da se traži danak *spendža* i dažbine za *raju* od *zevāid vojnika*, koji su zapisani da plaćaju *harač*, ne drže samostalnu *rajitsku* zemlju (zakupnina za zemlju koju plaća *raja*) i ne obrađuju je. *Harač* ne plaćaju, te ne potpadaju pod kategoriju *raje*; od njih se popunjava broj kada dođe do gubitaka. Od sinova, rodbine *vojnika*, kao i od lica koja ne spadaju pod *raju*, niko ne može da traži danak *spendžu*.¹⁶⁶

Izvod iz zakona za vojnuke iz 1609. godine

Vojnuci koji služe u sultanskoj konjušnici i koji imaju sinove, braću i drugu rodbinu nezapisanih u drugom registru, a koji su saglasni da plaćaju *harač* i *spendže*, ako *spahija* kod koga su zapisani za *harač* interveniše da plaćaju, to se ne dopušta, jer nisu upisani kao *raja* kod *spahije*.

Ako su *zevāid vojnuci* zapisani da plaćaju *harač*, a koji ne obrađuju samostalnu *rajitsku* baštinu ili druge *rajitske* njive, ne dopušta se da se od njih ubira danak *spendže* i druge dažbine za *raju*. Bili oni rodbina *vojnika* ili ne, ako nisu zapisani kao *raja*, ne može da im se traži *spendža* i porezi za *raju*.

Ako je *vojnučka* zemlja nerazdvojna i zajednička sa rodbinom *rajom* i nema određen *sinur* (granica, međa), od te zemlje se izdvaja za vojnučku baštinu koliko i pripada po zakonu za to mesto. Naređuje se da se ne uzimaju danci i naknade od tako opredeljene baštine. Zemlja ostavljena

¹⁶⁴ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 293.

¹⁶⁵ Cvetkova, Turski izvori XX, S. 21–23.

¹⁶⁶ Ibid. S. 27–30.

rodbini, deli se po sopstvenom nahođenju, zajedno sa tim, držiocu *timara* plaćaju desetak, *spendžu*, *salarije* – dopunski danak u naturi i druge *rajitske* danke.¹⁶⁷

Izvod iz zakona za vojnike bez datuma

Pojašnjava se zakon za *vojnuke* u sultanskim konjušnicama u zamenu za baštine. Tri *vojnika* pešaka čine jedan „*gönder*“ i svake godine jedan od njih služi po redu, a *vojnuci* konjanici – *džebeli*, četiri ljudi čine jedan „*gönder*“ i svake godine jedan od njih služi po redu. Oni se oslobađaju plaćanja danaka *harač*, *spendže*, desetka, običajnih danaka, kao i danka za ovce do 100 ovci. Ako *vojnuci* obrađuju zemlju za koju se plaća danak za zemlju *harač* ili zemlju *mülk*, ili *vakufsku* zemlju, zemlju muslimana ili *dogandžija* (sokolara), plaća se desetak vlasniku zemlje. Plaćaju takođe *harač* za baštinu, za koje se plaća ovaj porez.

Na mesto umrlih *vojnika* da budu zapisani *vojnučki* sinovi, koji ne plaćaju *harač*.

Globe za *vojnuke*, taksa za sklapanje braka, kao i druge jednokratne dažbine spadaju u prihod *vojnučkih* komandira i načelnika u *sanžaku*.

Na konju je *sanžakbegu* zabranjeno da ulazi među *vojnuke* i da im se meša u organizaciju. Ako je neki *vojnik* zaslužio da bude vešan, nije dozvoljeno da se ova kazna zameni za drugu.

Vojnučki lagatori i *primikjuri* u svakoj *nahiji* su oslobođeni od danaka, kao i svi *vojnuci*, svake godine jedan od njih služi u sultanskoj konjušnici zajedno s *vojnucima*.

Ako neki *vojnik* dezertira u ratu, oporezuje se *haračom*, desetakom i drugim dancima koje bi plaćao da nije *vojnik*, za državnu kasu, a ne *vojnučkim* starešinama.

Ako je *vojnik* dostupan, zabranjeno je da se šalje zamena za njega. Ako *vojnik* umre ili je bolestan, upisani sinovi da mu zauzmu mesto, u slučaju da su mu sinovi mali, da se pošalje drugo lice u zamenu. Ako *vojnik* umre, a baština mu ostane kao imovina *raje*, tj. ne može da se razlikuje *rajska* i *vojnučka*, takve *vojnučke* baštine ne mogu da se prodaju ili ustupljuju pod *tapiju* (pisani dokument o vlasništvu ili korišćenju zemlje, nepokretne imovine). Posle toga te baštine se daju svakom koji se upiše u *vojnučku* službu na mesto preminulog.

Kada *vojnučki* sinovi stasaju za *vojnučku* službu smatraju se *zevāid vojnucima* (rezervistima) i da se od njih uzima izvesna suma za *harač* i *spendžu* za carski trezor. Oni su se popisivali sa *rajom* i naseljenim mestima. Unapred je zabranjeno da se zapisuju. U *vilajetima* Sofija i Šehirköy *spendže* su sakupljale *spahije*.

Star zakon u kome kada *vojnuci* umru i javi se potreba za *vojnucima*, da se zapisuju mesečno *vojnuci* od *zevāid vojnika*. Zakon je da *vojnuci* daju izvesnu sumu za državnu kasu.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Ibid. S. 31–33.

¹⁶⁸ Ibid. S. 34–36.

Za spisak iz 1606. godine za *vojnuke* imperatorske konjušnice koji se oporezuju po sistemu *makte*¹⁶⁹ (unapred određena globalna suma) u odnosu na desetak i naknade da bi bili izuzeti od *vojnučkih* obaveza, a nikako da se ne oporezuju sa porezima *džizije*, *spendže*, *avariz*, *bedel* i *adet*– i *agnam* (ovčarina).¹⁷⁰

¹⁶⁹ Makta – isto što i „kesim“ (kesim – zakup, najam, аренда. U: *Vujaklija*, Leksikon, S. 421.) – globalno opredeljena suma, koja može biti samostalna ili grupa poreza. Vrsta feudalne rente koju su sakupljale spahije ili država. U: *Cvetkova, Mutafčieva* (eds.), *Turski izvori X*, S. 238.

¹⁷⁰ *Cvetkova* (ed.), *Turski izvori XX*, S. 198.

Registri vojnuka	Džebeli vojnuci	Vojnuci	Džebeli / Zevāid vojnuci	Vojnuci
Ime sela	Kraj 15. veka ¹⁷¹	1528/29. god. ¹⁷²	1545. god. ¹⁷³	1606. god. ¹⁷⁴
1. Borovo				26, prazne baštine 12
2. Brajkovci (Bračevci, Berkovica)		3	1	4
3. Brebevnica				3
4. Cerev dol		12		4, prazne baštine 2
5. Dobri dol		6	1	3
6. Dojkinci		3		4, prazne baštine 2
7. Gornji Krivodol		6	5	7
8. Gradašnica				<i>Primikjuri</i>
9. Gulenovci				7, prazne baštine 2
10. Gulenovci				1
11. Izatovci	12+lagator	7		12
12. Jalbotina				3 prazne baštine
13. Jelovica				3
14. Kamenica		3		3
15. Krupac				6
16. Mali Suvodol				3
17. Mazgoš		3		3, prazne baštine 3
18. Obrenovac				4, prazne baštine 2
19. Odorovci		3		14, prazne baštine 10
20. Pakleštica				6
21. Paskašija		3	2	5, prazne baštine 1
22. Petraž		12	39/16	21
23. Petrovac	7	4	7/3	3, prazne baštine 1
24. Planinica			5	1
25. Prisjan		6	5	prazne baštine 9
26. Radejna		6		3
27. Rosomača		6		5, prazne baštine 4
28. Rsavci ver.				2, prazne baštine 1
29. Senokos		3		2, prazne baštine 1
30. Slavinje		3		6
31. Skrivenica				6, prazne baštine 2
32. Smilovci		9	2	1, prazne baštine 11
33. Temska		9	2	6, prazne baštine 6
34. Topli dol				4
35. Veliki Suvodol				6
36. Vlkovija		3	1	4
37. Vojnegovci				2
38. Zavoj				2
39. Željuča		6	2	2, prazne baštine 4

Tabela 1. Uporedni pregled vojničkih sela

¹⁷¹ Jordanov, Vojnuškata institucija, S. 147–160.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Cvetkova (ed.), Turski izvori XX, S. 230–247.

Godine 1528/1529. u *nahiji* Sofija bilo je ukupno 99 *vojnučkih* sela, dok je ovaj broj 1606. godine spao na 91 selo gde su registrovani *vojnuci* ili prazne *vojnučke* baštine (videti tabelu 1).¹⁷⁵ Broj *vojnuka* je 1528/1529. godine iznosio u ovoj *nahiji* 765, dok je 1606. godine spao na njih 609. Broj rezervista koji su popisivani sa *rajom* i koji su plaćali *spendže* iznosio je 984.¹⁷⁶ Davanje *vojnučkih* baština muslimanima posebno *janičarima* početkom 17. veka nije bilo retko.¹⁷⁷

Iz popisa *vojnuka* iz 1606. godine može se zapaziti da je *makta* za hrišćane iznosila od 525 do 1625 *akči*, dok je u selu Čepinci u *vojnučkom* registru, zabeležena i baština Osman efendije koji je plaćao *maktu* 200 *akči*.¹⁷⁸

U Pirotskoj *nahiji* je 1528/1529. godine registrovano je 56 *vojnučkih* sela sa 255 redovnih *vojnuka* i dva *lagatora* u selima Suvodol i Izatovci, koji su i sami bili *vojnuci* ili *jamci*. U istoj godini u *nahiji* Visok bilo je 25 *vojnučkih* sela sa 102 *vojnuka*. U popisu od 1545. godine u ove dve *nahije* registrovano je ukupno 140 rezervnih *zevāid vojnuka* koji plaćaju *spendžu*.¹⁷⁹

Kao što iz tabele 1 možemo videti 21 selo 1528/1529. godine registrovano je i 1606. godine od ukupno 39 registrovanih sela. U međuvremenu nastalo je 18 novih *vojnučkih* naselja, od kojih su dva (Cerev dol i Petrovac – videti kartu) u prethodnom popisu bili deo *nahije* Iznepolj.

Naznake krize ove institucije, koja se pre svega ispoljava nestajanjem starih i nastajanjem novih *vojnučkih* sela, mogu se zapaziti već polovinom 16. veka. Broj napuštenih i neobrađenih baština početkom 17. veka, kao i mogućnost otplaćivanja *vojnučkih* obaveza putem *makte*, naglašavaju postepeno gašenje hrišćanske službe u Osmanskoj imperiji kao i gubitak gotovo svih privilegija. Davanje *vojnučkih* baština *janičarima* i administrativnim službenicima, muslimanima po niskim cenama još više je obezvređilo ovu instituciju.

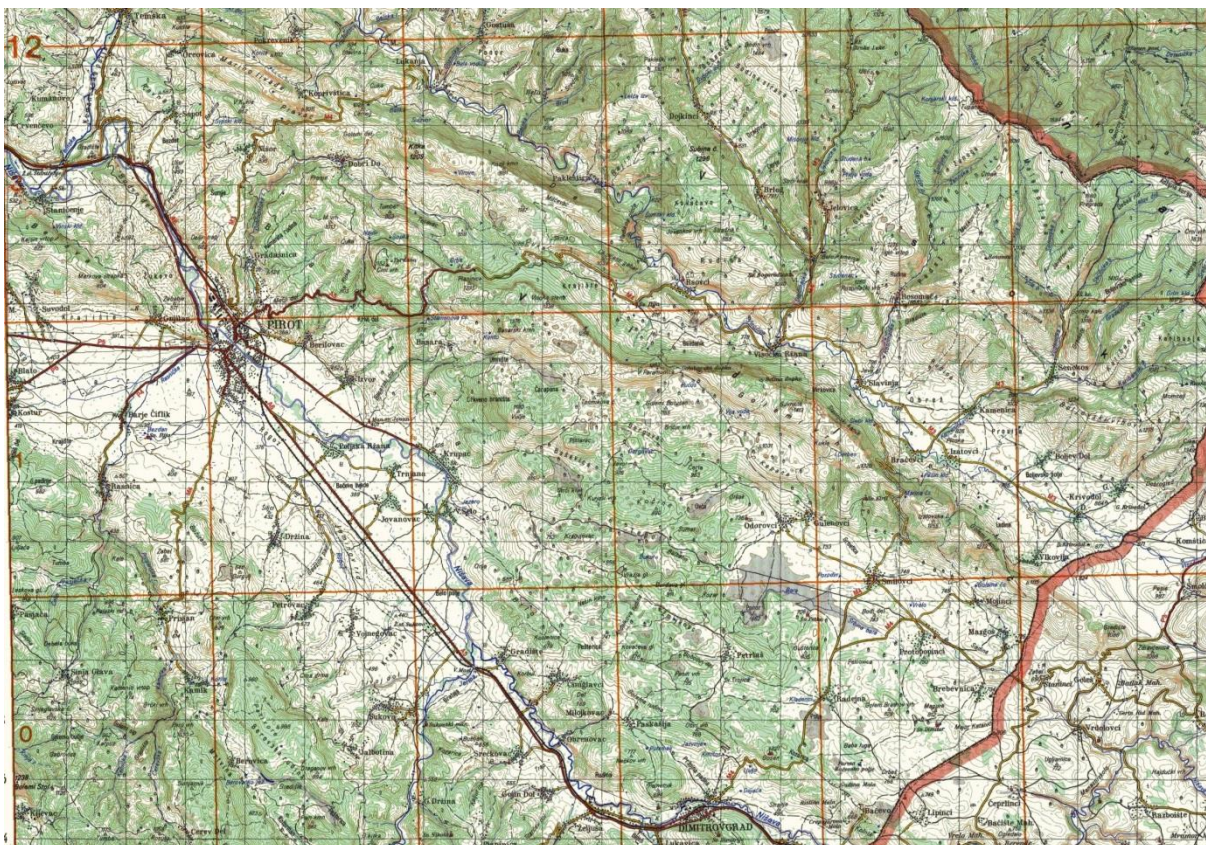
¹⁷⁵ Jordanov, Vojnuškata institucija, S. 126.

¹⁷⁶ Ibid. S. 128.

¹⁷⁷ Ibid. S. 127.

¹⁷⁸ Cvetkova (ed.), Turski izvori XX, S. 200.

¹⁷⁹ Jordanov, Vojnuškata institucija, S.146.

Karta 1. Pirot i okolina

2.2.2. Knezovi i primikjuri

Primikjuri ili *primićuri* isto kao i *vojnuci* su institucija preuzeta iz slovenskih zemalja, gde su imali rukovodeće pozicije u seoskim opštinama. Pozicije kneza i *primikjura* (*primićura*) pominje se i u članu 146 Dušanovog zakonika. Smatra se da se termin *primikjur* koristio za vlaške starešine na jugoistočnoj granici srpske države sa Vizantijom.¹⁸⁰

Iz pisanja Ali Čauša saznajemo da su *primikjuri* u Sofijskom *sandžaku* bili seoski prvaci sa posredničkom funkcijom između *raje* i države. Njihova uloga bila je da posreduju pri sakupljanju poreza u vojničkim pograničnim područjima, ali i o obaveštavanju o novim zakonima, *fermanima* (sultanska zapovest, pismena naredba) i dr. u selu. Takođe po zakonu su vraćali odbeglu *raju* i garantovali za nju.¹⁸¹ Dalje piše Ali Čauš: „Jedna su pak vrsta ona sela i njive koje su određene na granicama nekim vlasnicima, knezovima i *primićurima*. Ovi su

¹⁸⁰ Stojan Novaković, Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI–XV veka. U: Glas Srpske Kraljevske akademije LXXVII, II razred (1908) 178–279, ovde 194.

¹⁸¹ Jordanov, Komandno–upravlenski aparat, S. 48.

prilikom osvojenja primili državnu službu u svojim pokrajinama, koliko je sela dato svakom pojedinom, oni su za stanovnike tih sela kao njihove starešine („*kahylar*“). Kod ubiranja državnih prihoda („*mali miri*“) i kod nekih ratnih snabdevanja oni pomažu i služe, te saopštavaju i dostavljaju raji ono što se naredi. Štaviše ako neko od *raje* iz sela, koja potpadaju pod njihovu upravu, pobjegne u neprijateljsku ili drugu zemlju, oni su dužni da ih povrate na svoja mjesta.“¹⁸² Knezovi su za svoju službu nagrađivani *timarima*, *primikjuri* slobodnim baštinama, a poreske olakšice osim njih, uživali su njihova braća i sinovi.¹⁸³

Knezovi i *primikjuri* u severnoj Srbiji imali su obavezu da povedu hiljadu ljudi koji će po potrebi popravljati mostove i brodove, a u vreme ratnog pohoda da čuvaju zemlju. Knezovi u Zvorničkom *sandžaku* uživali su *timare*, a u slučaju da prihoduju preko 1000 *akči*, išli su lično na konju u vojni pohod. Za prihode ispod 1000 *akči*, na konju su išli u pohod njihovi zamjenici. *Primikjuri* su uživali slobodne baštine, a ove funkcije su bile nasledne.¹⁸⁴ Iz zapovesti iz 1568. godine vidimo da su u Smederevskom *sandžaku* *primikjuri* bili zaduženi i za čuvanje radnika u rudniku. Ova služba trajala je šest meseci, a hranu su obezbeđivali sami.¹⁸⁵

U Negotinskoj Krajini ove vrste starešina bile su oslobođene vojne obaveze. Ovu privilegiju vidi Olga Zirojević iz razloga što je ova teritorija bila carski *has*, te je briga za carsko dobro bila važnija.¹⁸⁶

Krajem XVI veka u Sremskom *sandžaku* obaveza knezova i *primikjura* bila je da naseljavaju zemlju, idu u vojni pohod, te da pomažu pri skupljanju poreza.¹⁸⁷ U Smederevskom *sandžaku* 1516. godine mnogi vlaški knezovi postaju *spahije*. Prelaženje u islam od strane vlaških knezova i *primikjura* nije bila retkost, kao u slučaju sina vrhovnog vlaškog kneza Maloge.¹⁸⁸ *Kanun* za Vlahe Smederevskog *sandžaka* iz 1516. godine nastao je zbog žalbi na prekomerno ubiranje ječma, pšenice i sena, milom i silom, od strane vojvoda kao i *zuluma* (tlačenje) i nasilja od strane *subaša*, *sandžakbegovih* ljudi, knezova i *primikjura*. Dalje, detaljno je opisana količina koja se po *defteru* uzima i najstrožije se zabranjuje uzimanje i zrna preko. Med, maslo, ovce, ćebad i ostale potrebe koje su uzimane suprotno *kanunu*, da se silom ne

¹⁸² Hamid *Hadžibegić*, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću (Sarajevo 1947). S. 191.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 174.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid. S. 175.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Ibid. S. 173.

uzimaju.¹⁸⁹ U ratno vreme da silom ne uzimaju narodu konje i vojnu opremu, i ostave ih bez opreme i konja.¹⁹⁰ Ako se *zulum* i nasilje i dalje bude dešavalo, suprotno zakonima, neka *kadije* zabeleže i saopšte Velikoj porti.¹⁹¹

Knezovi i *primikjuri* koji izvršavaju nasilje i nepravdu nad narodom, „pošto potraživaocima vrata sva potraživanja“¹⁹² da se smene, a na te funkcije postave poštenu i valjani knezovi i *primikjuri*. Jedni drugima da se ne mešaju u „filuridžije i rataje“.¹⁹³ Knezovi u Braničevskom, Vidinskom i Smederevskom *sandžaku* uzimali su desetinu od novčanih kazni i globa, a koje daju *sandžakbegu*.¹⁹⁴

Izvod iz Zakona o *primićurima* i knezovima Smederevskog *sandžaka* iz 1536. godine¹⁹⁵

Primikjuri bili su oslobođeni davanja, a neki od njih su imali i pomoćne radnike za zemljoradnju (*rataje*). Kada su Vlasi počeli da plaćaju *harač* i *rataji* su ga plaćali. *Primikjuri*, njihovi sinovi i baštine koje im pripadaju oslobođeni su *harača* i *spendže* i pomažu poreznicima u skupljanju dažbina.

Kako je već naređeno, Vlasi se ne uzimaju za pohode, nego da se izabere 400 *primikjura*, a ostali da se upišu za *harač*. *Primikjuri* i knezovi su došli na Veliku portu i saopštili sledeće: „Šest stotina martolosa ranije postavljenih za štićenje i čuvanje vilajeta ukinuto je; tu službu primamo mi – pomagaćemo u skupljanju državnog imetka. Ako neki *rajetin* iz nekog *primićurskog* sela pobegne, jemčićemo za njegov *harač* i dovešćemo ga na njegovu zemlju. A kada bude carski pohod, nas hiljadu ljudi krenuće zajedno u pohod da pomažemo popravljajući mostova i brodova; u vreme dok se mi nalazimo u pohodu, naći ćemo opet hiljadu ljudi od naših sinova i naše braće i urediti da oni obavljaju službu čuvanja vilajeta.“¹⁹⁶

Oni koji časno obavljaju svoju funkciju su oslobođeni *harača* i *spendže*, oni koji je ne budu dobro obavljali da se od njih uzme 120 *akči* za državu. „*Sanžakbegove* vojvode neka ništa ne traže (za novčane globe i neka vojvode ne hvataju i ne uzimaju) njihove konje. A kada vojvode odlaze u pohod, *primićuri* ne odlaze u pohod, oni odlaze u pohod zajedno sa *sandžakbegom*.“¹⁹⁷

¹⁸⁹ Dušanka Bojanić, Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast (Beograd 1974). S. 29.

¹⁹⁰ Ibid. S. 32.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Ibid. S. 31.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Ibid. S. 30.

¹⁹⁵ Ibid. S. 45.

¹⁹⁶ Ibid. S. 46.

¹⁹⁷ Ibid.

U slučaju smrti *primićura*, njegova funkcija se gasi. U slučaju da ima sina, sin je nasleđuje, ako nema sina, njegov brat preuzima službu. *Raja* se ne može upisivati za *primićursku* službu. *Primićurima* su njihove baštine oslobođene. Takođe su oslobođeni *harača* i *spendže*. Ako dodatno obrađuju zemlju na posedu *raje*, oni plaćaju *ušur* (desetak na žitarice, poljoprivredne proizvode, može biti i na vino, košnice pčela i stoku). Sinovi i braća koji zajedno sa njima žive, ne plaćaju *spendžu*. Ako sami zasnuju porodicu na drugom posedu, daju *ušur*, *harač* i *spendžu*, kao i sva *raja*.¹⁹⁸

Ako knezovi umru, njihova funkcija se gasi. Na njegovo mesto se upisuju sin ili brat, *rajetin* se ne može upisati kao knez. „Neki od knezova imaju timare, a i knezuju. Ali ako knezovi kojima je kao nadoknada za knezovsku službu određeno po nešto malo timara budu smenjeni, opet im se može dati knezovanje, a ne daje se samo timar. Sa knezovskim beratom (carski ukaz o postavljenju službenika, dodeli plate, zemlje itd.) ne postaje se timarnik.“¹⁹⁹

Knezovi pomažu pri sakupljanu poreza i garantuju za *primikjure*. Idu u vojne pohode sa *sandžakbegom*. Ako se selo na čijem se čelu nalazi knez rasturi, a *raja* pobegne, knezovi i *primikjuri* su dužni da dovedu *raju*.²⁰⁰

U Pirotskoj *kazi* u popisu *vojnuka* iz 1606. godine zabeležena su dva sela sa *primikjurima*. U selu Gradašnica, kao što se može videti u tabeli 1, nalazi se *primikjur* Stefan Mihin i od njega se novac za danke ne uzima.²⁰¹ U selu Borovo zabeležen je Džure, sin Mihaila *legatora*, koji je *primikjur*, a od njega se novaca za poreze ne uzima. U ovom selu zabeleženo je 26 *vojnuka* sa baštinama, kao i 13 praznih baština.²⁰²

2.2.3. *Derbendžije, ulakčije i ćupridžije*

*Derbendžije*²⁰³ kao kategorija stanovništva postojali su uglavnom na opasnim deonicama puteva, klancima, klisurama reka, tesnacima i prelazima preko reka. Oni su obaveštavali putnike o opasnostima, danonoćno njih i njihovu imovinu obezbeđivali, za njih su snosili materijalnu i moralnu odgovornost pred Osmanskim vlastima. *Derbendžije* su održavale puteve, skele i mostove, sekli drveće pored puteva, čistili tesna i kamenita mesta. Između

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Cvetkova (ed.), Turski izvori XX, S. 241.

²⁰² Ibid. S. 247.

²⁰³ Derbend – (pers.) klanac, tesnac, klisura, opasno mesto; selo koje čuva ovakva mesta. Derbenžije – čuvari klanaca, hrišćani i muslimani koji su čuvali klanace, klisure, mostove i sve ostale nesigurne i opasne prolaze na drumovima, za tu službu uživali su veće ili manje poreske olakšice, u: *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 295.

ostalog vršili su prenos državnog novca, vukli brodove, obezbeđivali putnicima i njihovih konjima hranu.²⁰⁴

Derbendžije su stražarili na uzvišenjima, mestima koja su mogla biti opasna, a putnici napadnuti od razbojnika. Udarajući u doboše, obaveštavali su putnike da slobodno mogu da prođu. Njihova služba bila je na smenu i danonoćna, vodeći putnike na sigurna mesta. Bili su naoružani lakim oružjem, buzdovanima, kopljima, strelama, sabljama i puškama. Upotreba pušaka bila je dozvoljena na izuzetno opasnim mestima.²⁰⁵ Ovu službu uglavnom su obavljali hrišćani, zbog opasnosti koju ovaj posao predstavlja, ali i zbog činjenice da muslimani nisu naseljavali opasna područja.²⁰⁶

Uslov da bi jedno selo dobilo status *derbenda*, bilo je neophodno da se nalazi na opasnom mestu i da tu haraju hajduci. Ova služba bila je nasledna, a *derbendžije* su bile oslobođene danaka *avariz divanije* i *tekjalifi urfije*²⁰⁷. U praksi, postajala su *derbendžijska* sela koja su bila oslobođena samo jedne ili druge vrste navedenih danaka.²⁰⁸ Od vremena Mehmeda II (1432–1481) *derbendžije* su bile oslobođene vojne službe.²⁰⁹ U cilju naseljavanja pustih mesta, Osmanlije su doseljavali stanovništvo u napuštena sela, dajući im *derbendžijski* status.²¹⁰

Na Carigradskom drumu broj *derbendžijskih* sela naglo raste pedestih godina 16. veka iz razloga porasta nesigurnosti i hajdučija. Kako međutim ni povećanjem broja *derbenda* neće rešiti problem hajdučja i odmetnika, Osmanlije će ovaj problem pokušati da reše podizanjem palanki početkom 17. veka.²¹¹ Međutim, institucija *derbendžija* održaće se do 19. veka.²¹²

Na potezu Carigradskog druma od Beograda do Sofije, krajem 16. veka bilo je preko 40 *derbendžijskih* sela, od kojih su neka obavljala više službi.²¹³ Na putu Pirost – Caribrod (Dimitrovgrad), status *derbenda* imalo je 1530. godine selo Zvonce (videti kartu 1) na Vlaškoj planini, jugozapadno od Dimitrovgrada.²¹⁴ Održavanje mostova i skela bile su obaveza

²⁰⁴ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 176–177.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Tekjalifi urfije – državni porezi i nameti sakupljani na osnovu običajnog ili šerijatskog prava. U: Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 293.

²⁰⁸ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 176–177.

²⁰⁹ Ibid. S. 180.

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Ibid. S. 178.

²¹² Ibid. S. 180.

²¹³ Ibid. S. 181.

²¹⁴ Amedoski, Katić, Săkraten registăr, S.183.

ćupridžija, ali i slučaju sela Gojin Dol (videti kartu 1) *ćupridžije* su održavale i deo puta. Oni su stražarili na brdu Kale na desnoj obali Nišave.²¹⁵

Gajenje konja za poštansku službu bilo je povereno *ulakčijama*. *Ulakčijska* sela bila su oslobođena običajnih danaka i *avariza*. Na Carigradskom drumu ovakav status 1530. godine imalo je selo Gradašnica (videti kartu 1) i Veliki Caribrod (Dimitrovgrad) (videti kartu 1).²¹⁶ Krajem 16. veka *ulakčijsko* selo bilo je i Berilovac (videti kartu 1) pored Pirola.²¹⁷

Međutim ove tri kategorije međusobno su povezane, a nekada i zajedno izvršavane. Te tako nailazimo na sela koja su istovremeno obavljala *derbendžijsku* i *ćupridžijsku* funkciju ili *derbendžijsku* i *ulakčijsku*.²¹⁸

2.2.4. Sokolari

Osmansko osvajanje je najverovatnije naišlo na grupu naselja koja su se bavila hvatanjem i dresiranjem ptica grabljivica za potrebe lova. Ovaj poluvojni red bio je u obavezi da svake godine odgaji određeni broj sokolova i jastreba za dvor sultana. Ove ptice grabljivice služile su pre svega sultanu, ali i ostalom upravljačkom aparatu za lov sitnih ptica.²¹⁹

Sokolari Osmanskog carstva bili su obljedinjeni u sokolarsku instituciju, čija je provincijalna organizaciona struktura potčinjena sultanu, odn. načelniku sokolarnice na sultanskom dvoru. Ova služba bila je podeljena na spoljašnju i unutrašnju. U unutrašnjoj dvorskoj sokolarnici radili su sokolari koji su za svoju službu plaćeni i vršili su odabir najboljih lovnih sokolova za sultana. Sokolari (*doganžije*) unutrašnje službe pratili su sultana u lovu. Broj članova unutrašnje službe bio je u 15. veku devet, a početkom 17. veka, ovaj broj iznosio je do 40. Starešine ove institucije bili su *šahindžibaše* zaduženi za lov i dresuru sivog sokola, ali pre svega za lov mladunaca, *čakirdžibaše* čija je obaveza bila da dostavljaju mladunce malog sokola, lovnog sokola i planinskog sokola. *Atmadžadžibaše* bili su zaduženi za hvatanje i odgoj mladunaca kobaca i jastreba kokošara.²²⁰

Na čelu provincijske sokolarske službe u Rumeliji bio je *dogandžijski bejlerbej*. Provincijski sokolari su u 17. veku bili obeležavani kao *doğancian/bazdaran*. Oni su dalje bili podeljeni na podgrupe, zavisno od vrste ptice koje su hvatali i odgajali. U 15. i 16. veku u našim krajevima

²¹⁵ S. Katić, T. Katić, Gojin Dol, naselje i stanovništvo, S. 128.

²¹⁶ Amedoski, Katić, Săkraten registăr, S. 167, 192.

²¹⁷ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S.176–177.

²¹⁸ Ibid. S. 176.

²¹⁹ Krăst'o Jordanov, Organizacionno ustrojstvo na sokolarskata institucija, čislen săstav i geografsko razpredelenie na sokolarite ot Centralnite Balkani prez XV–XVI v. U: Istoričeski pregled 1–2 (2016) 227–289, ovde 227.

²²⁰ Ibid. S. 232.

najrasprostranjeniji su bili mladunci sivog sokola, malog sokola, lovnog sokola, planinskog sokola, kopci i jastrebi kokošara.²²¹

Po pisanju Ali Čauša i Omer Avnija sokolari su po vrsti privilegija koje su uživali bili podeljeni na dve kategorije – oni su koji su uživali *timare* i one koji su bili oslobođeni nekih danaka na baštine i *čiflike*²²². Po registru *dogandžijskih timara* u Rumeliji i Anadoliji, sokolari muslimani, uglavnom najviši po hijerarhiji, su uživali *timare* sa prihodom od 3.000 do 18.000 *akči*. U 15. veku sokolarski *timari* su prihodovali male iznose, od 500 do 1.000 *akči*, a bilo je slučajeva i da je više *dogandžija* delilo jedan *timar*.

Po registru sokolskih *timara* iz 1588. godine, prihod po *timaru* iznosio je u proseku 1.500 do 3.000 *akči*. Po istom registru može se primetiti da su u neke sokolarske *timare* pored prihoda od seoskog *rajetskog* domaćinstva uključen i prihod od desetka od *čiflika* i baština. U drugom popisu može se videti da su sokolari upisani kao *raja*, koja je za obavljanje službe bila oslobođena vanrednih državnih danaka.²²³

Od 15. do 16. veka po pisanju Ali Čauša i Avni Omera, javlja se grupa sokolara u provincijskoj upravi koji nisu uživali *timare*, a za obavljanje službe bili su oslobođeni nekih danaka. Ova grupa sokolara dalje se deli na dve grupe. U prvoj su sokolari koji su tresli gnezda sokolova i vadili mladunce sokola, a druga grupa koja je u provinciji odgajala uhvaćene mladunce sokola. U planinskim i kamenitim predelima, gnezdari su nadgledali gnezda sokola i jastreba. Kada je sezona izleganja mladunaca, pristup drvarima, čobanima i ostalima, nije bio dozvoljen, ne bi li gnezdari držali na oku mladunce sokolova. Kada su mladunci bili sposobni da lete, gnezdari su ih vadili iz gnezda i dresirali za lov. Druga grupa sokolara postavljala je klopke za odrasle grabljive ptice.²²⁴

Najdetaljniji izvor za proučavanje sokolarskog zakona za sokolare i jastrebare je *defter* Vidinskog *sandžaka* iz 1587. godine po kome sokolari poseduju slobodne baštine i oslobođeni su *harača* i *spendže*. Takođe su oslobođeni desetka (*ušura*) na širu, košnice, onoga što požnju, danka (*resum*) za svinje i ovce do 100 glava. U slučaju da ne uspeju da predaju dresiranu grabljivicu, sokolari su morali da plate sumu od 300 *akči* za svaku uginulu pticu. Bilo je zabranjeno da se sokolari teraju da daju ječam, kose livade i teraju na druge poslove. U slučaju da sinovi sokolara počine prekršaj i time zasluže novčanu kaznu, za njih je bio nadležan *dogandžibaša* (zapovednik *dogandžija*), da u ime države uzme kaznu u novcu. Ako

²²¹ Ibid. S. 233–234.

²²² Čiflik (još i: čitluk, čiftluk) – vrsta feudalnog dobra koje obrađuje gospodar ili od gospodara zavisani čifčija. U: *Vujaklija*, Leksikon, S. 1038.

²²³ *Jordanov*, Organizacionno ustrojstvo na sokolarskata institucija, 236–237.

²²⁴ Ibid. S. 237.

zasluže vešanje ili tešku telesnu kaznu, da ih *dogandžibaša* preda *sandžakbegu* na izvršenje kazne. Od muških srodnika, sinova, braće i bratanaca uzimala se *spenža* i *harač* zavisno od imovinskog stanja. A od neoženjenih i za rad sposobnih sinova se uzimalo po 25 *akči spendže, ušur* i *salarija* (renta za zemlju). Na mesto preminulih sokolara, upisivani su njihovi sposobni sinovi. Ako *rajetin* postane sokolar, oslobođen je samo *avariza*. Obavezni su da *spahiji* predaju *ušur* (desetak) i *resum* (danak) u celosti.²²⁵

Na osnovu svega navedenog privilegije i danične obaveze sokolara identične su onima koje su imali *vojnuci* u sultanskoj konjušnici. U registru za *doganžije* u Rumeliji u zadnjoj četvrtini 15. veka u *kazi* Şehirköy registrovano je ukupno 15 *dogandžijskih* sela sa devet muslimanskih i 36 hrišćanskih sokolara. Od poznatih sela na potezu Pirot–Dimitrovgrad, su sela: Donja Nevla, Berilovac, Dobridol, Kamik, kao i sam Pirot (videti kartu).²²⁶ U skraćenom popisu iz 1530. u *kazi* Şehirköy zapisano je 27 sokolara, koji su podeljeni na dve grupe. Jedna grupa, njih 13 osiguravali su lovne sokole za sultana Sulejmana I (1520–1566), dok je druga grupa, njih 14 odgajala sokolove za potrebe lova *beglerbega* Rumelije.²²⁷ Po popisu iz 1545. godine u Pirotskoj *kazi* registrovana su 24 hrišćana sokolara i jedan musliman. Sela čije se ime može prepoznati su selo Lukavica (videti kartu) i verovatno u prethodnom popisu registrovano selo Dobridol (videti kartu), koje je u *defteru* zapisano kao Bobo dol.²²⁸

2.3. Nepovlašćene kategorije stanovništva

2.3.1. Raja

Podanici (*raya*)²²⁹ dobijali su od svakog korisnika zemlje – *spahije* jedno imanje koje su obrađivali. Ova imanja nisu smeli na svoju ruku da napuste. Seljaci su imali lične slobode, ali vezani za zemlju koju im je *spahija* mogao oduzeti. Za korišćenje zemlje podanici su imali plaćati unapred određeni porez vlasniku na osnovu verskih zakona. Od ovog poreza bili su oslobođeni vojnici *müsselem* odn. *yaya*. Kada seljak uzima zemlju na korišćenje, isplaćivao je vlasniku visoku jednokratnu dažbinu (*resm– i tapu*). Za nemuslimansko stanovništvo ova dažbina bila je viša nego za muslimansko.²³⁰ Seljaci su time postajali zakupci određene

²²⁵ Bojanić, Turski zakoni, S. 79.

²²⁶ Bistra Cvetkova, Vera Mutafčieva (eds.), Turski izvori za bałgarskata istorija tom X, serija XV–XVI, knj. I (Sofija 1964). S. 163–164.

²²⁷ Jordanov, Vojnuškata institucija, S.145.

²²⁸ Jordanov, Organizacionno ustrojstvo na sokolarskata institucija, S. 262–264.

²²⁹ Više o pojmu, kao i o menjanju značenja kroz vekove videti: Aleksandar Fotić, Tracing the Origin of a New Meaning of the term Re’āyā in the Eighteenth–Century Ottomans Balkan. U: Balcanica XLVIII (2017) 55–66.

²³⁰ Matuz, Das Osmanische Reich, S.112.

zemlje. Pored toga i dalje su bili u obavezi da plaćaju redovno dažbine za imanje, kod hrišćana poznato kao *ispenče* ili *spendža*, i bile su znatno veće nego kod dažbina za muslimane *resm– i çift*. Pored ovoga plaćali su desetak i ostale dažbine, zavisno od proizvodnje kojom su se bavili. Takođe bili su u obavezi sedam dana u godini, uglavnom u vreme berbe, da rade van svojih poseda, tj. na zemlji *spahije* ili službenika. Ovu uslugu mogli su isplatiti i u novcu. Kako su svi troškovi poljoprivredne proizvodnje padali na teret seljaka, vlasnici nisu imali interesa da unapređuju načine proizvodnje niti bilo šta da investiraju.²³¹

Nešerijatski danak, poznatiji u osmansko vreme kao *(i)spendža*, iznosio je 25 *akči*. Ovaj porez plaćao je svaki hrišćanin, sposoban za rad, svom gazdi za dobra na kojima je nastanjen, bilo na selu ili u gradu. Ovaj danak potiče iz srednjeg veka, i u stvari je zamena za sedam srednjovekovnih *kuluk* (obrađivanje zemlje, rad od strane seljaka za potrebe države) koje je jedno domaćinstvo dugovalo gazdi, tj. korisniku *timara*, *hasa*, *zeameta*, *vakufa* i *mülka*. Hrišćani koji su pripadali *raji* i imali sopstveno domaćinstvo (*hâne*) ili su neoženjeni i tek treba da osnuju domaćinstvo plaćali su pun iznos *spendže*.²³²

Ovaj porez činila su četiri zemljoradnička, dva zanatska i jedan građevinski *kuluk*. Zemljoradnički radovi su se sastojali od motičke obrade zemlje, rada u vinogradu, žetve i vršidbe i kosidbe. Ovaj rad vrednovan je sa deset *akči*, a trajao je dvanaest dana.²³³

Zanatski *kuluk* se sastojao od pomoći muškarca i žene, gazdinom domaćinstvu. Ovaj *kuluk* obuhvatao je pređenje vune, kudjelje i lana od strane žene, a muškarac je radio drvodjeljske poslove. Ovi poslovi vrednovani su sa tri *akče*, a trajali su tri dana u godini.²³⁴

Građevinski *kuluk* je obaveza seljaka da održava i gradi kuću i okućnicu u kojoj je živeo gazda. Time su seljaci sticali pravo da se u opasnim vremenima sklone pod krov gospodara. Ovaj porez nametnut je kao „dimnina“ (*resm– i duhan*) i skupljan je nezavisno od *spendže*.²³⁵

Kanunama Mehmeda II Osvajača (1451–1481) „za muslimane, zanatlije koje žive u selima: tkači, terzije, papudžije, kovači, ćumurđije i ostali neka daju godišnje tri službe ili tri akče. Za hrišćane, seoske zanatlije: od terzija, tkača, ćurčija, papudžija, onih koji rade sa konjima i od drugih nevernika zanatlija, nakon što se uzme 25 akči spendže, neka se ne uzima ništa više pod izgovorom da su oni zanatlije.“²³⁶

²³¹ Ibid. S. 107–108.

²³² Tatjana Katić, „Sirote kudeljnice“ i baštiniče: dva tipa hrišćanskih udovičkih domaćinstava u Osmanskom carstvu – na primeru Prizrenskog sandžaka u 16. veku. U: Istorijski časopis 58 (2009) 209–229, ovde 216.

²³³ Ibid.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Katić, „Sirote kudeljnice“ i baštiniče, S. 216.

²³⁶ Dušanka Bojanić– Lukač, De la nature et de l’origine de l’ispendinge. U: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 68 (1976) 9–30, ovde 17–18.

Sve poreze seljaci su plaćali *fiskusu* i često su uvođene nove vrste nameta kao što su naslednina i svadbarina. Porez po glavi stanovnika *džizije* (*cizye*) plaćalo je nemuslimansko stanovništvo, kao i rentu za korišćenje državne zemlje. Vanredni namet *avariz* pretežno je bio davan u vidu rada ili određene robe na početku 16. veka.²³⁷

Na osnovu religijskog zakona, stajala je muslimanska država u zaštitu nemuslimanskim podanicima (*zimmi*) koji su u tu svrhu plaćali porez (*cizye*). *Džizije* je plaćao svaki radno sposoban muškarac nemuslimanske veroispovesti. Radilo se zapravo o novčanoj isplati jer nisu učestvovali u vojnim pohodima, a što je, na drugu stranu, bila obaveza svakog muslimana.²³⁸

Seljaci koji su obrađivali zemlju nisu bili *spahiji* podređeni, niti je *spahija* imao kakvu pravnu nadležnost nad njima. Obaveza *spahija* je bila da sakuplja od seljaka zakupninu za zemlju i porez za račun *fiskusa*.²³⁹

2.3.2. Žene kao poreski obveznici

Žene kao kategorija stanovništva, a posebno njihova uloga i položaj u društvu tek je u poslednjim decenijama detaljnije istraživana. Bolji uvid u ovu društvenu kategoriju svakako nam daju *defteri*, ali i knjige žalbi, zakoni. Žene u Osmanskom carstvu su živеле slobodno i mogle slobodno da poseduju i raspolažu pokretnom i nepokretnom imovinom. Takođe, imale su pravo da rade i bile zakonski zaštićene.

Muslimanke su mogle regulisati uslove u braku putem predbračnog ugovora, a u slučaju da se razvedu imale su pravo na alimentaciju, a maloletna deca su pripadala njima. I hrišćanke su mogle da se razvedu zbog lošeg postupanja svojih muževa.²⁴⁰ „Ženin moralni i fizički integritet štitili su zakoni i opšte društvene norme, zbog čega se ona nije ustručavala da na sudu brani svoja prava svaki put kada bi joj bila ugrožena“.²⁴¹

Šerijatskom sudu obraćale su se ne samo muslimanke, već i hrišćanke. One su uglavnom tražile izdržavanje ili svoj deo imovine, dok one kojima je čast povređena otmicom ili silovanjem, tražile su povratak časti.²⁴²

Udovištvo se u ovo vreme smatralo nepovoljnim i zbog toga brzo prolaznim stanjem. Najbliži muški srodnici tražili su udovici bez dece ili sa maloletnom decom što pre muža, ne bi li bila

²³⁷Matuz, Das Osmanische Reich, S. 108.

²³⁸Ibid. S. 112.

²³⁹Ibid. S. 104–105.

²⁴⁰Katić, „Sirote kudeljnice“ i baštinice, S. 210.

²⁴¹Ibid.

²⁴²Ibid. S. 211.

fizički i psihički zaštićena. Usamljeni život udovice smatrao se društveno neprihvatljivim, osim u slučaju starijih žena za čije su se izdržavanje brinula već odrasla deca ili drugi srodnici.²⁴³

Hrišćanska crkva nije osuđivala preudaju udovica do 30 godina, a preko ove dobi je tolerislala. Ekonomski razlozi za izdržavanjem porodice, pre svega dece ili želja za decom dovodile su do brze preudaje udovica. Većina njih bila je još uvek mlada zbog rane udaje, ali i velike smrtnosti zbog bolesti i čestih ratova.²⁴⁴

Iako nema dovoljno podataka za naše krajeve, smatra se da je u planinskim krajevima gde je još uvek vladala plemenska zajednica, žena pri ponovnoj udaji ostavljala decu muževljevim bliskim srođnicima. Udovica je preudajom gubila pravo nad decom, pokretnom i nepokretnom imovinom i na izdržavanje.²⁴⁵ Međutim, zabeleženi su i drugačiji slučajevi u bugarskim *sidžilama* (knjige žalbi) u 17. veku gde se udovica hrišćanka sudi sa muževljevom rodbinom za svoj deo nasleđstva ili gde *kadija* dozvoljava hrišćanki da proda muževljevu kuću jer je on duže vremena odsutan i ne šalje sredstva za izdržavanje.²⁴⁶

Udovički porez (*resm- i bîve*) koje su kao poreski obveznici plaćale udovice hrišćanke iznosio je šest *akči*. Ova kategorija stanovništva, tj. žene udovice, registrovane su na ime umrlog muža ili na lično ime. U sumarne turske popise upisivan je ukupan broj po naselju. Kao nepotpuna domaćinstva, registrovane su žene udovice sa maloletnom decom, koje su plaćale umanjenu *spendžu* od šest *akči*. Ovaj iznos bio je ekvivalent zanatskom *kuluku* udate žene hrišćanke u korist gospodara, i njen udeo u ceo iznos *spendže* njenog muža – glave porodice, iznosio je šest *akči*. Takođe, rad udovice preslicom bio je procenjen sa šest *akči*. Da bi plaćala smanjeni iznos *spendže*, udovica je morala da bude siromašna, tj. da ne poseduje zemlju.²⁴⁷

Bilo je zabranjeno da *spahija* primorava udovicu da radi više od zakonom predviđenog *kuluka*, a ako više radi za taj rad morala je da bude plaćena. Razlozi za siromaštvo udovica su bili – da pripadaju vrlo siromašnom sloju društva bez zemlje ili da posle smrti domaćina nisu uspevale da obrađuju zemlju *spahije*, te je on dao zemlju na obradu drugoj porodici.²⁴⁸

²⁴³ Ibid. S. 212.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid. S. 214.

²⁴⁶ Svetlana Ivanova, Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. U: Amila Buturović and Irvin Cemil Schick (eds.), Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History (London/New York 2007) 153–200, ovde 174–175.

²⁴⁷ Katić, „Sirote kudelnice“ i baštinice, S. 215–217.

²⁴⁸ Ibid. S. 218.

Posle smrti bračnog partnera, žene koje su nastavile da obrađuju zemlju *spahije* bile su u boljem položaju. Takozvane „udovice baštinice“²⁴⁹, kako ih naziva Tatjana Katić, nasleđivale su pravo preminulog muža na uživanje zemlje, tzv. baštine, sa unapred određenim dažbinama za jedno rajetsko domaćinstvo (*hâne*). Udovice su sa baštinama nasleđivale i puni iznos *spendže* od 25 *akči*. Takođe, baštine su se mogle naslediti i od oca. *Spahija* je imao pravo da korišćenje ove zemlje prenese na nekog drugog ili proda. Ako su baštine davane na korišćenje uz *tapiju*, ova se zemlja nije mogla prodavati, nego je ostajala na korišćenje porodice dok god je porodica mogla da obrađuje zemlju. S obzirom na to da jedna udovica ima zemlju, njena porodica time nije pravno karakterisana kao krnja, što je slučaj sa siromašnim udovicama. Ona je time zajedno sa muškim poreskim obveznicima svrstavana u kategoriju koja plaća *hâne*. Iz ovog razloga je u sumarnim popisima teško utvrditi procenat udovica baštinica, dok je broj siromašnih udovica uvek upisivan odvojeno.²⁵⁰

Selo kao mesto za život siromašne udovice nije bilo najpovoljnije, iz razloga jer im nije davalo mogućnost za zaradu osim za osnovne životne potrebe. Iznos od šest *akči* koliko su porez plaćale siromašne udovice, u vreme Mehmeda II Osvajača (1451– 1481), mogle su da zarade u pet do šest dana rada. Za razliku od grada, gde su za svoj rad dobijale novac, na selu se rad plaćao u poljoprivrednim proizvodima. Kako je Osmansko carstvo počivalo uglavnom na proizvodnji i trgovini tekstilnim proizvodima, u gradovima su žene imale priliku da tkaju i vezu za dalju prodaju i time izdržavaju svoju porodicu. Osim ovoga udovice su mogle raditi i kao pralje, sluškinje, pekarke itd.²⁵¹

Defteri koji mi stoje na raspolaganju na žalost ne prikazuju posebne sume poreza koji je bio prikupljan od udovica, već je dat ukupan broj udovica u selu, zatim ukupan broj domaćinstava i suma koja se po selu skupljala. Jedinu izvor koji bi mogao da nam približi iznos dažbina koje su plaćale udovice je obračunski (*muhasebe*) *defter* iz 1491. godine.²⁵² U *vilajetu* Şehirköy (Piot) sa Znepoljem ove godine je 5.772 domaćinstva plaćalo porez *džizije* u ukupnoj sumi od 424.333 *akči*, što iznosi 73,50 *akči* po domaćinstvu. Udovica u celom *vilajetu* bilo je 582 koje su plaćale 11.352 *akči* ovog poreza, odnosno svaka od njih 19,50 *akči*. Kako je njihov broj dat zasebno od broja domaćinstava, može se zaključiti da se u ovom slučaju radilo o krnjim domaćinstvima, tj. o siromašnim udovicama, čiji je porez bio 3,8 puta manji od iznosa koje je plaćala obračunska jedinica domaćinstvo (*hâne*).

²⁴⁹ Ibid. S. 219.

²⁵⁰ Ibid. S. 219–220.

²⁵¹ Ibid. S. 223–225.

²⁵² Strašimir Dimitrov, Elena Grozdanova, Stefan Andreev (eds.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XXVI, serija VII (Sofija 1986). S. 33.

2.4. Politička i ekonomska situacija u Osmanskom carstvu od sredine 16. do sredine 17. veka

Iako je za vreme Mehmeda II Osvajača (1451–1481) organizacija, upravljanje državom kao i kaznena politika već bila regulisana, vreme Sulejmana Veličanstvenog (1494–1566), u historiografiji poznatog još kao i Zakonodavac, donosi između ostalog još i preciznu organizaciju zemlje, finansija i fiskalno uređenje Osmanskog carstva. Kako se za vreme njegove vladavine od 1520. do 1566. godine Carstvo značajno uvelo i uključilo delove srednje Ugarske, ovako ogromna zemlja zahtevala je i regulisan poreski sistem. Sistem je bio zasnovan na običajnom pravu sa jasno definisanim dažbinama. Uprkos ogromnom širenju zemlje, ekonomski pad počeo je već 40-ih godina 16. veka. Iako se zemlja širila, broj *spahija* je rastao, te uskoro Velika porta nije imala slobodne *timare* za podelu. Ovaj problem pokušala je da reši smanjivanjem *timara*, što je kasnije imalo za posledicu pogoršanje ekonomske situacije *spahija*.²⁵³ Obični seljaci (*raja*) mogli su da pristupe vojsci, dok su muslimani postajali službenici.²⁵⁴ U istim godinama, počela je i velika inflacija izazvana pre svega pomeranjem trgovačkih ruta zbog opasnosti od gusara i stalnih ratova na trasi od Sredozemlja prema Istoku i dalje preko Timura. Istovremeno Mameluci u Egiptu su ograničili trgovinu povećavajući carine, poreze i preuzimajući monopol nad indijskim tržištem visokocenjenih začina.²⁵⁵ Ograničenjem trgovine začina i svile i otkrivanjem novog kontinenta – Amerike, došlo je do pomeranja trgovačkih puteva koji uglavnom više nisu vodili kroz Osmansko carstvo. Državna kasa osetila je ova ograničenja pre svega preko prihoda od carina, a samim tim i nedostatkom gotovog novca. Nedostatak gotovog novca istovremeno je zahvatio i zemlje sa kojima se trgovina obavljala, Persiju i Indiju, što je dovelo do vrtoglavog skoka cene plemenitih metala koji su se koristili za izradu kovanog novca.²⁵⁶

Dalji razlozi za inflaciju, mogu se videti i u krijumčarenju najvrednije robe u to vreme, kao što su žito, vuna i bakar, u ogromnim količinama u evropske zemlje. Kako se u evropskim zemljama zanatstvo brzo razvijalo i potreba za sirovinama rasla, trgovci su videli priliku za profit, uprkos zabrani.²⁵⁷

Nedostatak plemenitih metala za izradu novca naterao je *fiskus* da za centralnu vojsku, službenike i državnu administraciju, umesto plata daje zemlju, te se tako i dalje smanjivala

²⁵³ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 132–133.

²⁵⁴ Halil İnalcık, The heyday and decline of the Ottoman empire. U: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis (eds.), The Cambridge History of Islam, vol. 1A (The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War, Cambridge 1977) 324–353, ovde 342.

²⁵⁵ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 132–133.

²⁵⁶ Ibid.

²⁵⁷ Ibid. S. 133.

veličina *timara*. Ova odluka pogodila je direktno *spahije* i seljake koje žive na *timarima*, te su tako od sredine 16. veka, desetak počeli umesto u poljoprivrednim proizvodima da zahtevaju u novcu. Kako bi nadoknadili razliku zbog obezvređivanja novca usled inflacije, *spahije* su zahtevale 20–30% više zarade nego ranije.²⁵⁸ Slabljenjem *spahija* i njihovog položaja u vojsci, seljaci na *timarima* izgubili su direktnu zaštitu. Kako su *spahije* činile glavnu snagu provincijskih trupa, njihovo slabljenje i postepeno ukidanje ove institucije jačalo je centralnu vojsku, te su tako mnogi pojedinci bliski sultanskom dvoru iskoristili ovu priliku da zauzmu mesta u centralnoj vojsci. Ovakvo ponašanje dovelo je do porasta broja, troškova i uticaja centralne vojske, dok je glavna odbrambena sila – provincijske trupe, oslabljena.²⁵⁹

Opterećenje seljaštva ovde nije stalo. Kako su ratni pohodi posle 1541. godine totalno osiromašili narod, Visoka porta je odlučila da iznose za vanredne danke (*avariz– i divaniye*) poveća i da ih naplaćuje češće. Za potrebe vojske u predstojećim ratovima, osnovne životne namirnice prodavane su ispod tržišne cene, što je samo povećalo i onako prisutan manjak hrane.²⁶⁰

Ovakva opterećenja naterala su seljaštvo na napuštanje zemlje. Da bi nadoknadili gubitke, *spahije* su davanja odbeglih seljaka dodatno preneli na one koji su ostali na *timarima*. Ova neizdrživa situacija naterala je i ostatak *raje* na beg.²⁶¹

I na privatnoj zemlji, zemlji zadužbina i carskim *hasovima* ekonomski status radnika značajno se pogoršao. Za ustupljenu zemlju koju su obrađivali, polovinu useva morali su dati vlasniku. Za razliku od *raje*, za ovakve radnike nije bilo određenog zakona, te su u potpunosti zavisili od dobre volje vlasnika.²⁶²

Kao rezultat pogoršanja socijalnog statusa, mnogi seljaci odmetnuli su se u hajduke i drumske razbojnike. U Anatoliji digao se ustanak nezadovoljnih studenata *medresa* (muslimanska srednja i visoka škola), koji posle završene škole nisu našli zaposlenje i proširio se na desetine hiljada u srednjoj Anatoliji. Ogromno nezadovoljstvo u Rumeliji rezultiralo je ustankom sa oko 40.000 ustanika, kojima su se 1555. godine pridružile i *spahije*. Najviši vlastodršci izašli su iz ove krize kao bogataši. Za imenovanje državnih službenika, mito se podrazumevao što je kasnije dovelo da preprodaju službenička mesta.²⁶³

²⁵⁸ Ibid. S. 134.

²⁵⁹ *İnalcık*, The heyday and decline of the Ottoman Empire, S. 342.

²⁶⁰ *Matuz*, Das Osmanische Reich, S. 134.

²⁶¹ Halil *İnalcık* (ed.), An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300–1600, vol. 1 (Cambridge 1994). S. 69.

²⁶² *Matuz*, Das Osmanische Reich, S. 134.

²⁶³ Ibid. S. 135–136.

Sa naslednikom Sulejmana, Selimom II (1566–1574), nastaviće se već započeti pad Osmanskog carstva i društvena dekadencija. Najveći teret održavanja kakvog-takvog zadovoljavajućeg stanja podneo je Veliki vezir Mehmet Paša Sokolović (1505–1579), čija će diplomatska umeća koristiti i sledeći naslednik Murat III (1574–1595). Velikom veziru pošlo je za rukom da 1577. godine produži mirovni ugovor sa Austrijom na još osam godina i zaključi personalnu uniju sa Poljskom. Uspešna diplomatija Osmanskog carstva okončaće se ubistvom Mehmeta Paše Sokolovića 1579. godine.²⁶⁴

Mehmet III (1595–1603) bio je poslednji sultan koji je za ovo mesto bio osposobljen i pripremljen. Petnaestogodišnji rat sa Austrijom, osvajanje Egera (nem. Erlau) i Mezőkeresztesa u Ugarskoj, kao i ponovni pad Grofovija Moldavije i Vlaške pod Osmansku vlast, obeležili su vladavinu ovog sultana.²⁶⁵

Takođe, nastavak obezvređivanja novca uticao je i na dalje pogoršanje, ionako već neizdržive socio–ekonomske situacije seljaštva. Ne bi li pokrili stalno povećanje izdataka državne kase, 1578. godine počelo se sa smanjivanjem udela srebra u novcu – *akčama*, ali bez usklađivanja sa kursom zlata. Ovaj postupak države doveo je do još veće inflacije, a desetak godina kasnije i do povećanja poreza *džizije*. Počevši od 1576. godine rat protiv Safavida ispraznio je državnu kasu toliko, da je bilo moguće pokriti samo 2/3 izdataka. Ne bi li se pokrile plate plaćenicima, pre svega *janičarima*, Visoka porta odlučila se na meru obezvređivanja novca za 50%. Ova mera imala je za posledicu vrtoglavi skok cena u manje od dve decenije za dva i po puta.²⁶⁶ Već pomenuto otkriće Amerike dovelo je do povećanog uvoza srebra koje je stiglo i u krajeve Osmanskog carstva, te je još više oslabilo vrednost osmanskog srebrnog novca i uslovalo rast cena.²⁶⁷

Nedostatak i obezvređivanje novca, kao i nedostatak zemlje za *timare* i dalje smanjivanje poseda dovelo je do pooštrevanja krize koja je počela pedesetih godina 16. veka. Kako je davanje *timara* palo u ruke *begler* i *sandžak* – *begova*, oni su koristili svaku priliku da deo zemlje dalje rasparčaju i rasprodaju.²⁶⁸ Male *spahije*, sa malim *timarima* i malim prinosima, zbog rastuće inflacije i smanjenih *timara*, nisu bili u mogućnosti da ulažu u opremu i

²⁶⁴ Ibid. S. 138–141.

²⁶⁵ Ibid. S. 142.

²⁶⁶ Ibid. S. 143.

²⁶⁷ *İnalçik*, The heyday and decline of the Ottoman empire, S. 344.

²⁶⁸ *Matuz*, Das Osmanische Reich, S. 144.

učestvuju u ratnim pohodima. Iz ovih razloga, mnoge *spahije* odlučivale su se da „otkupe“ svoju vojnu obavezu, izbegavaju je ili da napuštaju svoje *timare* i odlaze u odmetnike.²⁶⁹

Seljaci koji su sada rentu za zakup zemlje umesto u naturalnim davanjima plaćali novcem, morali su još i da *kuluče* za svog gazdu. Vanredni danci *avariz*– i *divaniye* prikupljani su zbog stalnih ratova protiv Habzburške monarhije i Safavida godišnje, a nekada i više puta u godini. Takođe, stanovnici jednog sela plaćali su „solidarno“ i danke za izbegle seljake. Obavezni porezi su od 1580. godine do 1600. godine povećani za oko šest puta. Ova neizdrživa situacija naterala je seljake na zaduživanje, pod hipoteku pokretnih i nepokretnih dobara, kod zelenasa. Kamatna stopa iznosila je 10 do 25%, često i do 60%, a u određenim slučajevima i do 300%. Seljaci su bili primorani da zarad otplate duga kuluče na zemlji zelenasa, zapostavljajući svoju zemlju.²⁷⁰

Jedini spas od prezaduživanja seljaci su videli u begu. Broj izbeglih bio je značajno veći nego u zadnjim godinama vladavine Sulejmana Zakonodavca, pogotovo onih sa *timara*, koju su morali da plaćaju novčane kazne za neplaćene danke.²⁷¹ *Timari* su zbog bega stanovništva postajali sve manje poželjna kategorija kod *spahija*, ali ne i kod službenika, nezaslužnih građana između kojih je bilo cigana, skitnica i razbojnika, kao nagrada za određenu uslugu državi. Imati zemlju bio je unosan način zarade, pa su tako bogati zemljoposednici, Jevreji, bogati državni službenici, *janičari* i sudije pronašli načine da protivno zakonu dobiju ogromne zemljišne posede, otkupe celokupna domaćinstva prezadužene i odbegle *raje*. Nekima je i pošlo za rukom da otkupe 20 do 30 ovakvih poseda pod lažnim imenom, naravno uz mito za službenike koji su bili zaduženi za podelu zemlje. Spajanjem ovako otkupljene zemlje i dobara, nastala je nova vrsta privatne svojine nad velikim posedima nazvani *çiftlik* (čitluk ili čiflik ili čifluk je vrsta feudalnog dobra koje obrađuje gospodar ili od gospodara zavisan čifčija), koji će dovesti do kraja postojećeg *timarskog* sistema, činiti osnovu novog turskog zemljoposedništva i obeležiti agrarnu strukturu kroz vekove.²⁷²

Prvu polovinu 17. veka nije obeležio nijedan značajan sultan, već stalne promene na tronu, između očeva, stričeva, sinova i braće.²⁷³ Pogoršanje ekonomskog stanja Carstva nastavilo se i kroz čitav 17. vek. Nastavilo se i smanjivanje udela srebra u *akči* što je doводilo do inflacija

²⁶⁹ Halil İnalcık, *The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya*. U: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy. Collected Studies*, XIII (London 1978) 338–354, ovde 349.

²⁷⁰ Matuz, *Das Osmanische Reich*, S. 145.

²⁷¹ Ibid. S. 146.

²⁷² Ibid. S. 146–147.

²⁷³ Ibid. S. 166.

pogotovo 1619. i 1624. godine.²⁷⁴ Ne bi li nadomestila nedostatak novca u državnoj kasi, Visoka porta posezala je za oduzimanjem imovine visokih službenika, putem mita i prodajom službeničkih mesta.²⁷⁵ Kao i uvek, usledilo je i povećanje vanrednih danaka *avariz- i divaniye*, kao i uvođenje novih vanrednih danaka, isključivo u novcu. Redovnim i čestim sakupljanjem vanrednih danaka, ova vrsta poreza izgubila je vanredni karakter, te se i kao pojam više nije koristio, već je prikupljan kao običajno-pravni porez *tekâlif- i örfiye*.²⁷⁶

Rušenje postojećeg *timarskog* sistema trajaće i u 17. veku, te će tako broj *timara* sa 45.000 početkom 17. veka pasti na 7.000–8.000, 30-ih godina 17.veka. Vlasnici državnih poseda i sultanskih *hasa* prisvajali su susedne manje posede. Ova praksa bila je dozvoljena pre svega velikom *veziru*, službenicima harema, rodbini službenika i dr. Kako je u državi vladao nered, nije se više ni znalo koji posed kome pripada, što su veleposednici iskoristili ne bi li pripojili sebi još zemlje. Njihovi ciljevi bili su što veći dobici uz minimalna ulaganja, a maksimalnu iskorišćenost zemlje i *raje*. *Kuluk* je zamenio davanja u naturalijama, što je teralo *raju* na beg u gradove ili planinske zbegove, a na Balkanu narod se je sve češće dizao na bune.²⁷⁷

Sa smanjenjem broja *timara*, smanjivao se i broj *spahija*. Kako *timari* više nisu bili u njihovom posedu, proporcionalno se smanjivao i broj učesnika u pohodima, da bi 30-ih godina 17. veka *spahijska* konjica totalno iščeznula.²⁷⁸

Stalni ratni pohodi nepovoljno su uticali na lokalno stanovništvo u blizini puteva. Osim što je *raja* morala da učestvuje u popravljaju i izgradnji puteva, mostova, kopanju rovova, ona je morala da obezbeđuje hranu za vojsku i životinje. Iako se centralna vlast trudila da spreči pljačke i nasilje pored puteva kojima je prolazila vojska, već u prvim godima osmanske vladavine, primećuje se napuštanje sela i naselja usled straha od vojnog pohoda. U narednim decenijama raseljavanje stanovništva postaje češće i masovnije, a u 16. veku dolazi do pobuna, a samim tim i pojave hajduka. Zbog velikog siromaštva i raseljavanja *raje* sultanu Ibrahimu (1640–1648) predlaže Koči-bej (politički pisac i poverenik Sultana) vojne pohode svake pete godine.²⁷⁹

Za potrebe vojnog pohoda popravljaju puteva počelo je 1566. godine, a sve *kadije* od Plovdiva do Beograda dobile su naredbu da opišu teško prolazne puteve, mesta gde treba podići mostove kao i broj konaka. Oko 50.000 Srba, Grka i Bugara je u ovo vreme zajedno sa

²⁷⁴ Ibid. S. 174.

²⁷⁵ *İnalcik*, An Economic and Social History, S. 74–75.

²⁷⁶ Linda Darling, Public finances: The role of the Ottoman centre. U: Suraiya N. Faroqhi (ed.), The Cambridge History of Turkey, vol. III: The Later Ottoman Empire 1603–1839 (Cambridge 2006) 118–132, ovde 119.

²⁷⁷ Matuz, Das Osmanische Reich, S. 176.

²⁷⁸ Ibid. S. 177.

²⁷⁹ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 231–232.

akindžijama popravljalo puteve. Seljacima je radi zaštite bilo naređeno kopanje jaraka oko njiva i livada.²⁸⁰

U predelima kroz koje je prolazila vojska *raja* je bila u obavezi da obezbedi hranu za vojsku i životinje. Svim *kadijama* od Budima do Carigrada bilo je naređeno da spremе ječam, seno i slamu za životinje, a *kadijama* od Beograda do Sofije da obezbede 1.000 *muda*²⁸¹ ječma, hleba i drugih namirnica. U Pirotskom *kadiluku* moralo je da se skupi 300 *muda* ječma, brašna, meda i masla i 26.650 ovaca.²⁸²

Svaki vojni pohod u 16. i 17. veku vodio je preko Sofije, dolinom Nišave do Caribroda (Dimitrovgrada), Pirota, Musa Pašine Palanke (Bele Palanke), Niša dalje do Beograda.²⁸³ Naročit pad stanovništva zabeležen je u ratnim godinama, pre svega u Drugom ratu (1593–1606) i Kandijskom ratu (1645–1669). U ovom periodu otpisivana je 1/3 *haračkih* domaćinstva. Pohod na Beč 1683. godine zaoštrio je već postojeću netrpeljivost prema Osmanskoj vlasti.²⁸⁴

Godine 1604. *vojnuci* koji žive u *kazama* Sofija, Pirot i Breznik žalili su se sultanu da sakupljači *džizija* i ostalih danaka maltretiraju njihovu decu da plaćaju ove poreze. Dalje se navodi da su *vojnuci* i sinovi *vojnuka* koji svake godine ispunjavaju svoju *vojnučku* dužnost oslobođeni danaka *džizije*, *spendže*, ostalih vanrednih danaka i taksi pozivajući se na sultansku zapovest, opšti *defter* i *defter vojnuka* u kojima se između ostalih i njihova imena nalaze, a čije prepise i poseduju.²⁸⁵

Sveštenici iz *kaza* Sofija, Pirot i Breznik žalili su se sultanu 1605. godine na povećani porez od strane Carigradske patrijaršije, suprotno zakonu. Naime, do sada su sveštenici plaćali 60 *akči*, a *raja* šest *akči* porez carigradskom patrijarhu. Ove godine od sveštenika je zahtevano 400 *akči*, a od ostalih 12.²⁸⁶

²⁸⁰ Ibid. S. 234–235.

²⁸¹ Mud – stara mera za težinu koja je u raznim delovima carstva bila različite težine; zvanični mud iznosio je 20 istanbulskih kila, u: *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 299; Prema vakufnami Bajazida II (1481–1512), korišćene težine mera su iznosile: kejlica (merica) – devet oka (oka 1,283 kg), kantar 44 oke, mudd 20 kejlica (180 oka). Omer *Nakićević*, Mjesto Gazi Husrev–begove medrese u sistemu osmansko–turskog školstva i sistem školstva u Osmanskoj Turskoj. U: *Anali Gazi Husrev–begove biblioteke*, knjiga IX–X (1983) 241–262, ovde 244.

²⁸² *Zirojević*, Tursko vojno uređenje, S. 237.

²⁸³ Ibid. S. 240.

²⁸⁴ Radmila *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739. (Beograd 2013). S. 41.

²⁸⁵ Pančo *Dorev*“, Dokumenti za bałgarskata istorija III. Dokumenti iz turskrite državni arhivi, čast I, 1564–1872 (Sofija 1936). S. 18.

²⁸⁶ Ibid.

Na sličan slučaj 1624. godine, požalili su se i rudari u *kazi* Samokov, gde je mitropolit sa duhovnicima, a u pratnji *janičara* i *spahija* za određene obrede zahtevao 400–500 *akči*. Do sada su rudari plaćali 30–40 *akči*. Pored toga, besplatno su jeli, pili i maltretirali narod.²⁸⁷

²⁸⁷ Ibid. S. 22–23.

2.5. Uporedni pregled rajetskih domaćinstava u Pirotskoj kazi kroz godine

Džizie (1446–1455) ²⁸⁸			Džizie 1530 ²⁸⁹					Džizie – sredina 16. veka ²⁹⁰						Džizie 1623–1624 ²⁹¹					
Selo	Domaćinstvo	Udovice	Selo	Domaćinstvo	Neoženjeni	Udovice	%	Selo	Domaćinstvo	Neoženjeni	Udovice	%	Selo		16.v/ 1623.	1530/ 1623	1446/ 16.v	1446/ 1623.	
			Banski dol	6 baštine									Banski dol	7					
Borovo	10		Borovo					Borovo	7	1					–30%				
			Bačevo	40	5	1													
			Bazovik	2															
Bazovik	30	3	Bazovik	42	11	2	+46%	Bazovik	27	4		–39%	Bazovik	19	–30%	–55%		–37%	
Brlog (podeljeno na 2 timara)	13	1	Brlog	19	3	1	–24%												
deo sela Brlog	12																		
			Berilovac	11	2								Berilovac	15	–12%				
			Berilovac	6	2														
			Bračevci	45	3														
Brajkovci (Bračevci, Berkovica)	17	4	Brajkovci	3	2		–76%	Brajkovci	9	1	2	+125%					–47%		
			Brajkovci	1															
Brebevnica	23		Brebevnica	10	3	1	+43%												
			Brebevnica	23	1	1													

²⁸⁸ Todorov, Nedkov (eds.), Turski izvori XIII, S. 355–373.

²⁸⁹ Amedoski, Katić, Săkraten registăr, S. 159–232.

²⁹⁰ Cvetkova (ed.), Turski izvori XX, S. 134–152.

²⁹¹ Dimitrov, Grozdanova, Andreev (eds.), Turski izvori XXVI, S. 288–296.

Crnoklište	19		Crnoklište	31	6	2	+63%						Crnoklište	16	-48%			-16%
			Crvenčevo	22	2	1		Črveniče	1				Crvenčevo	13		-41%		
Donja Nevla	8	1	Donja Nevla	29	7	1	+263%											
Donji Krivodol	33	4	Donji Krivodol	32	4	1	-3%	Krivodol(v. Bjuzurug	33	3	4	+3%					0%	
Dragovita	21	2	Dragovita	24	5	?	+14%	Dragovita	11	1	2	-17%	Dragovita	16	-20%	-33%	5,00%	-24%
								Dragovita (v.)	9	1	1							
			Dimitrovgrad –bjuzurug	57	3	3							Dimitrovgrad	24		-58%		
			Dimitrovgrad –kjučuk	53	9	2												
			Dobri dol	2									Dobri dol	34		-52%		
			Dobri dol	69	9	3												
Gornji Krivodol	23		Gornji Krivodol	48	3	1	+109%											
Grapa	16	2	Grapa	3			-81%						Grapa	14		+367%		-12,5%
			Gostuša	79	9	1							Gostuša	50		-37%		
			Gojin Dol	18	4	1		Gojin Dol	35	4	2	+94%						
			Gradašnica	43	8	3							Gradašnica	9		-79%		
Izatovci	27	3	Izatovci	25	7	1	-7%											
Izvor	15	1	Izvor	21	5		+40%											
			Jalbotina	1									Jalbotina	25		+14%		
			Jalbotina	21	4													
Jelovica	22		Jalovica	10	2	3	-55%											
			Mali Jovanovac – Petkožane	7	1													
			Mali Jovanovac –	13	4	?												

			Pokožane															
			Jovanovac	10	1	?							Jovanovac (Jovanije mali ili vel)	12		+20%		
Kamenica	30		Kameniče	17	3		−43%											
			Koprivštica	23	5	1							Koprivštica	12		−48%		
			Velika Lukanja	5	1								Velika Lukanja	4		−20%		
Mojinci	31	3	Moinče	15	4		−52%											
			Nišor	45	2								Nišor	15		−67%		
			Osmakovo	67	4	4		Osmakovo	19	3	1	−72%	Osmakovo	25	+32%	−63%		
								Pasjača	14	1	1		Pasjača (donja)	26				
													Pasjača	5				
			Paskašija	16	30													
Petačinac	25	2	Petačinac	2			+36%	Petačinac	21	2	2	−38%					−16%	
			Petačinac	32	14	2												
Poganovo	40	2	Poganovo	42	3		+5%	Poganovo	13	2	1	−69%	Poganovo	42				
Petrovac	16	3	Petrovac	7			−19%	Petrovac	3		1	−78%	Petrovac	16			−81%	0
			Petrovac	6	2													
Planinci	28	2	Planinica	2			−11%						Planinica	4				−86%
			Planinica	23	5	2												
			Pokrivenik	15	3	1							Pokrivenik	13		−13%		
			Prisjan	51	4	2vojniš.							Prisjan (kjučuk)	5		−91%		
			Prisjan	6														
			Pakleštica	57	7	2							Pakleštica	15		−74%		
Petrlač	35		Petrlač	39			+57%	Petrlač	1			−98%	Petrlač	26				−26%

			Petrlač	16	7	1												
			Rakita	11	2								Rakita	15		+36%		
			Razgodeš	48	7	1							Razgodeš	23		–52%		
Rosomača	13	5	Rosomača	24	2	3	+85%	Rosomača	13	2	4	–46%				0%		
Rsavci	30	6	Rsovc	43	5	3	+43%											
			Rudine	38	2	3							Rudine	19		–50%		
Ržana?	41	7	Ržana (Visočka ili Poljska)	41	5	1												
			Ržana (Visočka ili Poljska)	32	5	1												
			Šestigabar	52	14	1							Šestigabar	20		–62%		
Senokos	28	1	Senokos	42	5		+50%											
			Skrivenica	3	1								Sopot	10				
Slavinja	30	4	Slavinja	31	9	1	+3%	Slavinja	15	4	1	–52%				–50%		
Smolča	31	1	Smilovci	21	2	2	–32%											
Srečkovac–Čorin Dol	5		Srečkovac	22		1							Srečkovac	42		91%		
			Sredorek (nepost– bl.Pi)	15	3	1												
			Staničenje	34	8	1							Staničenje	27		–41%		
			Staninče	12	5													
			Šugrin	9									Šugrin	11		22%		
			Sukovo	53	7	2							Sukovo	20		–62%		
			Suvodol mali i veliki	ukupno									Suvodol	14		–87%		
			Suvodol mali i veliki	108	17	2												

			Temska	67	11	4							Temska	28		–58%		
			Trnjana	m.6, h.9														
			Visoka	36		1												
			Vlasi	6			+15%											
Vlas	39	2	Vlasi	36		1							Vlasi	9				–77%
Vlkovija	23	1	Vlkovija	40	3	1	+74%											
Vojnegovci	16	2	Vojnegovci	1			+56%						Vojnegovci	19		–24%		+19%
			Vojnegovci	24	2													
			Vranište	M. 1, H. 17	5	2							Vranište	12		–33%		
			Vrtop	16									Vrtovci	8				
Željuča	28	1	Željuča	13			–54%											
			Zvonce	6				Mezra Izvonče				–100%	Zvonce	17		+183%		
			Skrivenica	3	1								Skrivenica	19		+533%		
			Iskrovci	17									Iskrovci	6		–65%		
			Jalov Izvor	43									Jalov Izvor	12		–72%		

Tabela 2. Uporedni pregled broja poreskih obveznika kroz godine

Pirot <i>džizie</i> 1635–1636. / <i>hane</i> ²⁹²	Pirot <i>džizie</i> 1642–1643. / <i>hane</i> ²⁹³	Pirot <i>džizie</i> 1664–1665. / <i>hane</i> ²⁹⁴	Pirot <i>džizie</i> 1664–1665. / <i>hane</i> ²⁹⁵
2601	2604	2244	2244

Tabela 3. Uporedni pregled ukupnog broja poreskih obveznika (po jedinici *hane*) za Pirotski *kadiluk* kroz godine

²⁹² *Grozdanova*, Turski izvori, S. 25.

²⁹³ *Ibid.* S. 134.

²⁹⁴ *Ibid.* S. 329.

²⁹⁵ *Ibid.* S. 324.

2.6. Pomeranje, migracije stanovništva i njihovi mogući uzroci

U demografskom razvoju čovečanstva razlikuju se dve vrste nastajanja stanovništva: tradicionalni i savremeni. Tradicionalni se razlikuje od savremenog brzom smenom generacija, a karakteriše ga visok natalitet i visoka smrtnost, nizak prirodni priraštaj, neznatno povećanje srednje vrednosti dužine života i spori tempo uvećanja stanovništva. Tradicionalni tip stanovništva, koji se naziva primitivnim, ekstenzivnim, opstaje u svim društvima perioda do kapitalizma i početkom kapitalizma. Na njegovim zakonitostima počiva i demografski razvoj stanovništva pod Osmanskom vlašću na čitavom Balkanu. U tom smislu nema potrebe posebno naglašavati period istraživanja 17. veka i zavisnost ljudskog života od gladi, epidemije, bede i prirodnih nepogoda. Prirodna je pretpostavka da je visok stepen smrtnosti kompenziran visokim natalitetom i time se prirodni priraštaj svodi na minimum. Postoje kratki zapisi iz 17. veka bogoslužbenih i drugih rukopisa koji obaveštavaju o prirodnim nepogodama: zemljotresima, poplavama, sunčevim i mesečevim pomračenjima, repatim zvezdama, požarima, bolestima i gladi kao uzroku smanjenja stanovništva.²⁹⁶ O tome govore zapisi koje je sveštenik Stojko iz sela Kostenac (današnja Bugarska, u blizini grada Samokova i Rilskog manastira) napisao da je u leto 13. maja 1611. godine, u tri sata po podne padala kiša 40 dana i 40 noći.²⁹⁷

Zatim postoji zapis o događaju iz 1631. godine, na dan 7. decembra, o padanju pepela na zemlju poput snega, gde se sneg od pepela nije video, kao da je zemlja izgorena i pomračena, zabeležio je Zlatoust u Slepčenskom zapisu²⁹⁸ (Slepčenski zapis napisan je u manastiru Sv. Jovana Bogoslova kod sela Slepče, opština Demi Hisar u Severnoj Makedoniji). Pojavu leta i repate zvezde zabeležio je nepoznati autor u Vilnenskom psaltiru, kao pojavu koja se dogodila u decembru 1666. godine. Nema konkretnih pokazatelja u zapisima na osnovu kojih se stiče utisak da su prirodne pojave, kao zemljotresi, dešavanja sa katastrofalnim posledicama.²⁹⁹

Veća je verovatnoća da su na visoku smrtnost stanovništva u ovom periodu više uticale prirodne pojave, od kojih su zavisile (ne)rodne godine, u smislu malih prinosa pa se otuda glad javlja kao faktor demografskog razvoja. Pored prirodnih nepogoda vrlo često se javljaju ekonomski i politički pritisak u vidu danka, vojna razaranja, pritisak od strane Osmanske vojske i pritisak od strane činovnika i državnih službenika. O tome su i zapisi i sadržaji o

²⁹⁶ Elena Grozdanova, *Bălgarskata narodnost prez XVII vek* (Sofija 1989). S. 532.

²⁹⁷ Vencislav Načev, Nikola *Fermandžiev*, *Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi* (Sofija 1984). S. 69.

²⁹⁸ Ben'o Conev, *Opis na rakopisite i staropečatnitë knigi na Narodnata Biblioteka v Sofija I* (Sofija 1910). S. 248.

²⁹⁹ Grozdanova, *Bălgarskata narodnost*, S. 532–533.

dogadajima koji opisuju da je 1560. godine bila velika suša i da ništa nije rodilo, a uz to su još i Turci činili veliko zlo. Zatim je u Krušedolskom manastiru zapisano da je 1605. godine otac dete prodavao za hleb, sin–oca, kum–kuma i brat–brata.³⁰⁰ Zapis iz 1626. godine kaže da se tovar pšenice izjadnačavao sa cenom srebra, koštao je 600 *akči*.³⁰¹

Godine 1658. godine vladala je glad u celoj zemlji, te su za žito išli u Solun, Kumanovo i Palanku (Krivorečka palanka, tur. Egri–Dere palanka, turski grad u oblasti Zapadno Osogovo). Skupili su veliki danak u *akčama* i platili da okose ječam i donesu hranu.³⁰² Leta 1664. godine, kada je u grad Loveč došao vladika Kiril, nastala je glad, nastupila smrt i veliko zlo zadesilo je hrišćane.³⁰³ 1672. godine pala je slana krajem aprila i uništila vinovu lozu.³⁰⁴

Navedeni zapisi predstavljaju samo deo sačuvanih spisa, a koji navode da je glad jedan od krivaca za učinjena zlodela stanovništvu, što su i zapažanja u svim zemljama Balkana pod Osmanskom vlašću i tako kroz sve vreme vladavine Osmanskog carstva. Zapisi (rukopisi) nisu jedini izvor za taj demografski faktor, to je samo deo koji je stalni pratilac života bednih i siromašnih slojeva stanovništva u selima i gradovima od 15. do 19. veka. Neki zapisi iz 17. veka jasno ističu da se dešavalo masovno umiranje ljudi od gladi. O tome postoji zapis sveštenika Bogdana iz Plevna, da je 1641. godine bila zla i gladna zima, da je brašno koštalo 100, a projeno brašno 80 *akči*, rasteg sena i slame bio je 1300 *akči*. Tada je uginulo mnogo stoke, ovaca, bivola i konja. Ljude je morila ljuta glad, čupali su žito i ječam a prosa nije bilo.³⁰⁵

2.6.1. Epidemije kuge

Neophodno je reći da u posmatranom periodu glad i „gladne godine“ prethode po pravilu kao najstrašnijem udaru na stanovništvo, epidemiji kuge. Glad se najčešće smatra osnovnim preduslovom za pojavu kuge u susednim zemljama. Epidemije kuge kroz 17. vek su nova pojava na Balkanu i Evropi uopšte.³⁰⁶ Kuga je zahvatila sve delove Bugarske 1627/28, 1641/42. i 1671. godine. Kako je sveštenik Petar Bogdan zapisao 1642. godine kuga je harala i u Sofiji. Šire teritorijalne razmere kuga je dobila 1673/74. godine.³⁰⁷ Prema svedočenju od

³⁰⁰ Ljubomir Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi I (Beograd 1902). S. 366.

³⁰¹ Jordan Ivanov, Bălgarski starini iz Makedonija (Sofija 1931). S. 97.

³⁰² Načev, Fermandžiev, Pisahme da se znae, S. 79.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Stojanović, Stari srpski zapisi I, S. 409.

³⁰⁵ Conev, Opis na rakopisite I, S. 161.

³⁰⁶ Grozdanova, Bălgarskata narodnost, S. 534

³⁰⁷ Ivan Dujčev, Sofijskata katoliška arhiepiskopija prez XVII vek. Izučavane i dokumenti (Sofija 1939). S. 95–97.

20. novembra 1673. godine putopisca Johana Hristofa fon Kindsperga (Johann Christoph von Kindsperg, 1672–1674)³⁰⁸ koji je pratio izaslanike sa *haračem* ka Carigradu, bio je prinuđen da ide zaobilaznim putem kako bi izbegao kugom zahvaćeno mesto Silistra. Pretpostavlja se da je centar kuge 1685. godine bio u mestu Kostur³⁰⁹ (danas Kastoria) u Makedoniji, ali se ne može reći da li je kuga imala lokalni karakter ili šire razmere.³¹⁰ Veliku epidemiju kuge 1699–1700. godine, zabeležili su i putopisci Simpert Niggl³¹¹ (Simpert Niggl 1699–1700) i general D'Arš (General L– t d'Arsch, 1700)³¹², koja je zahvatila predele do Save i Drine. Kako bi se zaustavila bolest na teritoriji zapadne i centralne Evrope do granica Osmanske imperije, uveden je karantin.³¹³ Važno je istaći ulogu epidemije kuge kao demografski faktor u Osmanskom carstvu, kao i u bugarskim i srpskim zemljama od 15 do 17. veka. Utvrđeno je da je Bugarska najmanje bila zahvaćena kugom u navedenom periodu na teritoriji Osmanske imperije, dok ovo nije važno za Srbiju sa Bosnom.³¹⁴ Postoje evidentirane zabeleške za 17. vek od strane Daniela Panzaka o borbi stanovništva protiv kuge u Osmanskoj imperiji, gde su hrišćani bežali iz naseljenih mesta zahvaćenih kugom, smatrajući je Božjom kaznom. Muslimansko stanovništvo je to smatralo Božjom voljom kojoj treba svako da bude potčinjen. Iz tih razloga nisu preduzimali mere za spasavanje ili sprečavanje epidemije kuge.³¹⁵ Ovakvo tumačenje potkrepljuje mišljenje generala D'Arša koji je 1700. godine to i zapisao u svom dnevniku. Hrišćani su vođeni mišlju da treba bežati iz mestā zahvaćenih kugom. Na različite poglede između muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u odnosu na kugu kroz 18. vek kao i različite posledice ukazuje istraživač Hristo Gandev, da je spasenje od epidemije bekstvo „jer samo onaj ko beži može biti spasen“.³¹⁶ Česte pojave epidemija kuge zahtevale su i posebne zabrane u vidu ograničavanja trgovačkih kontakata i mera u vidu korišćenja dezinfekcionih sredstava i uzimanje rastvora sirćeta, kao i belog luka, koji se u narodnoj medicini smatra za lekovito i profilaktičko sredstvo širokog spektra delovanja. Kako je

³⁰⁸ Mihail P. Jonov (ed.), Nemski i avstrijski pātepiši za Balkanite XVII – sredata na XVIII v. (Sofija 1986), S. 150; Ovaj putopis do sada nije objavljen a original rukopisa nalazi se u Austrijskom državnom arhivu pod signaturom, HS Rot (0800–128,129).

³⁰⁹ Ašer Hananel (ed.), Evrejski izvori za obštestveno–ikonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi II, XVII vek (Sofija 1960), S. 330–332.

³¹⁰ Grozdanova, Bālgarskata narodnost, S. 537.

³¹¹ Simpert Niggl, Diarium, oder ausführliche curiose Reiß–Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wieder zuruck in Teutschland, und was sich hin und wieder merkwürdiges haben zugetragen (Augsburg 1735), S. 309–316.

³¹² Jonov (ed.), Nemski i avstrijski pātepiši, S. 216–230; Ovaj putopis do sada nije objavljen, a original rukopisa nalazi se u Austrijskom državnom arhivu pod signaturom, HS W. 385.

³¹³ Grozdanova, Bālgarskata narodnost, S. 538.

³¹⁴ Daniel Panzak, La Peste dans l'Empire Ottoman 1700–1850 (Leuven 1985), S. 198.

³¹⁵ Ibid. S. 279–307.

³¹⁶ Grozdanova, Bālgarskata narodnost, S. 540.

bekstvo od kuge smatrano jedinim spasenjem, to je nekada iznosilo i nekoliko kilometara od mesta stanovanja. Zbog toga je zapažen nula prirodni priraštaj u 18. veku. Uprkos velikoj stopi rađanja anonimni autor saopštava za Beograd da je u jednoj godini umrlo 30.000 ili 40.000 ne starih ljudi, a da uobičajena smrtnost iznosi 4.000 do 5.000 godišnje. Kako se Beograd nalazi na glavnom putu ka Osmanskoj imperiji u njemu boravi veliki broj stranaca i redovno je konačište osmanske vojske, tu kuga redovno odnosi veliki broj žrtava. U promenjenom intezitetu kuga je prisutna kao konstantni demografski faktor karakterističan za Beogradski *vilajet*. U tom periodu zanimljivo je kako se menja broj nemuslimanskih domaćinstava kroz 17. vek. Za interval od 35 godina povećava se od 2.500 u periodu 1627–1636. godine na 2.573 kroz 1663. godinu, za samo 73 domaćinstva (2,9%) što govori o stagnaciji u demografskom razvoju. U delovima Sofijskog *sandžaka* smanjenje hrišćanske populacije bilo je od 50–80%. Pored kuge pominju se i druge vrste bolesti kao što je dizenterija koja se javlja kao posledica zaražene vode i nekvalitetne hrane, kao i druge zarazne bolesti vrlo često sa smrtnim ishodom. U ovo vreme posebno je zabeležena visoka dečja smrtnost. Utvrđena je i u poređenju sa muškim stanovništvom povećana smrtnost žena u fertilnom periodu, između 20 i 40 godina života. Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da se povećana smrtnost stanovništva javlja kao posledica gladi, bolesti, epidemija, prirodnih nepogoda kao konstantan demografski faktor sa nesagledivim posledicama ne samo kroz 17. vek, već kroz sve vreme osmanske vladavine.³¹⁷

Ne postoje osnovi za tvrdnje da je drastično smanjenje broja nemuslimanskih domaćinstava u rejonu Sofijskog i Niškog *sandžaka* sredinom 17. veka posledica samo ovog demografskog faktora. Ne postoji sinhronizacija između krize i tačne godine epidemije kuge u 17. veku u ispitivanom periodu. Epidemije kuge se javljaju u prvim decenijama, a tada se javlja spori rast hrišćanskog stanovništva u granicama ovih teritorija. Kako je utvrđeno posle 1670. godine i tokom 1648. i 1665. godine, nemuslimanska domaćinstva se smanjuju 50%, 70% i više procenata. Važno je napomenuti da je u Solunu gde je možda bio najveći i najčešći uticaj epidemije kuge, gde je gotovo svake godine harala tokom druge polovine 16. veka. U ovom periodu se ne beleži smanjenje broja do tada registrovanih stanovnika za više od 18%.³¹⁸

³¹⁷ Ibid. S. 543.

³¹⁸ Ibid. S. 545.

2.6.2. Ratovi i političke prilike

Jedan bitan faktor za pad i stagnaciju broja stanovnika svakako su ratovi i njihova razarajuća dejstva. Može se govoriti o pogubnim posledicama političkih dešavanja 80-ih godina 16. veka, pogotovo posle neuspehlih ustanaka – Trnovskog, Čiprovskog i Karpoševog, čije su posledice bile vidljive do Sofijskog sanžaka. Posle Čiprovskog ustanka 1688. godine i pri napredovanju austrijske vojske, arhiepiskop Stefan Knežević je zapisao je da je naređeno da se poseku svi katolički hrišćani i to muškarci, stari i mladi, dečaci do šest godina i mlade devojke da se porobe, a starci takođe da budu ubijeni.³¹⁹ Nezavisno od toga da li su bili pravoslavni ili katolici, u pismu iz 1689. godine pisanom u Dubrovniku se vidi da su grad Čiprovac i okolna sela razrušeni, da su deca iz okolnih oblasti otimana, ubijana zverski, a njihovim roditeljima je davana opcija da se poturče. Broj žrtava kao posledica ustanka iznosio je nekoliko hiljada ljudi u Čiprovskoj, Lomskoj, Berkovačkoj i Vidinskoj oblasti. Decenijama kasnije u razorenim selima nije bilo niti jednog živog čoveka.³²⁰

Te iste 1689. godine sela i gradovi uz Carigradski drum postaće žrtve tursko–austrijskog rata, gde su obe strane činile zločine nad lokalnim stanovništvom. Svi krajevi pod osmanskom vlašću posebno su osetili torturu vojske krimskih Tatara, što je ostalo zapisano u gotovo svim crkvenim knjigama. U Plevenskom oktoihi ostalo je zapisano da u gradu Pleven, han Tatar oktobra 1689. godine nije ostavio ni jedno grlo stoke, ni jednu ženu, ni jednu devicu.³²¹ U Nomokanonu Poganovskog manastira (između Pirota i Dimitrovgrada) zabeleženo je da je u to vreme narod bio u zbegu u manastiru, vladala je velika glad.³²² U leto 1689. godine osvojili su Niš, a u septembru Skoplje. Bilo je veliko zlo i nesreća.³²³

Kao i u vreme svih prethodnih ratova, ali u ovom periodu najizraženiji je masovni gubitak muškog stanovništva u mladom i zreloj dobi, što će ostaviti posledice na demografski i ekonomski razvoj decenijama kasnije. Ovu činjenicu potkrepljuje dodatno još podatak da su *vojnučke* baštine ostale neobrađene, jer su *vojnuci* silom terani u rat na strani Osmanlija.³²⁴

Unutrašnje i spoljašnje migracije bile su prisutne sve vreme osmanske vlasti. Uzroci, intenzitet, smer i trajanje ovih kretanja uvek su bili drugačiji, uprkos zabranama centralne vlasti. Položaj *raje* bio je dvostruko zavistan, obavezani *tapijama* za zemlju koju obrađuju i

³¹⁹ Joanna D. *Spisarevska*, Čiprovskoto vāstanie i evropejskijat svjat (Sofija 1988). S. 198–199.

³²⁰ Ibid. S. 215.

³²¹ Evtim A. *Sprostranov*, Opis na rākopisitē v bibliotekata pri Sv. Sinod na bālgarskata cirkva v Sofija (Sofija 1900). S. 103.

³²² *Conev*, Opis na rakopisitē, S. 204.

³²³ *Dujčev*, Sofijskata katoliška arhiepiskopija, S. 47.

³²⁴ *Grozdanova*, Bālgarskata narodnost, S. 548.

prema *spahiji* ili feudalcu, kojima su plaćali godišnju rentu. Kako je osipanje *raje* pre svega išlo na štetu *spahija*, jer su gubili prihode, izdati su zakoni koji im omogućuju da begunce vraćaju i vežu ih za zemlju na 10, 20 i više godina. Niz sultanskih *fermana* dvadesetih godina 17. veka kazuje da je *raja* između ostalih i Sofijskog *kadiluka* pobegla i naselila druga mesta gde sada ne plaća *džizije*. Sledeći *ferman* govori da je *raja* pobegla jer nije više mogla da trpi nasilje *janičara*, *spahija* i drugih službenika. Sa druge strane neki *janičari* i *spahije* primali su u svoju zaštitu odbeglu *raju* i ometali sakupljače poreza. Za uzvrat *raja* je radila zemlju ovih *spahija* i gajila stoku.³²⁵

Kolektivna odgovornost sela za odbeglu *raju*, imala je za cilj da sveštenike, seoske prvake, *raju* i same *spahije* natera da obegle vrati na svoju zemlju ili da bekstvo spreče. Naime, za svakog odbeglog, preostala *raja* morala je da nadoknadi „štetu“, time što je plaćala uvećane danke, tj. po prethodnom popisu razrezanu sumu. Zanimljiv je slučaj jednog preostalog stanovnika u selu Murgaš u Bitoljskoj *nahiji*, koji je morao sam da plati razrezani danak za celo selo. Ne mogavši da to i učini, pobegao je i on iz sela. Odbeglu *raju* na novom mestu stanovanja sačekala je sledeća mera osmanske vlasti – dupli danci za neobrađenu zemlju i dupli desetak za starog i novog *spahiju*. Pored ovoga od odbegle *raje* sakupljan je i danak *java džizije*, tj. porez za lutanje i skitnju.³²⁶

Nasilje često praćeno ekonomskim tlačenjem presudan je faktor za bekstvo *raje* i raseljavanje sela, pogotovo u vreme ustanaka i ratova, pri kretanju vojske prema ratištu i povratku. Postoje desetine zapisa iz 17. veka koji beleže nevolje i strah naroda u selima i gradovima. Zapis iz jednog Prazničnog mineja 1623. godine govori o strahu od bezakonja Agarena koji je ophrvao hrišćansku *raju*. Agareni su se digli na rat na reci Dunav i na Istoku kod mora, kad je ustao car na cara.³²⁷ Autor ove beleške verovatno je mislio na rat u Vlaškoj, zatim nategnute odnose sa Rusijom, delovanja kozaka u oblastima zapadnog Crnog mora, kao i pohod Murata IV prema Bagdadu.³²⁸ Sledeći rukopis iz manastira Nikolje u okolini Rudnika iz 1665. godine govori o nesreći koja je zadesila hrišćanski rod od strane Agarena.³²⁹

U svim ratnim okršajima najizloženija su bila sela i gradovi pored Carigradskog drumu. Tako su ostali zapisi o prolasku Velikog *vezira* ovim putem 1658. godine, a Sofija je izgledala kao brod, sve se je plavilo od količine šatora. Beda je bila velika. 1667. godine *vezir* je ostao četiri

³²⁵ Ibid. S. 550–551; Originali ovih *fermana* nalaze se u orijentalnom odeljenju Narodne biblioteke „Kirilo i Metodije“ u Sofiji pod signaturama Sof. sidž. 1–bis, S. 192–II–193; S. 199–I–200; S. 242–I–243; S. 255–256. i do sada nisu prevedeni.

³²⁶ Ibid. S. 552–553.

³²⁷ Conev, Opis na rakopisite I, S. 435.

³²⁸ Grozdanova, Bălgarskata narodnost, S. 554.

³²⁹ Stojanović, Stari srpski zapisi I, S. 406.

dana u Sofiji, kada je veliko zlo i nesreća opet zadesila stanovnike Sofije. Mnogi su tada umrli od gladi, a hlebari su meslili hleb od ječma i ovsu.³³⁰ Siromaštvo i nesreća zadesila je sela i gradove, nezapamćena do sada, kada je sultan digao ogromnu vojsku za opsadu Beča 1683. godine.³³¹ I u austro-turskom ratu 1689. godine bilo je zbegova i velike gladi, o čemu svedoči Nomokanon na manastiru Poganovo (Poganovski manastir nalazi se između Pirota i Dimitrovgrada) uoči pobuna u vojsci i „sejmena znepoljskog“.³³² Ove zapise dopunjuju i zapažanja putopisaca. Đovani Benalja (1682–1683) je zapisao da seljaci beže u planine i gore, prenoseći svu svoju pokretnu imovinu, dok ne prođe azijska vojska koja ih pljačka, bije i maltretira. Kada vojska ne nađe ništa prostalo u selima, oni pale kuće i sve preostalo u selu. Po završetku rata, seljaci se vraćaju u svoja sela i počinju iznova da prave kuće.³³³ Putopisac Simpert Nigl je sa austrijskom pratnjom 1699. godine zapisao kod sela Petrič, da je pre nekoliko godina ovo selo bilo opljačkano od strane Nemaca. Čuvši trumpete, seljaci su pokupili svoje stvari i razbežali se u okolne planine.³³⁴

Prolazeći ovim putem anonimni putopisac zabeležio je 1665. godine za okolinu Niša, da je zemlja malo planinska ali pusta.³³⁵ Drugi anonimni zapis iz 1671. godine kaže za zemlju između Carigrada i Jedrena, da je jako plodna, ali napuštena i neobrađena, a između ova dva velika grada nabrojao je jedva 13 sela. Dalje autor zaključuje da je zemlja oko puteva napuštena zbog nemira pri prolasku.³³⁶ Evlija Čelebi je 1667. godine *derbenžijsko* selo na istočnom delu Stare planine Dobral (danas selo Prilep) opisao da je bilo veliko, skoro kao grad. „...стигнахме в пътната станция на село Добрал. Това е подобно на град, голямо село с български неверници, зиамет.“³³⁷ Selo Nadjar (danas selo Preobraženci na putu Varna – Istanbul) je 1635. godine imalo 27 kuća.³³⁸ Kindsperg je 1672. godine zapazio da su ova sela napuštena, zbog blizine puta kojom prolazi vojska.³³⁹

³³⁰ Ben'o Conev, Opis na slavyanskite rǎkopisi v Sofijskata Narodnata Biblioteka II (Sofija 1923). S. 231.

³³¹ Stojanović, Stari srpski zapisi I, S. 431.

³³² Conev, Opis na rakopisite I, S. 204.

³³³ Giovanni Benaglia, Relatione del Viaggio fatto à Constantinopoli, e ritorno in Germania, Dell' Illvstrissimo Sig. Conte Alberto Caprara, Gentilhuomo della Camera Dell' Imperatore E da Esso mandato come internuntio Straordinario, e Plenipotentiaro per trattare la continuatione della Tregua (Bologna 1685). S. 143–144.

³³⁴ Niggel, Diarium, oder ausführliche curiose Reiß-Beschreibung, S. 309.

³³⁵ Jonov (ed.), Nemski i avstrijski pǎtepi, S. 96. Ovaj putopis do sada nije objavljen, a original rukopisa nalazi se u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci pod signaturom 43653–B.

³³⁶ Ibid. S. 130. Ovaj putopis do sada nije objavljen, a original rukopisa nalazi se u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci pod signaturom Ser. Nr. 3807.

³³⁷ Strašimir Dimitrov, Evlija Čelebi. Pǎtepi (Sofija 1972). S. 78.

³³⁸ Dimitrov, Grozdanova, Andreev (eds.), Turski izvori XXVI, S. 379.

³³⁹ Jonov (ed.), Nemski i avstrijski pǎtepi, S. 140, 144; Putopis do sada nije objavljen, a original rukopisa nalazi se u Austrijskom državnom arhivu pod signaturom, HS Rot (0800–128, 129).

Unutrašnje migracije izazvane kugom bile su kratkoročne i ne tako daleke. Stanovnici sela uglavnom su bežali u atare sela u kojima su živeli ili u neposrednoj blizini formirali nova sela. Na ovaj način uglavnom je dolazilo do raseljavanja sela. U slučaju da su razdaljine bile veće, davali su isto ime selu, kao ono iz kojeg su izbegli.³⁴⁰

U smislu unutrašnjih migracija, tj. u okviru granica Osmanskog carstva, neprestano je bilo seljenja stanovništva iz ravnica u planine i obratno, te Elena Grozdanova razlikuje šest unutrašnjih oblasti sa različitim geografskim odlikama u kojima su se migratorni talasi odvijali:

1. Ravnica Dunava na istoku od reke Osam do Dunavske delte sa gusto naseljenim selima kolibarskog tipa na delovima Srednje i Istočne Stare planine,
2. Ravnica Dunava na zapadu od reke Osam i Zapadne Stare planine, gde pripadaju granične oblasti današnje Srbije i Bugarske, Piroć, vododelna oblast između Južne Morave i Nišave, gde spadaju oblast Vranja, Kosovo polje, Metohija i Severna Makedonija,
3. Donji tok reke Bistrice, Vardar, Struma i zapadni deo Belomorske nizije do reke Mesta sa jedne strane i istočno Balkanske planine, Korab, oblasti Reka, Polog, Skopska, zatim Kumanovska oblast, zapadnomakedonska planinska veriga, Plačkovica, Maleševo, Ogražden, Pirin i zapadnih Rodopa sa druge strane,
4. Južna Trakija, istočni deo Belomorske nizije,
5. Severna Trakija, do srednjih i severnih delova Rodopa,
6. Srednja Visoka Bugarska, gde spada Sofijsko polje, dolina Nišave i Gornja Struma okružene planinskim oblastima zapadne Stare Planine.

Unutrašnje migracije odigravale su se i sa *timara*, *vakufa*, *hasova* i sela sa posebnim statusom, sa *timara* na *vakufe* i *hasove* i obratno. Teško je utvrditi neka pravila u smislu ovih migracija, iz razloga, što je *raja* samo tražila bolje uslove za život i koliko toliko podnošljive namete. Kao dokaz ovakvih migracija, svakako je *ferman* iz 1640. godine upućen *kadiji* Bitolja, koja kaže da je *raja* nestala pre 10, 20 godina, a neka i pre 30, 40 godina sa *timara* otišla na *vakufe*, a *raja* sa *vakufa* na *timare*, u gradove i sela carskog *hasa*.³⁴¹

Još jedan vid unutrašnjih migracija bilo je preseljenje selo–grad, sa ciljem zaštite golog života, kao i način da se izbegne plaćanje danaka ili pak registracija za danke. Međutim izvršeni popisi u 17. veku ne pokazuju značajan rast hrišćanskog stanovništva u gradovima. Kada je i bilo izuzetaka, uglavnom su izbeglice registrovane kao „novi“ ili „preseljenici“, a

³⁴⁰ Grozdanova, Bălgarskata narodnost, S. 556.

³⁴¹ Aleksandar Matkovski, Krepništvo vo Makedonija vo vreme na Turskoto vladanje (Skopje 1978). S. 162.

njihove *mahale* (naselje, najmanja upravna jedinica u gradu, zaselak) sadržale ove reči u nazivu.³⁴²

Prefiks nov u nazivima sela takođe nije bila retkost, pogotovo u planinskim selima, što je još jedan pokazatelj migracija ravnica–planina, kao i nastanka ovih sela u 17. veku. Takođe broj registrovanih stanovnika na obroncima Stare planine, pretplaninskim predelima i pored manastira raste.³⁴³

U neposrednoj vezi sa migracijama je i razdaljina koju su izbegli prelazili. To je moglo biti susedno selo ili grad, ali i najudaljenije selo na granici *nahije*, *kaze* ili u susednoj *kazi*. Takođe, bilo je i udaljenijih migracija do Makedonije ili Albanije ili čak do Male Azije.³⁴⁴

Nagli pad broja hrišćanskih domaćinstava, u određenom regionu, kao posledica unutrašnjih migracija stanovništva, rezultiraće kroz nekoliko decenija povećanjem broja hrišćana u drugim *kadilucima*.³⁴⁵

Izvan granica Osmanskog carstva migracije južno od Dunava ka Vlaškoj počinju krajem 15. veka. Na početku 17. veka Osmansko carstvo napustilo je trajno ili privremeno oko 26.000 stanovnika. Neki autori smatraju da je ovaj broj iznosio i 60.000.³⁴⁶ Sa tim u vezi Petar Bogdan je 1639. i 1640. godine zapisao da je mnogo siromašnih hrišćana zajedno sa porodicama izbeglo u Vlašku.³⁴⁷

Migratorni tokovi od početka vladavine Osmanlija, nisu vodili samo do Vlaške, nego i do Rusije, Besarabije, Habzburške monarhije, južne Italije, ali na žalost izvori o ovim migracijama govore jako malo. Međutim smatra se da je za vreme rata sa Svetom ligom (1683–1699) i posle navedenih ustanaka 80-ih godina 17. veka, a naročito posle Čiprovskog ustanka, između 3.000–4.000 ljudi ovog regiona napustilo svoje mesto življenja i pošlo put Albanije, Vlaške i Ugarske.³⁴⁸

Bežeći od osmanskih, tatarskih i arnautskih hordi, izbeglice iz Makedonije, Kosova i južne Srbije su zajedno sa Pećkim patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem 1690. godine prebegle severno od Save i Dunava u Ugarsku. Ova seoba, naziva se „Prva seoba Srba“ i čini jednu od

³⁴² *Grozdanova*, Bălgarskata narodnost, S. 392, 396, stavka 4 i 53 u uporednoj tabeli 114, kao i stranice 448, 449 stavke 22 i 29 u tablici 133.

³⁴³ *Ibid.* S. 562.

³⁴⁴ *Ibid.* S. 562–564.

³⁴⁵ *Ibid.* S. 568.

³⁴⁶ *Ibid.* S. 565–566.

³⁴⁷ Nikolaj *Todorov*, Položenieto na bălgarskija narod pod tursko robstvo. Dokumenti i materijali (Sofija 1953). S. 57.

³⁴⁸ *Grozdanova*, Bălgarskata narodnost, S. 567.

najmasovnijih migracija srpskog naroda, a broj prebeglih, po nekim autorima iznosi do 70.000 ljudi.³⁴⁹

Iz *fermana* iz 1657. godine možemo videti da je *raja hasa vezira* u Gabrovu sa svoje zemlje pobjegla 1656. godine pri novom popisivanju. Njegov vojvoda Mehmed obaveštava sultana da su neka *raja* i njihovi sinovi prebegli u susedne *kadiluke* i time su pričinili štetu i smanjili prihode. Od sultana se zahteva da se ova *raja* vrati na svoju zemlju i da se od njih danci sakupljaju po *defteru*. Sultanov odgovor je usledio da u slučaju, da pri novom popisu *raja* nije upisana na novo mesto življenja, da se vrati na zemlju sa koje je pobjegla i tu da im se uzme porez. U slučaju da su već popisani na novom mestu življenja, navedena *raja* tamo već plaća *džizije* i *avariz*.³⁵⁰

Godine 1657. vođen je spor na šerijatskom sudu između *raje* S. Martena u Rusenskoj oblasti i Mehmeda age. Naime za isplatu *džizija* 1651. godine *raja* navedenog sela je uzela zajam od Mehmed age u iznosu od 61.000 *akči*, a *aga* sada traži povraćaj novca. *Raja* je tvrdila da su novce, bez ostatka vratili *agi* (starešina, zapovednik), ali kako nisu mogli da predstave nijedan dokaz, naloženo im je da vrate 61.000 *akči* Mehmed agi. Već par dana nakon prvog pisma sultanu, u novim pisanijima obaveštava da su žitelji ovog sela vratili 48.100 *akči* i da mu duguju još 12.400 *akči*. Stanovnici sela su se izjasnili da su dug vratili u celosti u prisustvu Mustafe Čelebi i da nijedna para duga nije preostala. Mustafa Čelebi je rekao da je vraćeno 48.100 *akči* i niti jedna više. Kako se Mustafa Čelebi na ime Alaha zakleo da je rekao istinu, *raji* nalaže da vrati 12.400 *akči*. I za 1652. godinu, žitelji ovog sela uzeli su zajam za isplatu *džizija* od Mehmed age u iznosu od 25.870 *akči*, koji u isto vreme 1657. godine od suda traži isplatu duga. Kako su sabiranju *džizija* bili prisutni *spahija* sela i Arslan bej, oni su kao svedoci potvrdili da je Mehmed aga isplatio *džizije* u ime *raje*, i *raji* se nalaže isplata duga.³⁵¹

U dokumentu *džizije* i ostali danci od prebeglih i skitnica za region Ruse može se videti da u je u *sanžaku* Nikopolj 1657. godine bilo razrezano da se plati 19.000 *akči* od danaka. Međutim službenik Mehmed je za navedenu godinu uspeo da sakupi samo 5.000 *akči*.³⁵²

1662/63. godine svako *rajetsko* domaćinstvo koje se nalazilo blizu neprijateljske zemlje bilo je obavezno da daje po 2 kila hrane – brašna i ječma, odnosno 1,5 kila, ako je domaćinstvo bilo udaljeno od neprijateljske zemlje.³⁵³

³⁴⁹ Više o „Prvoj seobi Srba” videti: Vladimir Ćorović, *Istorija Srba* (Beograd 1993); Stefan Čakić, *Velika seoba Srba i Patrijarh Arsenije Crnojević* (Novi Sad 1990); Dušan J. Popović, *Velika seoba Srba 1690: Srbi seljaci i plemići* (Beograd 1954).

³⁵⁰ *Grozdanova*, *Turski izvori*, S. 264–265.

³⁵¹ *Ibid.* S. 266–268.

³⁵² *Ibid.* S. 271.

Deo prihoda od poreza *džizije* je 1664/65. godine bio namenjen za osiguravanje sukna za janičare. Vilajet Pirot je u to vreme imao 2.244 domaćinstva (*hâne*) koja su plaćala ovaj porez.

U belešci ovog popisa naglašava se da *raja* nije u mogućnosti da plaća ovaj porez, te su vladaoci *ziameta* i *timara* uputili molbu sultanu da sakupljaju dve trećine *džizija*. Usledio je *berat* i popis sultana da se sakuplja samo dve trećine ovog nameta.³⁵⁴

Dopuna *Ičmal deftera* izrađena između 4.07.1666 i 22.6.1667. godine za vilajet Sofija beleži i više desetina sela sa *rajom* koja je pobegla od sakupljača *džizija*, a između ostalih i jedno *derbendžijsko* selo.³⁵⁵ Grozdanova dalje smatra, da su ova sela tada i razrušena, a potom i sasvim iščeznula.³⁵⁶ Od ovakve situacije mogli su se okoristiti samo sakupljači poreza koji su od naroda silom isterivali i više nego je propisano, do poslednje pare, a vlastima predavali dogovorenu sumu, dok su ostatak zadržavali za sebe.³⁵⁷

Kako je Osmanska vojska po porazu ispred zidina Beča 1683. godine, izgubila i Budim 1686. godine, rešeno je da vojska zimuje u blizini ratišta.

Nuzul je bio porez koji se je uzimao za „konačenje“ vojske i prikupljan je po *kadilucima*. Pored toga ubiralo se još dodatnih danaka poznatih pod imenom *avariz*. Ovi danci ubirani su nezavisno od verske pripadnosti od sve *raje*. Osnova za obračunavanje ovog poreza bila *nuzulska* kuća a osnovna poreska jedinica nazivana je *nuzulska*, tj. *avariska* kuća. U jednu obračunsku jedinicu ulazilo je, zavisno od naseljenosti i imovinskog stanja sela ili naselja, tri do četiri kuće u imućnijim, sedam u srednje imućnim i 12 do 15 u siromašnim naseljima. Zbog ovakvog načina obračuna, mogu se naći u popisima ne cele brojke, nego i $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ i $\frac{1}{8}$.³⁵⁸

Kadiluk Pirot je 1686/87. godine imao 801 *avarisku* kuću.³⁵⁹

Po sultanskoj naredbi iz 1687. godine, *džizije* je za određena domaćinstva u Sofijskom vilajetu iznosilo 268 *akči*, dok je za oslobođene od vanrednih poreza (*muaf*) iznosilo 298 *akči*. Pored *džizija* sakupljao se i danak *državno guljmiye* (porez sakupljan zajedno sa *džizijem* kao

³⁵³ Zirojević, Tursko vojno uređenje, S. 237.

³⁵⁴ Grozdanova, Turski izvori, S. 324–325.

³⁵⁵ Ibid. S. 367.

³⁵⁶ Ibid. S. 7.

³⁵⁷ Tričković, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 47.

³⁵⁸ Srđan Katić, Tatjana Katić, Zimovanje osmanske vojske u Rumeliji 1686/87. godine. U: Mešovita građa 32 (2011) 219–242, ovde 219–220. Više o nuzulu videti: Halil İnalcik (ed.), An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300–1600, vol. 1 (Cambridge 1994). S. 96–97; Više o demografskim trendovima na osnovu nuzula videti: Nenad Moačanin, Kako konstruirati demografske trendove na temelju podataka o broju fiskalnih jedinica: Džizija u Bosni u 18. stoljeću. U: Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009 knjiga CXXXI (Sarajevo 2010) 109–114.

³⁵⁹ Ibid. S. 236.

naknada opredeljena za sakupljača poreza) u iznosu od 40 *akči* od svakog domaćinstvu. Kurs groša je u ovo vreme iznosio 108 *akči*.³⁶⁰

Godine 1687. u Skopskom *sandžaku* popisano je manje od 30% *raje*, koja je bila tu pre rata. Zajedno sa pridošlicama, broj nikako nije mogao dostići 2/3, te se razrezuje dodatnih 40 *akči* poreza, kao nadoknada da odbegle. *Raja* koja je bežala stizala je na *čitluke*, što ih je dovodilo u još nepovoljniji položaj, zavistan prema gospodaru *čitluka* i prema *spahiji*. Oni kojima ovaj položaj nije odgovaralo povlačili su se u zbegove ili se odavali hajdučiji.³⁶¹

Po osvajanju srpskih zemalja 1689. godine Habzburška monarhija je počela da razoružava seljake i vraća ih na zemlju. Narod koji je sa svojom stokom bežao od Osmanlija, po naredbi Luja Badenskog 9. juna, preseljen je u Slavoniju, uglavnom iz Pomoravlja i Užica. Osmanska vojska vukla je *raju* da je silom naseli u unutrašnjosti zemlji, a one koji su se protivili, ubijala je. Oni koji su uspeali da prežive tada su naselili Slavoniju. 24. septembra iste godine oko 3.000 Srba na čelu sa Pavlom Nestorovićem i habzburškom vojskom oslobodilo je Niš. Odredi carske vojske krenuli su sa generalom Pikolominijem Carigradskim drumom dalje prema Pirotu, a narod preplašen, sakrio se u zbegove. General je tada poslao jedan srpski odred da narod vrati kućama. Pre toga je sultan izdao *ferman* da se uhvati hajduk Karpoš, poznat još kao *sejmen* znepoljski, poznati hajduk pirotskog i znepoljskog kraja. Hajduci – *sejmeni* su bili u zbegu kod sela Poganovo. Pobunu u pirotskom kraju Osmanlije su ugušile u krvi, pobivši sve muškarce starije od 7 godina u selima Senokos i Komštica.³⁶²

Vojska monarhije dalje je krenula sa generalom Pikolominijem prema Kosovu i Makedoniji, a deo prema Sofiji osvojivši dragomanski klanac. Svi narodi pod Osmanskom vlašću pozivani su na ustanak protiv osmanske tiranije, a da se pridruže vojsci Habzburškog carstva i priklone ćesaru Leopoldu I.³⁶³

Od upada carske vojske na Kosovo, posledice je i dalje trpela samo *raja* koja je iz osвете ubijana od strane Turaka i Tatara.³⁶⁴

Na trasi Carigradskog drumu srpske čete štatile su Pirot i bile postavljene dalje prema Leskovcu, preko sela Strelce. Jedna srpska četa upala je u Sofiju, a druga je krčila put prema Perniku i Slatini, vraćajući se u Pirot sa velikom plenom.³⁶⁵

³⁶⁰ Grozdanova, Turski izvori, S. 418.

³⁶¹ Tričković, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 44–45.

³⁶² Ibid. S. 61–62.

³⁶³ Ibid. S. 66–69.

³⁶⁴ Ibid. S. 72.

³⁶⁵ Ibid. S. 74.

Ojačana Turska vojska vršila je odmazdu tri meseca početkom 1690. godine, sve dok nije ponovo osvojila pređašnje teritorije. *Ferman* sultana o prestanku pokolja nad narodom usledio je krajem marta. *Ferman* je upućen skopskom *seraskeru* da prekine sa sečenjem naroda, uzimanjem u roblje, prodajom roblja na Kosovu, Prištini, Novom Pazaru, Prizrenu, Kačaniku i Skoplju i da im dozvoli da se vrate na svoju zemlju. Tom prilikom su amnestirani oni koji se nisu priključili vojsci Habzburške monarhije i koji nisu bili poznati kao hajduci ili saradnici hajduka. Davana im je mogućnost da se vrate u svoja sela ili nasele gde god do Sofije, a da za uzvrat predaju svoje hajduke.³⁶⁶

Ponovnim osvajanjem Niša 6. septembra 1690. godine Veliki *vezir* Mustafa Paša Ćuprilić dao je odstupnicu austrougarskoj vojsci, a srpsku miliciju zajedno sa ženama i decom posekao je. Kazivanje istoričara Mehmed Rašida daje nam potpunu sliku turskih zločina nad narodom. On navodi da je prilikom osvajanja Niša ubijeno 399 hajduka, a pobunjeno bugarsko selo Čiprovac je uništeno i sada je stanište gavrana.³⁶⁷ U to vreme *raja* tridesetak pirotskih sela u zbegu kod sela Poganovo predala je svoje hajduke.³⁶⁸

1690. godine stupa na snagu reformisani način prikupljanja danka *džizije*. Do ove godine ovaj danak prikupljan je po domaćinstvu (*hâne*), dok je sa izmenama prikupljan od svakog nemuslimanskog punoletnog muškarca, u skladu sa imovinskim stanjem, zavisno od toga da li je imućan, srednje imućan ili siromah.³⁶⁹

Veliki deo Srba obreo se posle ovog rata sa druge strane Save i Dunava, u Habzburškoj monarhiji. U Beogradu i južnijim teritorijama vodio se rat za svaku poresku glavu. Amnestijom je pozivana *raja* preko Save i Dunava na povratak, a ona u zbegovima na povratak na svoju zemlju. Povratnici su morali da se zareknu da će sultanu plaćati *harač* i desetak vlasniku zemlje. Ovakva politika izazvala je nezadovoljstvo kod zemljoposjednika i vojnika, jer im je uskraćeno besomućno iskorišćavanje *raje*. Ponovno maltretiranje *raje* novim *zulumima*, kao eventualni uzrok novih prebega i hajdučija, najstrože je kažnjavao. Za *raju* pirotskog kraja ovo nije značilo i smirivanje, pa se pod *zulumom ajana* (starešina mesta, velikaš) Ibrahima i *spahija* koji su otimali žito, ponovo razbežala.³⁷⁰

Godine 1691. u Pirotskom *kadiluku* otpisano je 2/3 predratnih poreskih obveznika u cilju usklađivanja realnog stanja sa *defterskim*.³⁷¹

³⁶⁶ Ibid. S. 74–76.

³⁶⁷ Ibid. S. 75.

³⁶⁸ Ibid. S. 77.

³⁶⁹ *Grozdanova*, Turski izvori, S. 6.

³⁷⁰ *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 125–127.

³⁷¹ Ibid. S. 160.

Otpisivanje *haračkih* – *rajetskih* kuća pokazuje pre svega opšti pad populacije, ali i još vidljivije siromaštvo koje je morilo stanovništvo posle rata.³⁷²

Po novom zakonu u poimeničnom popisu *haračkih* obveznika iz 1692. godine u Pirotskom *kadiluku* popisano je poimenice 117 izbeglih, srednjeg imovinskog stanja iz okolnih oblasti, tj. niške, leskovačke, ćustendilske i brezničke. Izbeglice iz Pirotске *nahije* popisane su u susednoj Znepoljskoj *nahiji*. U Sofijskoj oblasti 1692. godine registrovan je 8.501 poreski obveznik srednjeg imovinskog stanja, dok je za Pirotsku *nahiju* ovaj broj iznosio 1.696. Posle rata, 1708. godine, sumarni broj je za Sofijsku oblast 18.006 poreskih obveznika, a srednjeg imućnog stanja bilo je 7.278, što predstavlja pad od 18,2% odnosno 1.323 srednje imućnih obveznika za vreme od 16 godina. Pritisak na najsiromašnije mogao je biti samo jači.³⁷³

Gubitak stanovništva najjače je pogodio pirotски kraj, dodatno zbog delovanja hajduka, tzv. „Madžara“ sa Dunava. Pop Ljuben je 1692. godine zapisao na zidu Ženskog manastira u Temskoj da su ga „Madžari“ opustošili i da je mnogo gladnih hrišćana tada stradalo. Pri povratku na svoju zemlju, osim da se zakunu na vernost sultanu i plaćaju mu poreze, *raja* je morala da se obaveže da će odbijati strance i ubijati ili predati hajduke.³⁷⁴

Intenzivnija briga o *menzilima*³⁷⁵ na Carigradskom drumu vođena je od 1631. godine. *Menzildžija* je bio u obavezi da ima 6 *menzilskih* konja. *Menzili* na deonici druma od Pirotа do Dimitrovgrada, bili su postavljeni u Pirotu, Caribrodu i dalje u Halkali Bunaru kod Dragomana.³⁷⁶

Godine 1693. izdat je oprost raji *derbenžijskih* sela Kamik i Sukovo koja je održavala most u Sukovu. Naredne godine istа povelja izdata je i raji sela Krupac jer su odavnina čuvali džamiju u Pirotu od poplave. Iste godine carskim *fermanom* naređeno je naseljavanje pustog sela Caribrod. Neki od stanovnika 31 sela iz Pirotskog *kadiluka*, tj. 81 obveznik koji je plaćao *spendžu*, pristali su na preseljenje pod uslovom da budu oslobođeni svih poreza osim *džizija*. *Fermanom* bili su oslobođeni poreza i naredne godine.³⁷⁷

Pirotска *mukata*³⁷⁸ pripadala je sa svoja 36 sela i 2 selišta (Pirotске i Znepoljske *nahije*) beogradskom *kalemu* (uprava, kancelarija). Ovi carski *hasovi* su uoči 18. veka podeljeni na pirotску i sukovsko–kamičku, zatim 1695. godine prodate u *malikanu* (doživotni zakup

³⁷² Ibid. S. 161.

³⁷³ Ibid. S. 168–169.

³⁷⁴ Ibid. S. 169.

³⁷⁵ *Menzili* – još i: *mezilana*, *menzilhana* (arap., tur. *menzilhane*) su poštanske stanice gde su kuriri menjali umorne konje, a uzimali sveže. Ovi kuriri bili su zaduženi za raznošenje pisama, novca i dokumenata po celom Osmanskom carstvu. Takođe i odmoriste. U: *Vujaklija*, Leksikon, S. 546.

³⁷⁶ *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 97–98.

³⁷⁷ Ibid. S. 136.

³⁷⁸ *Mukata* – poreska jedinica davana u zakup. U: *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 497.

državnih dobara), gde je pirotka ostala pod beogradskim *kalemom*, a sukovsko–kamička data *jerličkoj*³⁷⁹ posadi u Svrlljigu.³⁸⁰

Godine 1695. *raja* užičkog kraja nalazila se u zbegovima u Crnoj Gori, te se pristupilo nasilnim raseljavanju *raje*. Ova *raja* naseljena je u okolinu Čačka, zbegovi oko Požege su raseljeni oko Užica, *raja* Rudnika se naselila oko Hasan Pašine palanke, iz okoline Kragujevca se raselila oko Batočine, a Koznik se je naselio u okolinu Kruševca.³⁸¹

1695. mladi sultan Mustafa II (1695–1703), idući u pohod Carigradskim drumom, imao je prilike da sazna muke *raje* na ovom putu. Tako se pirotka *raja* žalila na *zaim* i zvaničnike Porte da pored redovnog poreza uzimaju i tri groša više za *halal*, tj. za neplaćanje prethodnih godina. Pored ovoga teraju ih na *kuluk* od 32 dana u vreme žetve. *Kadija* koji je gradio kuću, naterao je *raju* da mu dovezu 300 kola drva i kamena besplatno. Sultan je proterao *zulumčare*, ali im je isto tako omogućio povratak posle 5 meseci.³⁸²

Za povratak vojske 1696. godine za pirotki *kadiluk* naređeno je da se da za otkup 1.720 merica brašna, 15.546 ječma i 200 kola sena za *menzile* na ovom delu puta. Za sultanov povratak određene su dodatne količine brašna, ječma, sena i ćumura. Predstavnici *raje* vidinskog i pirotkog *kadiluka*, 1697. godine žalili su se kako su im kola i stoka za vuču prethodnih godina uništena, te nisu u mogućnosti da prevoze traženo do *menzila*. Te godine oba *kadiluka* bila su oslobođena davanja.³⁸³

Zbog opšte bede, 1698. godine odlučila je Porta da ukine *avariz* i *džizije*, na neko vreme, Beogradskom *serhatu* i Temišvarskom *sandžaku*. Kako je već ranije važila zabrana o raseljavanju izbeglica, ove dve upravne jedinice važile su kao slobodne za naseljavanje. Odluka o ukidanju poreza, dalje je proširena i na Prizrenski, Vidinski, Bosanski, Vučitrnski i Skadarski *sandžak*.³⁸⁴

U Beogradskom *serhatu* sa sakupljanjem *džizije* pristupilo se 1702. godine sa brojnim stanjem pre „okupacije“.³⁸⁵

Posle Karlovačkog mira 1699. godine, iz Beogradskog i Temišvarskog *serhata*, već pomenuto opustošeno selo Čiprovac, bilo je naseljeno mađarskim protestantima – vojnicima sultanovog saveznika, kalvina kojih je Habzburška monarhija htela da se reši po svaku cenu. Ovu akciju

³⁷⁹ Jerlija – provincijska vojska sastavljena od lokalnog stanovništva. U: *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 496.

³⁸⁰ Ibid. S. 195.

³⁸¹ Ibid. S. 137.

³⁸² Ibid. S. 138–139.

³⁸³ Ibid. S. 107–108.

³⁸⁴ Ibid. S. 162.

³⁸⁵ Ibid. S. 162–163.

monarhija je zahtevala, ne bi li ih udaljila od svoje granice, a shodno tački 10 potpisanog mirovnog ugovora.³⁸⁶

Posle poraza Rusije od strane Osmanlija kod Pruta i potpisivanja mirovnog sporazuma, jula 1711. godine, ugašena je nada srpskog naroda o oslobođenju od strane pravoslavne Rusije.³⁸⁷

1715. godine radi pohoda sultana na Moreju naređeno je da se na Despot planini napravi ambar. Na ćustendilski, sofijski i skopski *sandžak* pao je sav teret, te je bilo propisano da sakupe 60.000 merica brašna, 147.000 žita i 198.500 ječma. Cena ječma bila je 20 *akči*, a brašna 45 *akči*. Otkup je kasnio jer novac za otkup nije stigao. Četvrtinu razrezanog trebalo je da daju *vojnuci*, što je izazvalo pobunu. Šest stotina *vojnuka* sa svojim vođama i dva *lagatora* napalo je *mehćemu* (sudnicu) u Sofiji i držali *kadiju* pod opsadom sedam sati, protestujući da je *ferman* lažan i da oni nemaju obavezu da daju žito. Kada je *kadija* izvestio Portu, poslat je *kapidžbaša* (zapovednik sultanove straže) koji je vođe pobunjenika orobljene odveo u Niš. *Fermanom* iz iste godine ukinuta je institucija *vojnuka* u Sofijskom *sandžaku*, *vojnuci* su popisani kao *raja*, da bi kasnije ova odluka bila opozvana, a *vojnuci* ponovo svrstani u oproštenu *raju*, kao kosioci i konjušari u carskim konjušnicama.³⁸⁸

Međutim, izgleda da se Osmanska vojska nije spremala samo za osvajanje Moreje, već i za obračun sa Habzburškom monarhijom. Objavom rata Karlu VI, namere Osmanlija postale su jasnije.³⁸⁹

U ovom ratu monarhija oslobodila je Petrovaradin, ceo Banat i Temišvar 1716. godine, a opsada Beograda trajala je od 14. juna do 16. avgusta, da bi konačno došao u posed monarhije 24. avgusta 1717. godine.³⁹⁰

Sve muslimanske izbeglice krenule su prema Sofiji, a sam sultan je pirotskim muslimanima savetovao da se sklone na sigurnije mesto i to i naredio pirotskom Begli ali–agi. Sa druge strane smirivao je muslimane na Kosovu da ne napuštaju svoje domove, a sofijskom *mufahizu* (starešina vojne posade u tvrđavi) naredio da vrati 500 izbeglica niškog *kadiluka* u svoje kuće.³⁹¹

³⁸⁶ Ibid. S. 170.

³⁸⁷ Ibid. S. 266.

³⁸⁸ Ibid. S. 272

³⁸⁹ Ibid. S. 273.

³⁹⁰ Ibid. S. 287–294.

³⁹¹ Ibid. S. 295.

U vreme opsade Beograda u pirotskom kraju buknuo je ustanak *raje*, a za vođu kasnije je od strane Osmanlija okarakterisan sveštenik Stojan Nedeljković iz pirotskog naselja Tiha Bara. Za dizanje ustanka 20. septembra 1717. godine bio je osuđen *fermanom* na smrt.³⁹²

Istovremeno pobune su dizane u Novopazarskom, Bitoljskom *sandžaku*, na Kosovu i Starom Vlahu. U cilju smirivanja naroda, Sultan Ahmed je 20. septembra 1717. godine, na period od tri godine, oslobodio od *avariza*, *susrata* (vanrednih davanja u poljoprivrednim proizvodima), *nuzula*, *serhate* (pogranične oblasti) Pirota, Berkovica, Niša, Leskovca, Kruševca, Kuršumlje, Prokuplje, Svriljig, Banja, Timok, Lom, Golubac, Resava, Bovan. *Raja* ovih *serhata* trebalo je da plaća *džiziju* po najnižoj stopi – jedan zlatnik i desetak. Nakon isteka ovog roka bila je oslobođena ratne pomoći, *vilajetskih* –, sudskih –, *mubaširskih* troškova (troškovi izaslanika), *menzil akće* i za *kolčije*. Da se nasilno od *raje* ne uzima seno, zob, hrana, kao i drvo za izgradnju mostova i palanki, već da se *raji* za to plaća.³⁹³

Uloga koju je do opsade Beograd imao, prebačena je na Vidinski i Niški *serhat*, kome su pripojene *mukate* rasparčanog beogradskog *kalema*, kao i *timari* Smedereva, Segedina, i Varata.³⁹⁴ Kako su ova dva *serhata* bila granična, 1719. godine, novi *beglerbeg* Rumelije postao je i Niški *muhafiz*. Ovime je posle Jedrena, Skoplja i Sofije, Niš proglašen za sedište *vilajeta* Rumelija.³⁹⁵

Novi namet *imdadi seferija*, poznat još i kao „ratna pomoć“ uvršten je u redovne namete 1719. godine pod nazivom *imdadi hazarija*, tj. mirnodopska pomoć. Ovaj namet bio je zaračunavan na osnovu *nuzul* kuća i iznosio je 330.000 groša po *kadiluku*, otprilike isto kao i *nuzul*, a plaćala ga je *raja* i neprivilegovani muslimani.³⁹⁶

Obnovljena Pečka patrijaršija je 1735. godine imala sedam mitropolija – Rašku, Ariljsku, Hercegovsku, Skopsku, Prizrensku, Nišku, Ćustendilsku i tri arhiepiskopije – Dabrobosanku, Samokovsku i Cetinjsku, a već 1737. godine na tajnom sastanku sa mitropolitima samokovskim, ćustendilskim, skopskim i raškim patrijarh Arsenije IV dogovorio je opšti narodni ustanak.³⁹⁷

Iste godine kada je Habzburška monarhija objavila rat Osmanskom carstvu, patrijarh je započeo pregovore sa carskom vojskom o dizanju narodne bune protiv Osmanlija. Posle

³⁹² Ibid. S. 296.

³⁹³ Ibid. S. 297–298.

³⁹⁴ Ibid. S. 307–308.

³⁹⁵ Ibid. S. 309.

³⁹⁶ Ibid. S. 315–316.

³⁹⁷ Ibid. S. 387.

predaje Niša 28. jula, Osmanlije su napustile Novi Pazar, a kapetan Kosta je sa srpskom milicijom oslobodio Pirot, Dragomanski klanac zatvorivši put prema Sofiji.³⁹⁸

Mule (gospodari, sudije) Pirota i Plovdiva izveštavale su sultanu da je *raja* osvojila i opljačkala Pirot i zatvorila put prema Sofiji. Tiha pobuna povlašćenih kategorija i *raje* počela je u pirotskoj *kazi* još godinu dana ranije, kada je razrezana količina žita za vojsku koja je bila u ratu protiv Rusije.³⁹⁹

Sultanov poziv viđenijim prvacima Rumelije da pakuje sve sposobno da nosi oružje u sveti rat za islamsku veru. Ovaj poziv doneo je prve pobede u Bosni, Vidinu, carska vojska samovoljno je napustila Novi Pazar, pod izgovorom da trupe monarhije treba da se spoje sa ruskim kod Vidina. Ostavši sami, srpski ustanici su se razbežali, ne želeći da padnu u ruke Osmanlijama.⁴⁰⁰

Caribrod je osvojen 14, a Pirot je ponovo pao u ruke Osmanlija 20. septembra. Osmanska vojska na čelu sa Ahmed-pašom Ćuprilovićem krenula je ka Nišu ubijajući *raju* i paleći sve pred sobom. Temački manastir je posle 1736. godine bio pust naredne tri godine, a opustošeno je preko 150 sela oko Carigradskog drumu.⁴⁰¹

Patrijarh Arsenije IV saznajući za pokolj u Caribrodu, vešanje samokovskog vladike Simeona Popovića u sred Sofije i da se Osmanlije približavaju Nišu, napustio je Niš i uputio se prema Beogradu i dalje za Karlovce. Pri osvajanju Niša, Turci su pobili 690 ljudi, žene uzeli za roblje, a stoku zaplenili.⁴⁰²

Migracije stanovništva, kao i sklanjanje u zbegove nastavilo se je i u vreme ovog rata. Iz osmanskih dokumenata možemo zapaziti da je 1738. godine, posle ustanka, *raja* Znepoljske *kaze* (nalazila se između *kaza* Pirot i Sofija, sa sedištem u Trnu) u susedstvu Sofije i okolne Pirotske, Berkovačke, Brezničke, Ćustendilske, Krivo-palanačke i Dupničke bila preplašena, ophrvana strahom i trepetom, uvek bila maltretirana i opterećena. Usled tlačenja ova *raja* napustila je svoja ognjišta i skitala. Postupci ove *raje* su oprošteni i oni moraju da se vrate na svoja ognjišta i rade svoje poslove. Neka niko ne pominje šta je bilo u prošlosti, iako su imali učešća u ustanku, jer su svi amnestirani, i siromasi i slabi. Neka ih niko ne napada i maltretira.⁴⁰³

³⁹⁸ Ibid. S.394–396.

³⁹⁹ Ibid. S. 396.

⁴⁰⁰ Ibid. S. 402–407.

⁴⁰¹ Ibid. S. 416.

⁴⁰² Ibid. S. 418.

⁴⁰³ Pančo Dorev“, Dokumenti za bałgarskata istorija III, S. 40.

Već u sledećem dokumentu iz 1741. godine, *raja* Pirotске, Znepoljske, Berkovačke, Brezničke i *kaze* Radomir, koja je otišla na sve strane, moli sultana da im se vrati imovina na kojoj su bili pre ustanka. Pri povratku u mesto stanovanja, *kadije* i seoski prvaci, prodali su ili ustupili nekom drugom imovinu izbegle *raje* i sada traže da im se imovina vrati.

Mnogo *raje* koja je učestvovala u ustanku u Pirotu ili su na bojnom polju prešli kod stranaca, ubijeni su ili zarobljeni i njima ili njihovim naslednicima da se vrati imovina.⁴⁰⁴

Koliko je pirotски *kadiluk* opustošen i koliko je malo naroda u njemu ostalo govori nam razrez za pohod 1738. godine, gde je pirotски *kadiluk* dugovao najviše. Otkup je zbog toga pao na sofijsки *kadiluk*, ali je *raja* molila sultana da ovaj dug oprosti, jer nisu u mogućnosti da sakupe. Sultan je ovu molbu odbio jer je *raja* sofijskog *kadiluka* bogata i može da skupi i više od dugovanog. Ovakva sultanova odluka je još jednom naterala *raju* na beg, što potvrđuje manji broj *haračkih* listića za *džizije* nego onaj zabeležen 1708. godine.⁴⁰⁵

Beograd je opsadom, gotovo posle dve decenije vladavine monarhije, ponovo osvojen od strane Osmanlija 1739. godine. Naredne godine pečki patrijarh Arsenije IV Jovanović sa trojicom vladika i narodom Beograda i Šapca, koji se plašio turske odmazde, sa carskom vojskom povlačio prema Austriji. Mnogi su umrli od kuge koja je te godine vladala u Beogradu i među austrijskom vojskom. Ova seoba srpskog naroda naziva se „Druga seoba Srba“.⁴⁰⁶

Kao što se iz svega navedenog može zaključiti Carigradski drum i dešavanja koja su se odvijala na njemu nije štedeo stanovnike svojih sela. Naprotiv, blizina ovog trgovačkog puta donosila je svojim stanovnicima samo muke i nedaće. Svaka vojska koja je prošla ovim putem, Osmanska i Habzburške monarhije, pljačkala je, palila sela, ubijala stanovnike koji su prethodno imali obavezu da tu istu vojsku, što kroz poreze, što direktno, hrani i izdržava. Mnogi manastiri opljačkani su i skroz opusteli pljačkanjima i ubistvima obe vojske. Čak ni glad, suše, nerodne godine koje su donosile bolesti ovom narodu nisu toliko nanele zla, kao vojske koje su harale Carigradskim drumom. Ove prirodne nedaće i bolesti mogle su dovesti do minimalnog prirodnog priraštaja, čak i nultog, ali nikako do nestanka gotovo 400 domaćinstva između dva zbirna popisa 1642/43. i 1664/65. godine (videti tabelu 3). Ova tendencija kulminirala je otpisivanjem 2/3 poreskih obveznika 1691. godine. Na žalost, pad broja stanovnika bio je vidljiv još sredinom 16. veka, ali se pre svega moglo pripisati sklanjanju naroda u zbegove oko manastira i planinska sela, koja takođe nisu bila pošteđena.

⁴⁰⁴ Ibid. S. 41.

⁴⁰⁵ *Tričković*, Beogradski pašaluk, S. 460.

⁴⁰⁶ Ibid. S. 450–451.

Ovaj primer najbolje je oslikan u slučaju planinskog sela Zvonce (na obroncima Vlaške planine, na nadmorskoj visini od 660 m) koje je sredinom 16. veka (videti tabelu 2) u *defterima* zapisano kao *mezra* (opustela, nenaseljena i neobrađena zemlja). Selo Poganovo, domak već pomenutog Poganovskog manastira koje je narod koristio za zbegove, u istom periodu beleži pad stanovništva od čak 69% (videti tabelu 2). Između dva popisa iz 1530. godine i sredine 16. veka, od 13 sela (videti tabelu 2) za koja su dostupni uporedni podaci čak 10 sela beleži u proseku pad stanovništva od 55%. Uporednom analizom za 35 sela, u periodu od gotovo jednog veka, odnosno 1530. i 1623. godine, čak 26 sela beleži prosečni pad stanovništva od 53%. Upoređujući popise urađene po samom osvajanju Osmanlija sredinom 15. veka i one izvršene 20-ih godina 17. veka u sedam sela za koje su nam podaci dostupni broj poreskih obveznika se smanjio za oko 40%. Samo u jednom selu primećen je rast od 19%, dok je u jednom selu broj stanovnika ostao isti.

III. Pirot i okolina u opisima putopisaca od 17. do 19. veka

3.1. Carigradski drum u opisima putopisaca

Ovaj deo rada pisan je na osnovu putopisa koje su putnici – putopisci zapisali prolazeći kroz ove krajeve. Putopisci su bili ljudi od ugleda sa političkim ili vojnim iskustvom koji su imali određene činove i zadatke, zavisno od naručioca putopisa. Najčešće su to bili obrazovani ljudi, kao diplomate, hodočasnici, monasi, pisari, sekretari poslanstva ili vojnici. Pre polaska na takva putovanja neki putopisci su čitali ranije podatke i izveštaje ljudi koji su ih sačinjavali, kako bi stvorili bolju i jasniju sliku naroda, običaja i predela kroz koje su prolazili. Zavisno od zanimanja putopisaca, oni su se opredeljivali za podatke koje su najbolje uočavali, a i po zadatku opisivali, dok su druge podatke smatrali manje značajnim. Neki putopisci su radi prikupljanja što tačnijih podataka o narodu i običajima kao i težini života pod osmanlijskom vlašću, a u cilju boljeg razumevanja socijalnih prilika, učili srpski jezik. Neki putopisci verno su prikazivali opise mesta kroz koja su polazili, što je opet zavisilo od ličnog dara za uočavanje. Mnogi pružaju podatke važne za razne naučne discipline, između ostalih i istorijske, etnografske, arheološke, geološke, botaničke i zoološke podatke.⁴⁰⁷

Mora se napomenuti da je neretko dolazilo do zamena geografskih pojmova, sličnih imena gradova, kao što su Philippopolis (Plovdiv) i Philippi (Grčka), kao i nemogućnost razlikovanja srpskog i bugarskog jezika, te česta odstupanja u zapisima putopisaca o granicama ove dve zemlje i nacionalnoj pripadnosti naroda.⁴⁰⁸ Takođe, značajnu ulogu, posebno pri opisima verskih objekata, igrala su i religijska uverenja putopisaca.⁴⁰⁹ Informacije za ovaj deo rada o izgledu Pirota, naroda, sela i kuća, zanimanje naroda i poljoprivredne kulture, kao i izgled crkava i manastira prikupljane su iz putopisa evropskih putopisaca, koji su prolazili ovim putem idući od Beča do Carigrada. Putopisi predstavljaju sadržajan izvor podataka i detalja o predelima kuda su se kretali duž Carigradskog drumu.

„Povoljan geografski položaj Moravske doline, koja preko Nišavske i Maričke izbija na Carigrad, a preko Vardarske na Egejsko more, učinio je ovu komunikaciju najznačajnijom na Balkanskom poluostrvu. Vezujući se dalje dolinom Save i Dunava za srednju Evropu, ona je

⁴⁰⁷ Videti još i: Ralf Müller, *Franken im Osten: Art, Umfang, Struktur und Dynamik der Migration aus dem lateinischen Westen in das Osmanische Reich des 15/16. Jahrhunderts auf der Grundlage von Reiseberichten* (Leipzig 2005).

⁴⁰⁸ Mihailo Popović, *Die Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts als Quelle zur Via Traiana und zu den an ihr lebenden Völker* (Wien 2000). S. 112.

⁴⁰⁹ Mihailo St. Popović, *Die Rezeption der Religionsgemeinschaften des Osmanischen Reiches in der west- und mitteleuropäischen Reiseliteratur des 15. und 16. Jahrhunderts*. U: *Prace Historyczne* 1 (2012) 45–59, ovde 58.

dobila svetsko–istorijski značaj.“⁴¹⁰ U dolini Morave prvi put izgradili su Rimljani 33. godine, a kroz Trakiju istočni deo puta između 29. i 61. godine posle Hrista. Izgradnju puta Beograd–Carigrad narodno predanje vezuje za cara Trajana⁴¹¹, dok se kod putopisaca od 16. veka pojam *Via Traiana* sve češće koristi „kao tradicionalno ime“ za trasu puta od Beograda do Konstantinopolja.⁴¹²

„Rimski put je išao od Beograda (Singidunum) desnom obalom Dunava do Kostolca (Viminacium), odatle skretao prema jugu na Medvedu (Idimmum), Čupriju (Horeum Margi), Bovan (Praesidium Pompei) i Niš (Naissus), gde je bila važna saobraćajna raskrsnica. Put je zatim išao preko Bele Palanke (Remesiana) i Pirota (Turres) na Sofiju (Serdika). Odatle do Jedrena (Hadrianopolis) prolazi kroz tvrđave i sela. Na daljem putu do Carigrada (Vizantion), značajna mesta su bila Lile Burgas (Bergule), Čorlu (Tzurullum) i Herakle (Heraclia).“⁴¹³

Od Singidunuma do Carigrada bilo je 31 prenočište, 43 stanice za promene kola i konja i 670 rimskih milja (jedna rimska milja iznosi 1.479,5 metara). Rimski put bio je glavna komunikacija, a u mirnom periodu njime se obavljala trgovina. Rimljani su ga nazvali *Via Militaris*. U srednjem veku zvao se Carski put od Beograda do Istanbula, a Evlija Čelebija ga je nazvao Carski drum i detaljno ga opisivao.⁴¹⁴

„Piroto se prvi put pominje u prvoj polovini trećeg veka n.e. u rimskoj karti puteva, *Tabula Peutingeriana*, na kojoj je označen imenom Turres (kule).“⁴¹⁵ U srpskoj srednjevekovnoj državi predstavlja bitnu stratešku tačku na Carigradskom drumu.

⁴¹⁰ Zirojević, Carigradski drum, S. 20.

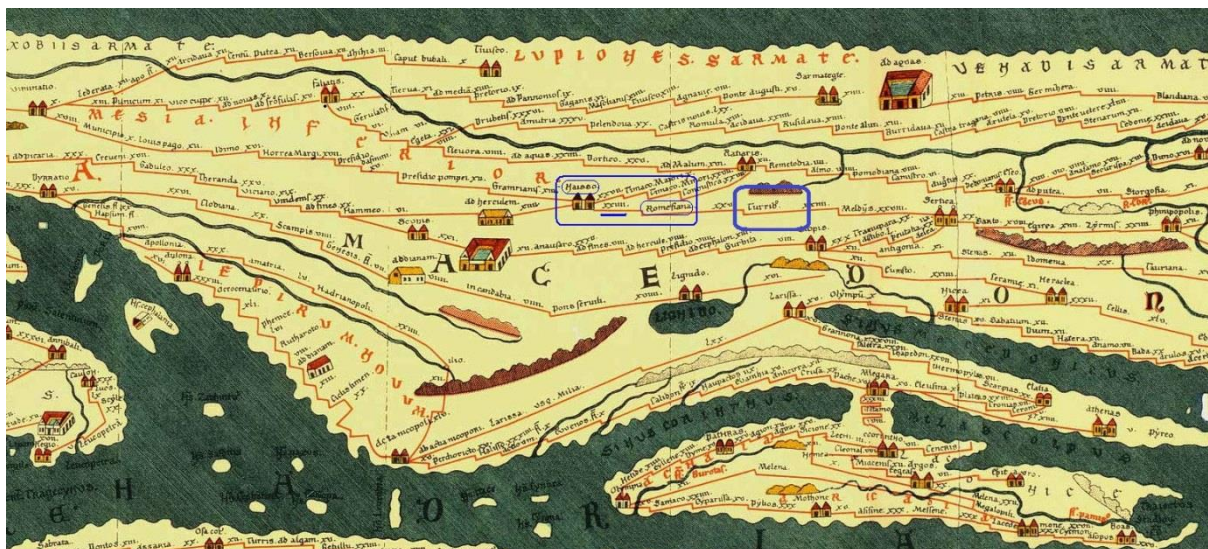
⁴¹¹ Ibid.

⁴¹² Mihailo St. Popović, Od Budima do Konstantinopolja. *Via Traiana* u svetlu putopisne literature u periodu od 14. do 16. veka (Novi Sad 2017). S. 43.

⁴¹³ Zirojević, Carigradski drum, S. 20.

⁴¹⁴ Ibid.

⁴¹⁵ Borislava Lilić, Piroto i okolina u spisima savremenika od XV do početka XX veka (Piroto 1994). S. 5.

Slika 1. Tabla *Peutingeriana* sa označenim gradovima Naissus (Niš) – Remesia (Bela Palanka) – Tures (Piroćevac).⁴¹⁶

Carigradski drum postaje vrlo značajan u vreme kada se osmanskim nadiranjima i osvajanjima Balkana suprotstavljaju ideje evropskih vladara, državnika, pisaca i vojskovođa o krstaškim pohodima ka Carigradu. Sva kretanja ka severu i jugu odvijala su se Carigradskim drumom.⁴¹⁷ Putopisci koji su prolazili ovom trasom opisivali su Carigradski drum kao najbolji pravac kretanja ka Carigradu vojsci koja bi se suprotstavljala Turcima. Jedan od prvih koji je o tome pisao je dubrovački pisac Feliks Petančić koji je kroz Piroćevac prošao 1502. godine i video ga kao selo. Detaljno opisuje trasu kojom se prostirao Carigradski drum u delu „O putevima koji vode u Tursku“. Ovo delo posvećeno je ugarskom kralju Vladislavu II (1456–1516), a govori o dva puta koji idu od Beograda do Jedrena, Carigrada i Galipolja. „Gornji put vodi preko Niša, Piroćevca i Sofije do Plovdive, a odatle preko Jedrena u Carigrad ili Galipolje. Drugi, donji put ide preko Kosova polja i Skoplja do Plovdivskih ravnicah gde se sastaje sa gornjim putem.“⁴¹⁸

Trasirajući pravac Carigradskog drumca, Feliks Petančić geografske činjenice i istorijsko iskustvo, kao i zapažanja na terenu upoređuje sa podacima starih antičkih pisaca i kartografa i time njegovi putopisi kao i ostalih putnika od 15. do 18. veka, pored izvorne građe predstavljaju početak humanističke naučne literature o veoma važnoj komunikaciji Turske.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Slika preuzeta sa internet stranice Wikipedia, pregledano 25.05.2020, u 17.45h

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tabula_Peutingeriana_Serbia.jpg

⁴¹⁷ Lilić, Piroćevac i okolina u spisima savremenika, S. 5.

⁴¹⁸ Zirojević, Carigradski drum, S. 3.

⁴¹⁹ Ibid. S. 4.

U toku 16. veka javlja se novo interesovanje za Carigradski drum i nove komunikacije sa Turskom. Prolazeći kroz balkanske zemlje koje su bile pod osmanskom vlašću, putopisac Hans Dernšvam (1553–1555) na putu za Tursku 1553. godine sa izaslanstvom kralja Ferdinanda (1503–1564), koje je predvodio Anton Vrančić, uočava njihov privredni potencijal koji treba povezati sa Evropom. Iz tih razloga na Carigradskom drumu je zapažao i govorio o kolima koja su na putu sretali, natovarena olovom, solju, ili vinom, a pejzaže je uočavao procenjujući stepen obradivosti i rodnost zemlje. U njegovom putopisu Carigradski drum ima jednu novu funkciju, funkciju osnovne žile u mreži komunikacija koje bi mogle povezati balkansko tržište sa zapadnom Evropom.⁴²⁰

Po Bistri A. Cvetkovej, glavni političko–strateški ciljevi putopisnih informacija u većini materijala su oskudni ili netačni, kao na primer, navodi za naseljena mesta, njihov etnički sastav i broj. Nemuslimansko naselje je prikazano po principu narodnosti, te se u celini naziva „grčko“, tj. istočno–pravoslavno. Francuska u 18. i početkom 19. veka pokazuje težnje prema Osmanskoj imperiji i njenim balkanskim provincijama u kojima su potlačene nacije sazrele kao narodi koji teže ka učvršćivanju nacionalnosti i političkom oslobođenju. Želju za širenjem svoje pozicije prema evropskom jugoistoku, vrh francuske vlasti odslikava nalogom za štampanje književnih dela sa karakterom putopisa. Iz francuske provincije Ilirije (posle austro–francuskog rata i sporazuma 1809. godine delovi Slovenije, Hrvatske i Dalmacija činile su Francusku Iliriju koja je postajala do 1813. godine) put Carigrada kreću putopisci sa činovima, kao vojni inženjeri, diplomate u balkanskim zemljama koji snimaju topografske zapise za rejone kroz koje su putovali, dostavljaju skice puteva najčešće korišćenih maršruta i naseljenih mesta kao i vojne potencijale koji se tu nalaze.⁴²¹

Deo putopisa po Bistri Cvetkovej su plod vojno–političkih proučavanja koja su vršena od strane ljudi sa višim vojnim činovima i obrazovanih saradnika francuskog ministarstva spoljnih poslova. Čini se da je interes putopisaca za strateške objekte i topografske detalje bio usmeren na praćenje eventualnih ruskih vojnih operacija za vreme istočne krize nastale sa grčkim ustankom 1821. godine, kao i veza sa delovanjem ruske vojske od 1828–29.⁴²² Nezavisno od političkih ciljeva kojima su poslužili putopisni i narodopisni materijali putopisca Ami Bue između 1836 i 1838. godine, predstavljaju po Cvetkovej, najširu i najpotpuniju sliku prirodnih osobenosti „bugarskih“ zemalja za ono vreme, čime je ukazano na teške uslove pod

⁴²⁰ Ibid.

⁴²¹ Bistra A. Cvetkova, *Frenski pātepisi za Balkanite 19. v.* (Sofija 1981). S. 7–9.

⁴²² Ibid. S. 10.

osmanlijskim režimom, kao osnovu za suprotstavljanje i oslobodilačke borbe balkanskih naroda.⁴²³

Novo interesovanje za Srbiju duž Carigradskog drumu po Olgi Zirojević, počinje stupanjem Austrije na Balkan, posle sloma Turske pred Bečom 1683. godine. „Za potrebe Austrijskog ratnog veća, i grupe i pojedinci, decenijama rade na topografskom snimanju i detaljnim spisima glavnih komunikacija na Balkanu i onih zemalja koje su one povezivale. Ovaj veliki posao koji se sasvim približio modernom proučavanju jednog terena koji je prethodio pojavi najdetaljnijih austrijskih sekcija balkanskih zemalja u 19. veku, dobio je svoju osnovu u obimnom delu obaveštajca, diplomate i euridite Luidija Marsiljija. Sav ovaj materijal koji je nagomilavan u Beču, predstavljao je osnovu modernog geografskog poznavanja Srbije i Carigradskog drumu.“⁴²⁴

Sa pojavom Konstantina Jiričeka, Carigradski drum postaje predmet istorijske nauke, jer ga posmatra kao istorijski objekat ispitan u svim epohama i proučava ga kao istorijski fenomen. Svi putopisci su u svojim putopisima u stvari predstavljali svoje viđenje jedne zemlje „sa ivica jednog drumu, kakva im se ona u tom trenutku učinila i šta su sve oni na tom putu doživeli. Sva putopisna književnost o Srbiji od 15. do 19. veka, bez obzira na to čemu je koje delo trebalo da posluži, može se smatrati izvornom građom, koja o izgledu Carigradskog drumu svedoči možda najneposrednije.“⁴²⁵

3.2. Pirot kao važna stanica na Carigradskom drumu

Pirotski kraj se prostire između antičkih gradova Naissusa i Serdike, Niša i Sofije, koji su u istorijskim razdobljima određivali i razvojni put Pirota. Okolina današnjeg Pirota sa naseljima je važna za proučavanje naroda centralnog Balkana, iz razloga što se nalazi na raskrsnici i kao granica između jezičkih sfera – grčke na Istoku i latinske na Zapadu, gde su se mešali i sukobljavali uticaji balkanskih naroda, ilirskih i tračkih, na „veoma prometnoj saobraćajnici koja povezuje Evropu sa Azijom.“⁴²⁶

Propašću Rimskog carstva i dolaskom Slovena na Balkan, pirotski kraj prolazi kroz period vizantijske, bugarske, srpske i turske uprave sve do kraja 1877. godine, osim 1689–1690. godine, kada je bio zauzet od strane Habzburške monarhije.⁴²⁷ Duž Ponišavlja je vodio

⁴²³ Ibid. S. 11.

⁴²⁴ Zirojević, Carigradski drum, S. 5.

⁴²⁵ Ibid. S. 7.

⁴²⁶ Lilić, Istorija Pirota i okoline, S. 12–14.

⁴²⁷ Ibid. S. 12.

trgovački i vojnički put iz Evrope do Carigrada i dalje u Aziju. Pored ovog puta nastajala su trajna naselja, a njihova imena daju antički itinerari, spiskovi putnih stanica. Na jednom od itinerara, na tabli *Peutingeriana*, Pirot je kao stanica na Carigradskom drumu, nazvan Turres.⁴²⁸ Pretpostavlja se da je današnji Pirot nastao na mestu rimske stanice Turres, koja se nalazila između Niša i Remisiane prema Sofiji.⁴²⁹ Između većih gradova, podizane su usputne stanice na mestima gde je bio moguć prihvat putnika. Takva mesta su po itinerarima navedena kao *mutationes* (manja svratišta i odmorišta) i *mansiones* (u kojima se snabdevalo hranom i noćilo). Oko ovakvih stanica se vremenom razvijaju trajna naselja.⁴³⁰

Naseljavanje balkanskih zemalja slovenskim stanovništvom je važan događaj iz naše prošlosti jer menja tok istorije ovog kraja. Na vizantijsku teritoriju prvi slovenski upadi počinju sa severa ka jugu. U 12. veku vojnički pohodi zamenili su trajno naseljavanje, što je značilo slom vizantijskog upravnog i vojnog sistema. Naseljavanje Srba južno od Save i Dunava, uz odobrenje carigradskog dvora, na vizantijskim prostorima menja etničku strukturu stanovništva.⁴³¹ Kada Vizantija u 11. veka obnavlja vlast na Balkanskom poluostrvu, prvi put posle doseljenja Slovena svoje granice pomera do Save i Dunava, tada se Ponišavlje našlo u sastavu nove države – stvorene su vojno-upravne jedinice – takozvane „teme“, posle stvaranja novog upravnog poretka, a vojska je zauzela veće gradove.⁴³²

U periodu vizantijske vladavine, kada Ugarska svoja osvajanja na Balkanskom poluostrvu širi sa težnjom da osvoji Pomoravlje, Vizantija je branila u 11. i 12. veku oblast Pirota i druge zemlje duž važnog Carigradskog drumu, koji je išao od vizantijske prestonice na Bosforu, preko Serdike, pirotskog kraja, Niša i Braničeva do Beograda. Borba za Carigradski drum Vizantiji je predstavljala merilo njene ukupne snage, zbog čega u 12. veku dograđuje i gradi utvrđenja uz drum, kada su između ostalih obnovljeni i bedemi Beograda, Braničeva i Niša.⁴³³ Po Borislavi Lilić, za osvajanje Carigradskog puta vodile su se borbe, pa je i Stefan Nemanja (1113–1199) udruženim snagama srpsko-ugarske vojske od 1182–83. godine delimično uspeo da osvoji oblasti Niša, Pirota i došao do Sofije. Kako je bilo pitanje vremena kada će se Vizantija obračunati sa Srbijom i Bugarskom, Stefan Nemanja je radi očuvanja osvojenih delova tražio pomoć od protivnika Vizantije, Fridriha I Barbarose (1122–1190) ponudivši prijateljski prijem na njegovom putu ka istoku, tj. Vizantiji.

⁴²⁸ Više o tabli *Peutingeriana* videti: Conrad Müller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern* (Stuttgart 1916).

⁴²⁹ Lilić, *Istorija Pirota i okoline*, S. 13.

⁴³⁰ Ibid. S. 13.

⁴³¹ Ibid. S. 14.

⁴³² Ibid. S. 14.

⁴³³ Ibid. S. 15.

Na svečanom dočeku Fridriha I Barbarose u Nišu se pokazalo da Nemačka ne želi neprijateljstva na Balkanu protiv Carigrada. Kako navodi Lilić „Nemanja je prošao sa Fridrihom Barbarosom kroz Pirot ispraćajući ga u krstaški pohod Carigradskim drumom. Piroćanci su tada oduševljeno dočekali Stefana Nemanju i nemačkog cara, kao što su posle pedeset godina sa velikim pijetetom dočekali i ispratili telo Save Nemanjića, koje je kralj Vladislav preneo 1237. godine iz Trnova u manastir Mileševa.“⁴³⁴

Duž Carigradskog drumu se nalazi i Pirot, koji je u vreme vladavine Turaka značajno saobraćajno mesto, koji je po potrebi bio sabiralište turske vojske ili konačište. Po Borislavi Lilić „Vojni menzili su imali prostrane ambare u kojima su čuvane prikupljene namirnice koje su za tursku vojsku obezbeđivane prinudnim otkupom po okolnim pirotskim selima, od raje koja je bila obavezna da pomaže tursku vojsku u izvanrednim ratnim prilikama. To je nuzul, u naturi – žitu, brašnu i stoci. Prvi put se sakupljanje nuzula u Niškoj nahiji pominje u Dnevniku ratnog pohoda sultana Sulejmana Veličanstvenog koji je preduzet radi osvajanja Beograda 1521. godine.“⁴³⁵ „Opterećenje nuzulom bilo je naročito teško u vreme austro-turskog rata krajem 17. veka, što je izazvalo pobunu lokalnog stanovništva, a u vezi sa tim i pustošenje krdžalijskih hordi Pazvan Oglu Vidinskog. U nastalim okolnostima besomučne pljačke i stradanja, položaj hrišćanske raje sve se više pogoršavao.“⁴³⁶

Carigradski drum je pre svega vojna saobraćajnica, što je značilo da se njegovom održavanju kao i naseljenim mestima i oblastima oko njega, posvećivala velika pažnja, naročito u vreme ratnih pohoda ka balkanskim zemljama, koji su imali uticaja na njegov izgled. Duž Carigradskog drumu organizovana je i poštanska i kurirska služba. Prvi saobraćajni objekti bili su *menzilhane* koje su podizane u selima čiji se broj povećavao kao i broj konja koje su gajili za te svrhe. Alojz Šprenger, profesor i prevodilac orijentalnih jezika, sredinom 19. veka *menzilhane* vidi sa slamnatim krovom koji napred ima dva stuba, a nazad je poduprtut zidom od kamena. Ispog njega stoje izglednele mazge i konji. Pored je koliba u kojoj žive ljudi koji brinu o konjima.⁴³⁷

U 15. i 16. veku turska poštanska služba na Carigradskom drumu se odvijala tako što su stanovnici sela bili u obavezi da se staraju o dva do tri konja, a za uzvrat su uživali poreske olakšice. Duž puta su postojala i konačišta, koja su bila kao javne kuhinje u kojima se delila hrana. Iako je razlike u tipu konačišta, *karavansaraja* i *hanova* teško utvrditi; poznato je da su

⁴³⁴ Ibid. S. 16.

⁴³⁵ Ibid. S. 25.

⁴³⁶ Ibid.

⁴³⁷ Zirojević, Carigradski drum, S. 49.

se nalazila u naseljenim mestima i da je u stvari reč o „opremljenosti“ konačišta. Često su ova dva termina kod putopisaca sinonimi, te jedan putopisac jedno konačište naziva *karavansaraj*, a drugi *han*. *Karavansaraj* je najčešće bespaltno konačište i ovaj termin se koristio za sva konačišta na Carigradskom drumu do kraja 16. veka, dok izraz *han* predstavlja konačište sa sobama, gde se prodaje hrana i piće, ima dućane i u upotrebi je od 17. veka.⁴³⁸

Pirot je za Turke bilo važno naselje, jer je bilo središte istiomene *nahije* naseljeno mahom muslimanskim stanovništvom. Putopisci ga vide u 16. veku kao lepu varoš.⁴³⁹ Kako se Pirot nalazio na padini brda Sarlah, Turci su promenili trasu Carigradskog drumu tako da je „Nova trasa Carigradskog drumu preuzima ulogu izvlačenja Pirota prema jugoistoku i istovremeno postaje kičma mesta, što je ostala i do danas.“ Na ovaj način je Pirot premešten u Pirotsko polje, čime gubi svoju vojnu ulogu i tako postaje važno prometno trgovačko mesto i važna stanica na Carigradskom drumu. Iza Pirota Karel Rijm (1570–1574) i Salomon Švajger (1577–1581) videli su popločani put. „Nedaleko od Pirota nalazilo se ulačko selo Berilovac, ovu službu obavlja od prvog dana vladavine sultana Sulejmana.“⁴⁴⁰

Kao narednu stanicu na Carigradskom drumu putopisci uočavaju reku Sukova i most preko nje, kao i istoimeno selo Sukovo, koje je prvi put upisano u *deftere* 1525. godine.⁴⁴¹ Nišavskom dolinom, dalje put vodi do Caribroda. U vreme Rimljana ovo mesto je bila *mutatio Ballanstra*, koje je verovatno kroz sva vremena bilo naseljeno. Dalje na putu je 1525/26. godine zapisano selo Veliki Caribrod. Pod tim imenom ga pominju putopisci od 1533. godine. Ovo selo je imalo obavezu da hrani *menzilske* konje. Tu su putnici i vojska noćili.⁴⁴²

Popis *dogandžija* (sokolara) iz 15. veka u Pirotu registruje tri muslimanske i jednu hrišćansku kuću. Kasniji popis pominje džamiju i dućane, kako je 1498. godine zapisano da tu posluju tri dubrovačka trgovca, što govori o Pirotu kao trgovačkom naselju. Kako se razvijao kao muslimansko naselje u njemu su podignuti *hamam* (parna kupatila) i *karavansaraji*. Jakob fon Becek (1564–1565), carski izaslanik, koji je boravio u Pirotu 1564. godine prenoćio je u *karavansaraju*. Rajnold Lubenau, još jedan od carskih izaslanika koji je na misiji bio između 1587. do 1589. godine, prvi od putopisaca pominje *hamame* (kupaćice) 1587. godine. Na obema stranama točka nalaze se vedrice koje zahvataju vodu i niz oluk je sprovode u

⁴³⁸ Ibid. S. 50.

⁴³⁹ Ibid. S. 186.

⁴⁴⁰ Ibid. S. 39.

⁴⁴¹ Ibid. Autorka ovde navodi neobjavljene Sofijske deftere br. 130, 21, 22. U skraćenom defteru iz 1530. godine selo Sukovo navodi se kao selo Carskog hasa sa 53 kuća, sedam neoženjenih i dve udovice. U: *Amedoski, Katić, Săkraten registăr*, S. 159.

⁴⁴² Ibid. S. 39.

hamame. U popisu od 1544. godine u Pirotu registrovano je 21 dućan i jedan drveni most na Nišavi, na jedan luk.⁴⁴³

Kada je stanovništvo u pitanju i njegov etnički sastav, zvanični turski popis u vreme vladavine Sulejmana je 142 kuće muslimana i 23 neoženjenih. Hrišćana je manje, od toga su tri udovice i 23 kuće.⁴⁴⁴ Popis iz 1544. godine registruje 164 kuće muslimana, hrišćana 26 i jednog neoženjenog.⁴⁴⁵ Krajem 16. veka raste broj hrišćanskih kuća na 74, dok se broj muslimanskih smanjuje na 141.⁴⁴⁶

3.3. Izgled Pirota i okoline u delima putopisaca

„Ime Pirot prvi put se javlja u 14. veku. Kao njegov osnivač u narodu važi vojvoda Momčilo, ujak narodnog junaka Kraljevića Marka, ali i kosovski junak Miloš Obilić, kako je to čuo 1578. godine putnik Stefan Gerlah (1573–1578). Turci su Pirot zvali Shir koi ili prosto Šarkoj. Feliks Kanic (1856, 1870/71, 1889), koji je nekoliko puta posetio Pirot, grad je video kao deo varoši u kojoj su stanovali većinom Turci; imao je sahat – kulu (kulu sa časovnikom), novu upravnu zgradu, osam džamija, dve tekije, jednu staru crkvu, ali nijednu čvršću građevinu. Nešto bolja hrišćanska mahala, Tiha Bara dobila je 1868. godine u svojoj trokupolnoj crkvi „Bogorodičinog Uspenja“ impozantno središte.“⁴⁴⁷

„Od 1455. do 1878. godine, Pirot je robovao Turcima i za taj dugi period narod ovoga kraja sačuvao je živu uspomenu na stare tradicije i srpsku državu. Glavna obeležja starog Pirota i života njegovih stanovnika do kraja turske vladavine odražavali su u svemu ukrštanje i prožimanje starobalkanske sa tursko–orijentalnom civilizacijom.

Izgled stare pirotske čaršije, varoške mahale, turski orijentalni tipovi kuća, stare balkanske i orijentalne vrste zanata, način trgovanja i ponude robe i putnika i celokupna materijalna i društvena kultura i mentalitet građana, sve je to davalo Pirotu izgled tursko–orijentalne varoši još dugo godina po odlasku Turaka.“⁴⁴⁸

„Najstariji nama poznati pomen datira iz 1443. godine. Pomenute godine data su, od strane carske kancelarije, dva timara u mestu Šehirkeju. Sledeće godine dodeljen je timar u Izvoru,

⁴⁴³ Ibid. S.187.

⁴⁴⁴ Ibid. Reč je o neobjavljenom Sofijskom defteru br. 409. Ovaj defter nalazi se Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu.

⁴⁴⁵ Ibid. Reč je o neobjavljenom Sofijskom defteru br. 236. Ovaj defter nalazi se Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu.

⁴⁴⁶ Ibid. Reč je o neobjavljenom Sofijskom defteru br. 61. Ovaj defter nalazi se u Državnom katastru (Tapu ve Kadastro) u Ankari.

⁴⁴⁷ Lilić, Istorija Pirota, S. 53–55.

⁴⁴⁸ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 5.

koji pripada Šehirkeju.“⁴⁴⁹ Od 1413. godine ime Pirot javlja se u dubrovačkim izvorima.⁴⁵⁰ Konstantin Jiriček, bez navoda o izvorima, kazuje da se ovo ime pojavljuje tek u 14. veku iako je, zasigurno, mnogo starije. „Nach der Ueberschreitung eines zweiten Passes erreichte man die Burg Pirot. Ihr Name wird zwar erst im XIV Jahrhundert genannt, ist aber jedenfalls viel älter.“⁴⁵¹

Od strane putopisaca nazivan je slovenski Pirot i turski Šarkoj, ili Šehir koj, a prevodili ga kao gradsko varoško selo. „Šeher je naselje gradskog tipa, nastanjeno muslimanskim stanovništvom i obavezno ima više džamija, medresa, tekija, hamam i karavansaraj.“⁴⁵²

Prvi zapisi o Pirotu javljaju se sa pojavom putopisaca, koji su bili nemački i mađarski poslanici, koji su sa poslanstvima, Carigradskim drumom putovali, turskom sultanu.

Francuski putopisac Bertrandon de la Brokier (1432–1433) je putujući kroz srpsku državu 1433. godine opisao Pirot kao malu varoš, na reci Nišavi, čije stanovništvo čine Bugari koji su u stvari „hrišćani grčkog zakona i malo Turaka.“⁴⁵³ Katarino Zen (1550), koga je mletačka vlada poslala u Carigrad da čestita Sulejmanu pobedu u Persiji, je kroz Pirot prošao preko reke Sukove, drvenim mostom.⁴⁵⁴ Anton Vrančić je dva puta posetio Pirot. 1553. godine je prošao pored Pirota koji se po njemu nalazi ispod planina sa leve strane gde protiče reka Nišava. Drugi put je posetio Pirot 1567. godine i video ga kao grad u kome se nalazi utvrđenje, koje se nalazi na planini Hemus. Od utvrđenja vodi „Trajanov put“.⁴⁵⁵ Jakob fon Becek je u Pirotu boravio 1564. godine na putu od Beča do Carigrada i nazad do Beča. Pirot je video kao grad ispred koga teče reka a pored je zamak. Blizu njega izvire voda, koja nije dobra za piće. To je grad u kome je rođen kralj Piro. Dalje navodi da su prenoćili u *karavansaraju*.⁴⁵⁶

Među putopisce koji su najbolje i najiscrpnije opisali Pirot se ubraja i Stefan Gerlah (1573–1578) koji je, kao veoma učeni propovednik i bogoslov, bio u poslanstvu Maksimilijana II

⁴⁴⁹ Olga Zirojević, Oko imena Šehirkej. U: Istorijski časopis 27 (1980) 233–236, ovde 233. Ovaj defter objavljen je na turskom jeziku. Videti: Halil İnalçik, Hicrî 835 tarihli Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid (Ankara 1954). S. 155, 258, 292. Prvi dostupan, preveden, detaljan popis datira između 1446. i 1455. godine. Videti: Todorov, Nedkov (eds.), Turski izvori XIII, S. 13–35.

⁴⁵⁰ Jovanka Kalić, Pirotski kraj u srednjem veku. U: Pirotski zbornik 8–9 (1977) 185–201, ovde 198. U pismu od 8. marta 1413. godine pisanog iz Novog Brda od dvojice Dubrovčana Benedikta Gundulića i Marina Gradića dubrovačkoj vladi navode da se sultan Musa nalazi u Pirotu i da se očekuje napad na Novo Brdo. Ovo pismo pod nazivom „Lettere e commissioni di Levante 1411–1416“ nalazi se u Dubrovačkom državnom arhivu.

⁴⁵¹ Konstantin Jiriček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie (Prag 1877). S. 90.

⁴⁵² Lilić, Istorija Pirota. S. 20.

⁴⁵³ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 9.

⁴⁵⁴ Saška Velkova, Mila Panajotović, Putopisci o Pirotu i pirotskom kraju (Pirot 2012). S. 43.

⁴⁵⁵ Ibid. S. 44.

⁴⁵⁶ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 10.

(1527–1576), koji se iz Carigrada 1578. godine vraćao za Beč. On govori o Pirotu da je veliko trgovačko mesto, sa mnogo lepih kuća i visokim ogradama. Prenoćili su u širokom dvorištu pored džamije. Na večeri kod njih su bila dva Turčina od ugleda koji su ponudili hranu. U gradu živi malo Bugara, koji nisu imali svoju crkvu, a kako navodi: „Van grada nalazi se utvrđenje, od kojeg se još uvek vide četiri visoke i jake kule, oivičene zidovima. Hrišćani pričaju da je ovde bilo prebivalište Miloša Obilića, koji je ubio turskog sultana Murata, a sama tvrđava je nekada predstavljala važno mesto u Bugarskoj u kojoj su živeli knezovi. Okolo se prostire ravnica sa žitom, sa desne strane je uzvišenje pod vinovom lozom. Ovde se nalaze i veoma lepe bašte. Pirot pripada Sinan-paši u Carigradu.“⁴⁵⁷

Na pohodu od Carigrada do Beča 1577. godine, putopisac Salomon Švajger (1577–1581) Pirot doživljava kao selo i navodi da se ispred sela, u ravnici na brdu, nalazi stari gradić pored kojeg je nekoliko izvora. Na brdu se vide stare zidine i pet kula. Od stanovnika je čuo da su ovaj stari gradić sagradili Turci za odbranu, jer gornji gradić na brdu nisu mogli osvojiti. U ovu priču nije mogao da poveruje, iz razloga što Turci ne grade tako lepe građevine.⁴⁵⁸ Volf Andreas fon Šajnah 1583. godine uočio je da je Šarkoj lepa palanka i turski gradić. Melhor Bezolt u Pirotu je bio 1584. godine i zabeležio „To je jedan mali gradić ili naselje koje leži u lepoj ravnici. Pored Pirotu, na jednoj visokoj steni nalazi se stari opusteli zamak. Na milju od njega postoji jedan izvor u čijoj blizini je imperator Marko Antonije, koji je vladao pre 1400 godina porazio germansko pleme Gota. Zbog toga je u njegovu čast izgrađen trofej ili stub pobeđe, koji se nalazi blizu izvora. Postoji još i jedan zaobljeni kamen visine oko polovine čoveka, sa grčkim natpisom, koji se ne može lako pročitati.“⁴⁵⁹ Rajnold Lubenau rođen je u Pruskoj, a kao ugledni građanin i gradski savetnik na svojim putovanjima je opisivao zemlje Balkana. 1587. godine zapisao je „Grad Pirot, koji je izgradio car Pir sada ovdašnji žitelji zovu Šarkoj. Nalazi se u lepoj planinskoj ravnici i bio je čudesno lep grad. Na ulazu u grad, ispod jedne stene izvire jak rečni izvor. Oko grada protiče jedna reka, koja pokreće točak sa lopaticama koje zahvataju vodu i izbacuju je u žlebove. Na taj način voda se odvodi u hamam. Žitelji su većinom hrišćani i arijanci, a u gradu postoji samo jedna džamija ili crkva. Na planini iznad grada nalaze se još uvek ostaci stare tvrđave. Odatle smo putovali kroz kamenitu planinu, gde smo susreli jednog uglednog pašu sa vojskom koja beše nagizdana. Ove planine su veoma opasne. Zbog toga su na vrhovima planina postavljeni osmatrači koji bubnjevima

⁴⁵⁷ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 18, 44.

⁴⁵⁸ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 17.

⁴⁵⁹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 45.

daju znak upozorenja i na taj način se u turskoj zemlji održava dobar red.“⁴⁶⁰ Opis Pirota od strane putopisca Pjera Lefevra iz 1611. godine je veoma zanimljiv jer je prikazao atmosferu za vreme održavanja vašara, u vreme praznika Velike Gospojine (28. avgusta). Preko mosta koji je dugačak 50–60 koraka⁴⁶¹ (15–18,3 m) i širok dva koraka (oko 0,61 m) prešao je Nišavu i sa desne strane obale video je na vrhu jedne stene izgrađenu tvrđavu.⁴⁶²

Engleski putopisac Piter Mandi je na putu od Pirota prema Beogradu 1620. godine zapisao „U ovom gradu video sam malu tvrđavu, kao i rečicu. Ispod obližnjeg brežuljka izvire voda dovoljno snažna da može da se pokreće dobar mlin. Došli smo do sela Kuru–česma, (udaljeno 15 milja – 24,14 km) za koje bi se samo moglo reći: isušena česma – ali bez vode kao što je i selo bez stanovnika. To se dogodilo jer im je guverner pokrajine nametnuo tako veliki porez, da ga nisu mogli da plate. Zato su pobegli od daljih stradanja svesni da bi im Turci samleli kosti. Što god bedni hrišćani uspeju da pokupe od onoga što im daje njihov bedni posed, stoka i rad, jedva da je dovoljno da se namire zahtevi guvernerovi i da za sebe ostave hleba. Njihov položaj je gori nego da su robovi.“⁴⁶³ Anonimni putopisac je 1621. godine video Pirot kao palanku koja se prostire u plodnoj ravnici.⁴⁶⁴ Luj Žedeon Turčin (1623–1625) je kao francuski konzul u svojim opisima gradova kroz koje prolazi, Pirot vidi 1623–24. godine kao grad u kome su izgrađene prelepe džamije i *karavansaraji*, kao kraljevska dela u kojima se svakog dana deli milostinja u vidu hrane, putnicima koji tu prolaze.⁴⁶⁵ Vensen Stohov (1630–1632) je, čini se, samo prošao pored Pirota 1630. godine i video ga kao selo.⁴⁶⁶

Godine 1634. Georg Hristof fon Najčic (1631–1634) je zapisao da: „Pirot turski nazvan Šarkoj, 12. poštanska stanica na Carigradskom drumu, a Niš 13. Pirot se kao naselje prostire na dužini od tri milje (4,83 km), koje je popločano kamenim pločama, iako mnoga turska mesta nisu popločavana.“⁴⁶⁷ Dalje piše da se tu nalazi stara napuštena tvrđava u čijoj blizini teče rukavac Nišave, koji deli grad na delove.⁴⁶⁸

Kikle je kroz Pirot prošao 1657–58. godine. Govori o porušenoj tvrđavi „Koja je ostala posle hrišćana“. U njenom podnožju teče reka Nišava. U gradu se nalaze dva *hana*, jedan (*h*)*amam* i četiri džamije. Pominje i hrićansko selo u kome žive Srbi.⁴⁶⁹

⁴⁶⁰ Ibid. S. 19, 45, 46.

⁴⁶¹ Jedan korak, odn. stopa, iznosi 0,30 m.

⁴⁶² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 46.

⁴⁶³ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 19.

⁴⁶⁴ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 46.

⁴⁶⁵ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 21.

⁴⁶⁶ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 46.

⁴⁶⁷ Ibid. S. 46–47.

⁴⁶⁸ Ibid.

⁴⁶⁹ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 22.

Po Evliji Čelebiji iz 1660. godine „Piroć je bio sedište kadiluka od 150 aspri. Gradska utvrda, divna tvrđava četvorougaoznog oblika, sazidana od klesanog kamena, leži na jednoj litici. Tvrđava ima gvozdenu kapiju koja se otvara na južnu stranu. Ispod litice na kojoj se nalazi tvrđava izvire vrelo koje je kao vrelo života. Na toj vodi podignut je most sa jednim lukom. Sa druge strane postoji malo javno kupatilo. U Piroću ima ukupno 1.000 kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su ćeromitom i okružene prostranim dvorištima, vinogradima i baštama. Od svih kuća najbolje i najlepše su kuće, Mehmed-age Piroćanca i Ali-age Nišlije. Tu ima dovoljan broj džamija, sedam osnovnih škola, ćaršijski han, dva mala hamama i oko dve stotine dućana. Sva raja šehera su Bugari.“⁴⁷⁰

Džon Bjurberi 1664. i 1666. godine boraveći u Šarkoju zapisao je da su se u njemu zadržali i narednog dana, gde su se zbog klime, taćnije vrućine i promene hrane, razbolelo oko 40 ljudi od kojih je 26 umrlo. Dalje govori o tome da ih je upravnik mesta ugostio na rućku. Tu postoje i tri hrišćanske crkve.⁴⁷¹ Anonimni putopisac koji je 1665. godine sa poslanstvom Leopolda I (1640–1705), sa Bećkog dvora krenuo put Carigrada iz Beća, govori o tome da su prespavali u Šarkoju, gde je grof Valter fon Lesli bio pozvan na rućak od strane Mehmed-age i dobro ugošćen. Zatim govori o ukusno pripremljenim jelima sa medom. Njihova zapažanja lepote vrta u kome se odvijao rućak su da nemaju nekog stila u sadnji voća i da se u njima nalazi i nekvalitetno povrće.⁴⁷²

Paul Taferner, austrijski putopisac, je 1665. godine krenuo na put za Carigrad kao lićni kapelan grofa Leslija. U Piroću su boravili prisustvujući proslavi rođendana Margarite, supruge imperatora. Na povratku iz Carigrada 1666. godine svratili su u Šarkoju koga on naziva glavnim gradom Bugarske. Zanimljivo je reći da je svoje beleške vodio na latinskom jeziku.⁴⁷³ Johan Hristof fon Kindsperg 1672–1674. godine kao izaslanik na carigradskom dvoru, postavljen je od strane Leopolda I, sa zaduženjem da prati sultanovu svitu kroz Bugarsku. Na putu od Beća do Carigrada 1672. godine Šarkoju vidi kao interesantno mesto u kome je zbog lošeg vremena boravio dva dana i pamti ga po gladovanju jer se tu zatekao u vreme posta.⁴⁷⁴ Hans Honce⁴⁷⁵, (1673–1674) Austrijanac iz okolina Lajpciga, duhovno lice u

⁴⁷⁰ Velkova, Panajotović, Putopisci o Piroću, S. 47.

⁴⁷¹ Ibid. S. 47.

⁴⁷² Ibid. S. 24, 48.

⁴⁷³ Ibid.

⁴⁷⁴ Ibid. S. 22, 48.

⁴⁷⁵ Original ovog putopisa pod nazivom „Türkische Reiß-Beschreibung“ nalazi se u univerzitetskoj biblioteci grada Halle pod signaturom Hist. 295 Q.

okviru austrijske trgovačke delegacije, u prvoj poseti 1673. godine Šarkoj vidi kao palanku, a u drugoj pri povratku iz Carigrada 1674. godine kao glavni grad Bugarske.⁴⁷⁶

Đovani Benalja 1682–83. godine se našao u izaslanstvu Bečkog dvora koji je činio poslednje pokušaje kako bi se izbegao rat sa Turskom. Njegovo zaduženje se odnosilo na vođenje tajne korespodencije, s obzirom na to da je bio poznavalac istočnih jezika. Pirot je video kao trgovački grad.⁴⁷⁷ Anonimni putopisac koji je 1690. godine opisao Pirot kao grad, koji je popločan kamenim pločama, je koristio i objedinio opise drugih putopisaca, a iz grešaka koje je pravio se zaključilo da on nije putovao. Na osnovu knjižice koja je štampana kao opis mesta, tvrđava, gradova i zemalja na putu od Beograda do Carigrada, pretpostavlja se da je opis puta imao funkciju vodiča austrijskim vojnicima i oficirima.⁴⁷⁸

Pirot se kao važna stanica nalazi na Carigradskom drumu, važnoj vojnoj saobraćajnici kuda su Turci išli ka Zapadu u osvajачke pohode, a Zapadne zemlje, tačnije njihovi izaslanici se kretali ka istoku do Carigrada proučavajući i beležeći sve što su na tom putu uočili i doživeli. Po Tatjani Katić, „Pirotski grad sastoji se iz tri celine: Gornjeg, podignutog u vreme kneza Lazara sa pet pravougaonih kula. Srednjeg, izgrađenog u vreme despota Stefana Lazarevića i Donjeg grada s tri kapije koji je izgrađen krajem 16. ili u 17. veku, prilagođen korišćenju vatrenog oružja.“⁴⁷⁹ Na putu ka osvajanju Beča, osmanska vojska ulazeći u Pirot uočava da je „Pirotsko utvrđenje bilo prvo hrišćansko uporište na udaru Osmanlija. Podignuto na uzvišenju na desnoj obali Bistrice poslednjih decenija 14. veka, vremenom je dograđivano da bi dodatno bilo ojačano 1690. godine. Ispred starih palisada izgrađen je novi zid od balvana ispunjen zemljom, a oko njega iskopan dubok jendek u koji je skrenuta voda s obližnjeg izvora. Ispred jendeka sagrađen je još jedan red palisada od balvana, tzv. „šarampov“.“⁴⁸⁰ Pirotsku tvrđavu branilo je oko tri stotine vojnika dobro naoružanih Nemaca, Mađara i hajduka na čelu sa kapetanom Volfom Šenkendorfom. Po osvajanju Pirota, u ratnom pohodu na Beograd 1688–1690. godine, srpsko stanovništvo duž Carigradskog drumu iz pirotskog, niškog kraja i Pomoravlja beži u zbegove, planine, guste šume i pećine, plašeći se osvete, a letinu i dućane spaljivali kako bi onemogućili snabdevanje osmanlijske vojske hranom.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 22, 48.

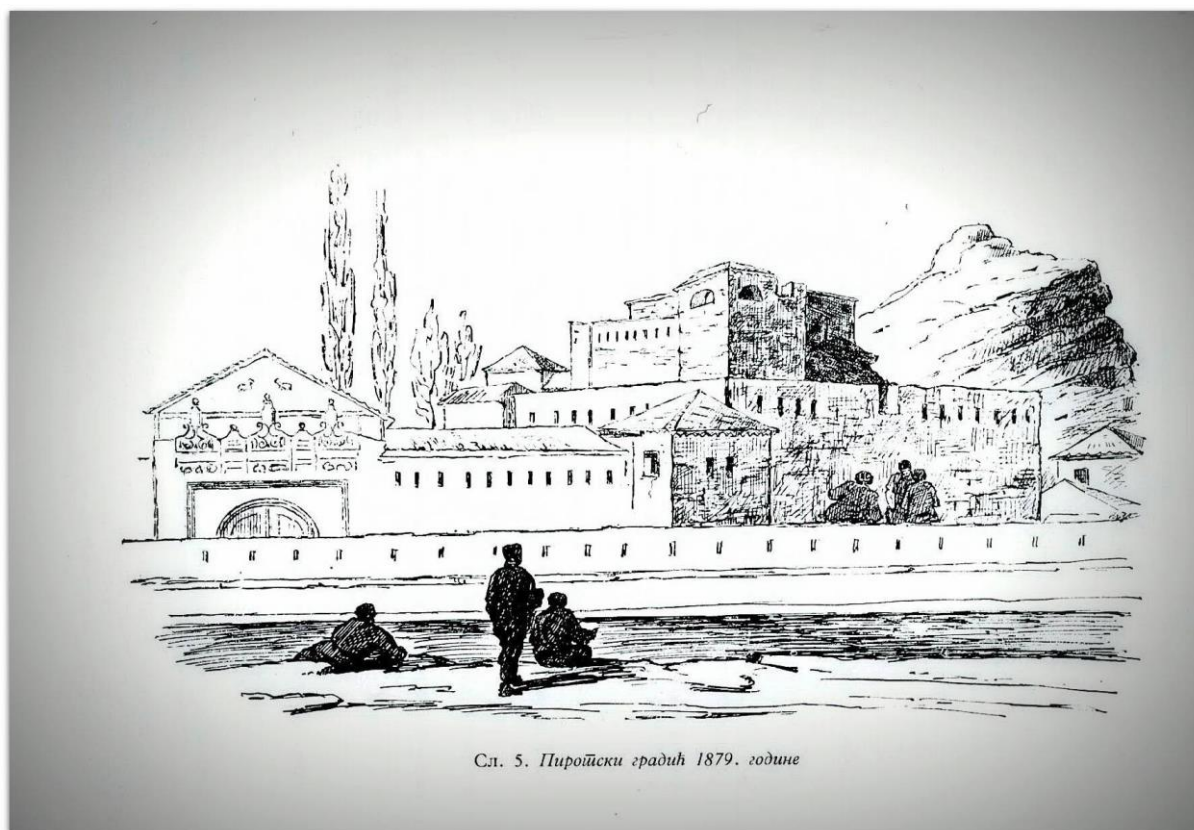
⁴⁷⁷ Ibid.

⁴⁷⁸ Ibid. S. 23.

⁴⁷⁹ Katić, Tursko osvajanje Srbije, S. 44.

⁴⁸⁰ Ibid. S. 44.

⁴⁸¹ Ibid. S. 104.

Slika 2. Pirotski (Momčilov) grad 1879. godine, poznat još kao Kale, sa desne strane reke Bistrice. Sa leve strane, predstavljena je kapija, tj. ulaz u grad, a iza gradića prepoznaje se brdo Sarlah.⁴⁸²

Privremenih zbegova 1690. godine bilo je svuda po Srbiji. Veći deo stanovništva spas je tražio blizu svog prebivališta, dok su Srbi iz Makedonije i sa Kosova išli put Beograda. Po hroničaru Salahdaru 1690. godine na Carigradskom drumu između Niša i Beograda 10.000 ljudi je otišlo u zbegove na ugarsku stranu ili na beogradska ostrva. Stanovništvo je bežalo pred tatarskim i albanskim odredima.⁴⁸³ Turska opsada Beograda bio je znak da srpski narod po zbegovima krene u dalju seobu. Prema belešci 1696. godine objavljenoj u *Theatri Europaei Continuati*, u monarhiju – Ugarsku prešlo je oko 20.000–30.000 Srba. Po svedočenju Arsenija III, patrijarh je lično poveo grupu u kojoj je bilo od 30.000–40.000 ljudi, žene i dece, koje je doveo do Budima.⁴⁸⁴ Pojedini istoričari procenjuju da je ukupan broj izbeglica na teritoriju Habzburške monarhije između 60.000 i 70.000. Posle pada Beograda, zbog lošeg odnosa austrijskih vojnih vlasti, neke izbeglice su se vratile i prihvatile osmansko podanstvo.⁴⁸⁵

⁴⁸² Preuzeto sa facebook stranice „Pirrot stari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirotvolim/photos/?ref=page_internal

⁴⁸³ Katić, Tursko osvajanje Srbije, S. 108.

⁴⁸⁴ Ibid. S. 109.

⁴⁸⁵ Ibid. S. 110.

U periodu između dva osvajanja Beograda (1688–1690) Srbija je pretrpela veću materijalnu štetu nego u prethodnim ratovima. Mnogo veće posledice za njen dalji razvoj u okviru Osmanskog carstva ostavio je narušen odnos između podanika i države, a pre svega između samih stanovnika. Odnose između hrišćana i muslimana, kao i svest o zajedničkom poreklu zamenila je vrlo često veoma otvorena netrpeljivost.⁴⁸⁶

Simpert Nigel 1690. godine je sa poslanstvom iz Beča, posle potpisivanja Karlovačkog mirovnog ugovora, krenuo u Carigrad. 1700. godine su došli u naselje Pirot, a Turci su ga nazivali Šarkoj. Nemački carski kapetan Volf Šekendorf je zauzeo tvrđavu i porušio tri džamije, jedan veliki han i tri kupatila.⁴⁸⁷ General D'Arš, austrijski carski oficir i „dobar poznavalac topografije i vojne fortifikacije, kao i kartografije i vojne strategije, 1700. godine naznačio da se Pirot nalazi na jednoj maloj brznoj reci koja se zove Barisu“. Dalje navodi kako je poslanstvo stiglo 1700. godine u Pirot koji je nekad bio prestonica Bugarske, ali je sada to Sofija.⁴⁸⁸

Anonimni putopisac za koga se pretpostavljalo da je vojni službenik koji je putovao u Carigrad, sa grofom Virmondom 1719. godine je zapisivao sve što se dešavalo na putu kao i specifičnosti koje su važne za strateško i vojno planiranje. On je zapisao da se Pirot ili Šardkier nalazi među stenama i močvarama, levo od Nišave. Zatim govori o grupi *janičara* koji su činili tursku stražu, a koju je 1700. godine zatekao u tvrđavi sa tri topa, koji su pucnjevima najavljivali dolazak putnika.⁴⁸⁹

Putopisac Gerard Kornelijus Driš je na putu za Carigrad i nazad za Beč 1719. i 1720. godine putujući u poslanstvu nemačkog poslanika koji je putovao za Carigrad radi razmene dela Požarevačkog ugovora prošavši kroz Srbiju, Pirot video kao „Varoš nešto malo na duž protegnuta i ima malo veće i lepše kuće, nego što smo ih do sada viđali. U njoj žive Srbi, Turci, Grci i Jermeni i bave se većim delom, trgovinom. [...] Iz stena pod gradom, ima više izvora lepe, bistre vode, koje su Turci pustili po čunkovima u varoš. [...] Varoš je okružena sa strana visokom visovima, a ona je dalje u nizu i ima oko nje mnogo bara, zbog čega se i putovi po kojima se dolazi u Pirot nasuti šljunkom, jer se bez ovoga ne bi moglo da ide po njima.“⁴⁹⁰ Johan Kempelen je posle rata između Austrije i Osmanske imperije 1737–39. godine i potpisivanja Beogradskog mira, krenuo sa izaslanstvom od Beča do Carigrada. Putovao je sa svitom koja je brojala oko stotinu ljudi. U toj razmeni diplomatskih misija,

⁴⁸⁶ Ibid. S. 116.

⁴⁸⁷ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 23, 49.

⁴⁸⁸ Ibid. S. 49.

⁴⁸⁹ Ibid.

⁴⁹⁰ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 26.

turska strana je brojala oko 1.000 ljudi. Johan Kempelen je zapisao da su u Šarkoiamu, koji se zove i Pirot, boravili dva dana. Kempelen pretpostavlja da je Pirot ustvari antička Serdika, jer su tu pronađeni antikviteti, starine i novac, kao i ruševine starih zgrada, kakvih u Sofiji nema. Takođe navodi da je razrušen i grčki natpis Marka Antonija i to zbog neznanja, loših vremenskih uslova ili pak starosti.⁴⁹¹ Kapetan Šad 1740–41. godine je kao oficir imperatorove vojske putovao u misiji ambasadora Ulfelda, čiji putopis sadrži i crteže. I on smatra Pirot starom Serdikom, kroz koji teče Nišava sa pritokom Iskrom. Kapetan Šad navodi „Sa druge strane reke je tvrđava, nazvana Pirot, koju su naši vojnici zauzeli početkom rata 1737. godine i predali je nakon što je Ahmed-paša Ćuprilić zauzeo Niš. U blizini tvrđave je jedno uzvišenje koje dominira nad tvrđavom. U podnožju stene su dva izvora iz kojih šiklja hladna voda od koje nastaje rečica Dusina.“⁴⁹²

Putopisac dr Ami Bue, lekar, geolog i poliglota, koji je govorio turski, albanski i srpski jezik, bio je naučnik enciklopedijskog znanja, veliki prijatelj Vuka Karadžića, tri puta je boravio u Srbiji 1836, 1837. i 1838. godine, te je proučavao Srbiju i Balkansko poluostrvo. Na putu od Beča do Carigrada Pirot je video i zabeležio: „Šarkoj, Pirot otvoren je grad čije se stanovništvo bavi proizvodnjom turskih ćilimova. Kroz njega teče reka koja dolazi sa severozapada, a uliva se u Sukovsku reku. Taj grad ima 6.000–8.000 stanovnika, zaseban je domen sultanove sestre i dosta je čist; nema pokriven bazar, iako u centru grada ima dosta radnji i kafana. Ima samo male džamije. [...] Na izlazu iz grada našli smo se na početku neke vrste proširenja između brežuljaka od otprilike 3.000 do 4.000 stopa (914–1219 m) koji su delom pokriveni vinogradima i žućkastog su tla. [...] Kroz samu dolinicu teče voda koja prelazi u Šarkoj, a dolinica je prekrivena livadama. Na $\frac{3}{4}$ milje (1.2 km) od grada je jedan brežuljak sa vinogradima, a izgleda da Šarkojska reka izvire malo dalje odatle u višim predelima severno –severozapadno od puta. Put je bio pun šetača i putnika Bugara, a među njima su se isticali oni u gradskom odelu, a koji su vežbali gađanje iz pištolja. Sutradan se održavao praznik obližnjeg manastira što je privuklo mnogo ljudi i to je bio razlog sve te gužve i prazničnog odevanja.“⁴⁹³

Ami Bue je želeo da prikaže i raspoloženje ljudi, a u pogledu etničkog sastava u okolini Pirotu kao i političko stanje zapisao je: „Malo dalje videli smo seljake naoružane čak i puškama koji su se nalazili okruženi lepim devojkama. Ponosno su nas podsetili da samo oblast Šarkoja ima dve stotine bugarskih sela i da žarko žele sa budu deo Srbije ili bar da ostanu pod Turskom

⁴⁹¹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 25, 50.

⁴⁹² Ibid. S. 25, 50.

⁴⁹³ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 33.

samo pod istim uslovima, a naročito sa istim obavezama kao Srbi. Vrlo je verovatno da je za vreme manastirkog praznika odlučeno o buni koja se odigrala kasnije. Što se tiče želje da budu pod Rusijom koja se pripisuje Slovenima i Grcima u Turskoj, razgovarali smo sa mnogo podanika Porte, koji su želeli kompletnu reformu ili da budu Srbi ili Grci. Bili su nepoverljivi prema pomoći Rusa isto koliko i prema drugim Evropljanima.“⁴⁹⁴ Pirot je u delima putopisaca malo opisivan, veća pažnja bila je usmerena na tvrđavu.

Isti putopisac sastavio je drugi savremeni zapis o Pirotu. Posle kuge 1837. i 1838. godine i Pirotске bune on procenjuje da ova varošica broji između 6.000 i 8.000 stanovnika. U Pazaru su Turci bili izmešani sa Srbima, dok je Tiha Bara bila naseljena samo srpskim stanovništvom.

„Pirot je otvorena dosta čista varoš, ima dosta dućana, kafana i malih džamija, privatan je domen Sultanove sestre. U Pirot su dolazili trgovci iz Srbije, najviše iz Beograda, da kupuju ćilimove, sukno, prtenice, debelo platno, čarape, podvezice–podvrske, a kupovali su i terzijskog (krojačkog) espapa (roba, artikal, odeća), kakvog onda nije bilo u Srbiji.“⁴⁹⁵

Stanje u Jugoistočnoj i Srednjoj Evropi u 16. veku iziskivalo je angažovanje pojedinaca ili velikih grupa ljudi ili čitavih misija da krenu u proučavanje i beleženje svih podataka na putu od Beča do Carigrada. Na tim putovanjima su sakupljani detaljni podaci koji su bili neophodni Bečkom dvoru, iz razloga saznavanja čime raspolaže Osmanska imperija. Posebno su bili bitni ljudski i vojni resursi kao i privredni potencijali. Za tako značajna putovanja odabirani su vrlo sposobni ljudi koji su na osnovu neposrednog posmatranja i uočavanja iznosili svoje utiske o krajevima kroz koje su prolazili. Uzroci i motivi putovanja kroz naše krajeve razlikuju se u različitim vremenskim periodima. „Neke misije su sastavljali sami imperatori, a neke su bile deo diplomatskih misija. Za misije su odabirani najспособniji i oni koji su mogli da se snalaze na toj teritoriji, oni koji su govorili više jezika, poznavali običaje ili bili autori naučnih tekstova i izveštaja koji su se odnosili na dati kraj. U nekim misijama učestvovala su i lica slovenskog porekla, naročito u periodu pregovora između Beča i Porte. Zbog toga su u izveštajima o putovanju osim neophodnih podataka koje je trebalo da prikupe za imperatora, opisivali i lične utiske o ljudima, običajima, istoriji, prirodi i privredi. To govori zašto Habzburška monarhija nije ni jedan drugi predeo toliko istraživala, koliko Balkansko poluostrvo u 16. i 17. veku.“⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Ibid. S. 33–34.

⁴⁹⁵ Lilić, *Istorija Pirota*, S. 79.

⁴⁹⁶ Velkova, *Panajotović, Putopisci o Pirotu*, S. 15.

Neki su opet bili opčinjeni lepotom Pirota, kao Stevan Stevča Mihailović, sreski načelnik i predsednik vlade, koji pripada grupi srpskih putnika koji su u vidu memoara, izveštaja ili opisa iznosili svoje utiske o putovanjima po Srbiji. On je posetio Pirot 1825. godine i zapisao: „I Pirot je na istoj reci Nišavi kao i Niš, i ova mi se varoš učini lepa. Usred čaršije voda načinjena te u visinu izbija i na sve strana pršti. Tamo to zovu šedrvan. Tu vidim i Momčilovu kulu, lepa polja i još lepši vinogradi i vino.“⁴⁹⁷

Feliks Kanic, austrijski putopisac, arheolog koji je bio prijatelj Srbije i srpskog naroda, prvi put je posetio Pirot 1864. godine. Napisao je nekoliko knjiga u kojima je prikazao zemlje i narode, a posebno rimske i srednjevekovne starine. Pisao je o prošlosti srpskog naroda i njegovom životu u srpskoj državi. U svojim delima pored naučnog interesovanja iskazuje svoj nacionalni, politički i „kulturni položaj srpskog naroda u okviru evropske istorije toga vremena“.⁴⁹⁸ Najbolje delo o Srbiji (1876. godine) predstavlja monografiju o srbijanskoj prošlosti. Kanic je Pirot po treći put posetio 1871. godine u vreme održavanja panađura i zabeležio: „Pirotski panađur je bio naročito čuven zbog značajnog prometa ćilimova, ali nije za potcenjivanje bila ni manufakturna, grnčarska i kolonijalna roba. Panađur je za svaki grad u kome se održavao predstavljao najveći događaj godine.“⁴⁹⁹

„Prema opštoj državnoj salnami (godišnjaku) od 1872/73. godine opis Pirota izgledao je ovako: U Pirotu ima devet velikih džamija, dve crkve, jedna sinagoga, tri tekije (islamska verska građevina koje se koristila za okupljanje derviša), 879 dućana, 22 hana, 119 mehana, 80 magacina, 42 pekare, 31 kafana, osam vodenica, tri tabakane, dva hamama, jedna sahat kula, jedan uređeni državni konak, jedna tvrđava, dva opkopa. U gradu se nalazi svetilište Tahtavi-babe i Gazi Iskender-bega. Takođe ima i grebenara za vunu, jedna fabrika za proizvodnju gajtana, sedam radionica i 50 panađurskih dućana. Preko reke Nišave vodi šest velikih mostova, iznad Temske tri, od kojih jedan od tvrdog materijala. Okolina na udaljenosti od šest sati hoda, prekrivena je voćnjacima i vrtovima. Jedan deo voća i povrća izvozi se u Sofiju i Znepolje. Klima je prilično blaga.“⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 79.

⁴⁹⁸ Ibid. S. 47.

⁴⁹⁹ Ibid. S. 57.

⁵⁰⁰ Ibid. S. 78.

Slika 3. Izgled Pirota. Sa leve strane može se zapaziti Momčilov grad (Kale) sa pet kula. Sa desne strane nalazi se, najverovatnije, Careva džamija.⁵⁰¹

3.4. Izgled naroda pirotskog kraja

3.4.1. Stanovništvo

Veliki broj putopisaca koji su u 16. i 17 veku, pa i 18.veku, prolazili Balkanskim zemljama ka Carigradu pri opisu stanovništva centralnog Balkana „Nazivaju ih hrišćanima, pravoslavnim hrišćanima, hrišćanima grčke veroispovesti ili prosto Grci, odnosno Rašani, Srbi ili Bugari. To nam govori da su strani putopisci poznavali i pravili jasnu razliku između muslimanskog stanovništva, hrišćana i Jevreja, ali nisu pravili etničku razliku između balkanskih naroda.“⁵⁰² Ovo iz razloga jer putopisci od 15. do 18. veka nisu imali predstave o etničkim razlikama koje postoje između balkanskih hrišćanskih naroda, kao i što im nisu bile poznate administrativne i geografske podele Balkanskog poluostrva. Praksa zadržana iz srednjeg veka po kojoj se narodi dele po religijskoj pripadnosti, učinila je da stanovništvo po selima i gradovima

⁵⁰¹ Preuzeto sa facebook stranice „Pirost stari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirosvolim/photos/?ref=page_internal

⁵⁰² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 83.

bugarskog i srpskog etničkog oblika nazivaju najčešće „hrišćanima,“ „pravoslavnim hrišćanima,“ ili samo „grcima.“⁵⁰³

„Slava srednjevekovne Vizantije, koja je dugo vreme bila glavna potpora pravoslavlju je pomogla ljudima sa Zapada da povežu istočno–pravoslavnu veru sa Grcima i da je nazivaju grčkom verom, a pravoslavne balkanske narode Grcima.“⁵⁰⁴

Na početku 16. veka putnici na putu za Osmansku imperiju, stanovništvo u dolini Nišave nazivali su Bugarima kao i bugarski etnički oblik, a to pokazuju detaljnim opisivanjem ovoga naroda. Međutim, autorke Mila Panajotović i Saška Velkova ova zapažanja putopisaca opovrgavaju tvrdnjom „Etnička pripadnost stanovništva pirotskog kraja srpskom narodu je činjenica koja je odavno utvrđena u nauci, što je u potpunosti odgovaralo i nacionalnom osećanju samog stanovništva.“⁵⁰⁵

Na svojim putovanjima od Beča do Carigrada i nazad putopisci su na osnovu ličnog viđenja i doživljaja naroda krajeva kroz koje su prolazili ih nazivali onako kako su ih oni videli, a najčešće su stanovništvo nazivali Bugarima.

Kornelije Šeper 1533. godine za Pirot navodi da ovaj grad Bugari nazivaju Pirot, dok ga Turci nazivaju Šarkoj.⁵⁰⁶ Dernšvam 1553–1555. godine navodi da je cela zemlja do Niša, Srbija čiji su žitelji Srbi. Srbija se završava kod Niša i sve do Jedrena je Bugarska. Narodi se zovu hrišćani i poštuju hrišćane. Obredi i vera su im grčki. Zatim navodi da u selu ispred Sofije pod nazivom Belica žive Srbi hrišćani. Dernšvam dalje je zapisao da su stigli u bugarsko selo Klisura, gde su videli neobičnu žensku nošnju.⁵⁰⁷ Jakob fon Becek 1563/64. godine zapisuje da je posle Niša došao u Bugarsku gde je hrišćanski narod sirov i priprost kao u Srbiji.⁵⁰⁸ Pjer Leskalopije 1574. godine za Klisuru između Bele Planke i Pirota, navodi da je selo u Bugarskoj sa pravoslavnim stanovništvom.⁵⁰⁹ Antun Vrančić 1553. godine kaže da u Plovdivu (Bugarska) žive Turci, Bugari i Srbi (Rasci).⁵¹⁰ Po Melhioru Bezoltu 1584. godine u bugarskom selu Kuručešme, žive hrišćani.⁵¹¹ Stefan Gerlah 1583. godine govori o tome da u Kuručešme žive Srbi, u Pirotu ima malo Bugara, a oko Caribroda Bugari i Rasci iz

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Ibid.

⁵⁰⁵ Ibid. S. 83–84.

⁵⁰⁶ Ibid.

⁵⁰⁷ Ibid.

⁵⁰⁸ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 10.

⁵⁰⁹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 84.

⁵¹⁰ Popović, Die Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts, S. 122.

⁵¹¹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 84.

Beograda.⁵¹² Rajnhold Lubenau 1585. godine kaže „da u Pirotu žive hrišćani i da je sa jednom Bugarkom između Bele Palanke i Pirota mogao da se sporazumeva.“⁵¹³

Toskanski putopisac Đovani Kjaromani 1659. godine je zapisao da je grad sa grčkim nazivom Pirot naseljen Rašanima i Turcima.⁵¹⁴ Đovani Benalja 1682. godine piše da Turci žive u Beloj Palanci.⁵¹⁵ Driš u svom putopisu do detalja opisuje krajeve, a o narodu govori da su to Bugari, Srbi i Grci, ne uočavajući razlike među njima. Za stanovništvo između Pirota i Caribroda kaže da su Bugari.⁵¹⁶ Evlija Čelebija 1660. godine navodi da u Pirotu žive Bugari.⁵¹⁷

Savremeni zapis ostavio je Ami Bue. Posle pirotske bune i posle čume koja je besnela u ovim krajevima Turske 1837. i 1838. godine, Pirot je imao 6.000–8.000 stanovnika: na Pazaru su Turci izmešani sa Srbima, u Tija Bari gde je noćivao živelo je isključivo srpsko stanovništvo. Zatim pominje Bugare koje je sretao na putu, kao i naoružane seljake, koji su rekli da pirotska oblast ima 200 bugarskih sela koja žele da budu deo Srbije ili bar da žive pod Turcima pod istim uslovima i obavezama kao i Srbi.“⁵¹⁸

Peter Kukulj, jedan od boljih poznavalaca problema etničkog sastava stanovnika Balkanskog poluostrva, geografskog položaja i političkih prilika u Kneževini Srbiji 1871. godine opisuje Ponišavlje, tačnije predeo između Niša i Sofije i kaže: „Stanovništvo je srpsko ili bugarsko, pravoslavne vere, malo Albanaca koji žive u gradovima i Osmanlija činovnika. Što se tiče prostorne raspodele ovih nacionaliteta važi sledeće: u planinama Arnauti, u ravnicama Srbi. U mutešerifluku Sofija često se sreću Bugari, ali ne radi se o čistim Bugarima, nego o mešavini Srba i Bugara. Ovi poslednji žive u donjim tokovima Dunava na desnoj obali; u ravnicama Sofije i Niša sreće se bugarska nošnja pa čak i bugarska sela, ali ove oblasti su srpskog porekla. Običaji i nošnja Srba su bili pod uticajem ne samo Bugara, nego u velikoj meri i Turaka.

Čerkeska naselja se javljaju na srpskoj granici, zatim oko Trna, a nastala su tako što su ih vlasti 1864. godine dovukle sa Kavkaza sa ciljem da parališu srpske elemente, a oni sada ovde preživljavaju pod neobičnim klimatskim uslovima i tuđim načinom života, baš kao i oni na Kosovu polju, nastavljaju svoje jadno bitisanje.“⁵¹⁹ Putopisci koji ovim krajevima putuju do Osmanske imperije, za stanovništvo u dolini Nišave, koriste naziv Bugari.

⁵¹² Ibid.

⁵¹³ Ibid.

⁵¹⁴ Ibid.

⁵¹⁵ Ibid.

⁵¹⁶ Ibid.

⁵¹⁷ Ibid. S. 85.

⁵¹⁸ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 32–33.

⁵¹⁹ Ibid. S. 75.

Neki su na svojim putovanjima uočili i jezik koji se govori u ovim krajevima, kao i britanski generalni konzul u Beogradu I. A. Longvort 1876. godine pišući o etničkoj pripadnosti: „U svim graničnim oblastima između Dunava i grada Niša, narod mada nazivan Bugarima, srpske rase i govori srpski jezik. U Nišu se on predaje čak i u javnim školama, ali to nije slučaj i u Vidinu, mada se oba jezika tamo govore i oba su slična, ali ne i ista. S toga smatram za nemoguće da kažem gde bi trebalo povući graničnu liniju između srpskih i bugarskih sela. Sumnjam da bi igde bilo moguće prihvatiti mešanje, a takođe i to da bi se čisti Srbi mogli naći na nekoj većoj udaljenosti od granice. Ovo je pitanje od značaja, jer ma kakvi bili pogledi i želja Srba iz Bugarske u pogledu pripajanja Srbiji, čisti Bugari su odlučno protiv toga“⁵²⁰

3.4.2. Način odevanja – izgled odeće

Putopisci su, putujući od Beča do Carigrada, prolazeći kroz predele oko Ponišavlja pored geografskih činjenica i podataka koji su bili važni za naručioce putopisa boraveći na nekim mestima i po nekoliko dana, uočavali odeću, način odevanja, posebne običaje i način života stanovnika. Unoseći takve pojedinosti u putopise činili su ih interesantnijim i zanimljivijim čitaocima evropskih zemalja. Tako su se upoznivali sa određenim predelima, narodima i njihovim običajima.⁵²¹

Odevanje stanovništva Pirota i naselja duž Carigradskog drumu, detaljnije su uočili i zabeležili putopisci slovenskog porekla, koji su lakše uočavali etnografske razlike na Balkanu. Jedan od prvih autora takvog putopisa iz 16. veka, tačnije 1530. godine je Benedikt Kuripešić i drugi putopisci posle njega.⁵²²

Odeća koju su nosili žitelji Ponišavlja i pirotskog kraja, zbog oblika, kroja i estetskog izgleda nije bila zanimljiva putnicima pa nisu ni obraćali pažnju. Izrađivana od materijala koji su se nalazili u njihovom okruženju, gruba od šajaka ili sukna bez lepote pri izradi. Rađena po istom kroju muška i ženska. Muška je podsećala na tursku i proste je izrade. Po Ožie Gizelen de Busbeku 1553. godine: „Košulja je izrađivana od grubog konopljanog platna. Žene su u toku leta nosile samo ove košulje koje su pripadale tipu pravo krojene košulje (tunike) sa širokim pravo spuštenim rukavima.“⁵²³ Jakob fon Becek 1564. godine je uočio da su muške i ženske haljine isto skrojene, da se prave od krupnog sukna, a ženske su razrezane.“⁵²⁴

⁵²⁰ Ibid. S. 39.

⁵²¹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 85.

⁵²² Ibid. S. 86.

⁵²³ Ibid. S. 89–90.

⁵²⁴ Lilić, Piroto i okolina u spisima savremenika, S. 10.

Neki putopisci su detaljno opisali i obuću, stvarajući tako kompletnu sliku muškaraca u Ponišavlju. Po Stefanu Gerlahu, 1573. godine košulje muškaraca su iste kao ženske, tipa tunike od grubog konopljanog platna, duge do kolena. Pantalone su široke, nabrane u struku i u visini kolena. Karsten Nibur (1761–1767) nemački matematičar, kartograf i istraživač u službi Danske, govori detaljnije o izgledu ljudi. Kape koje su nosili bile su od ovčije kože. „Seljak nosi kao i muškarac u Anadoliji, umesto obuće opanke od sirove kože i umesto čarapa parče grubog šajaka – navošta. Navošta se namotavaju oko stopala noge, pričvršćuju vrpčama koje se pak vezuju za opanke.“⁵²⁵ Isti autor opisuje ženske haljine kao jednostavne od crnog platna i bez rukava, „a u visini kolena, na donjem rubu sukna, urađena je bordura od vunenog konca raznih boja. Kasnije se našivaju staklići, šljokice i širitne trake kao ukrasi“.⁵²⁶

Slika 4.i 5. Izgled muške i ženske narodne nošnje sa kraja 19. ili početka 20. veka.⁵²⁷

⁵²⁵ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 90.

⁵²⁶ Ibid. S. 91.

⁵²⁷ Preuzeto sa facebook stranice „Pirostari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirovolim/photos/?ref=page_internal

Slika 6. Izgled muških opanaka pirotskog kraja.⁵²⁸

3.4.2.1. Kićenje – ukrašavanje žena

Mnogo više pažnje putopisci su poklanjali izgledu žena i njihovom načinu oblačenja, kićenja i ukrašavanja glave, kao i izgledu kose. Antun Vrančić, putopisac slovenskog porekla, piše 1553. godine o ukrašavanju i kićenju bugarskih žena, koje je viđao u Klisuri, selu između Bele Palanke i Pirota, po kojem se razlikuje njihov bračni status. U 16. veku uočili su da mlade devojkice nose kratke kose, a do udaje ih šišaju. Udate žene su pak kose splitale u pletenice, jednu ili više njih, koje su ukrašavale trakama i padale niz leđa. Ovako pletenje kose po Žak Gasou 1547. godine je slovenski. Vrlo često su u kosu uplitale razne vunene niti kako bi kosa izgledala bujnije, a neke su pak skupljale upletenu kosu u mreže. Jakob fon Becek 1564. godine piše „Mlade žene pletu svoju kosu u jednu pletenicu, uz to pletu više manjih od crne i smeđe konjske strune, te jih razrede po glavi, a dole jih opet svežu u jednu pletenicu, a sve to okite starimi tokami, modrim staklom kao što se negda u Njemačkoj kitilo.

⁵²⁸ Preuzeto sa facebook stranice „Pirotski stari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirotdvolim/photos/?ref=page_internal

Nose takođe na prstih mjedeno prstenje.⁵²⁹ Po Evliji Čelebiji „Žene u Pirotu idu gologlave, da svoju kosu pletu na poseban način tako da je takvo pletenje kose samo njima svojstveno.“⁵³⁰

Kape kojima su žene iz Ponišavlja pokrivale glavu su privlačile pažnju prolaznika jer su imale oblik zarubljene kupe, napravljene od većeg broja slamnatih traka, gde je uži otvor stavljan na glavu, a širi otvor okrenut na gore, kroz koji je kosa padala niz leđa. Kapa je opšivena belim platnom, a sa spoljašnje strana ukrašavana novčićima, metalnim delovima, staklicima i drugim predmetima koji zveckaju pri kretanju, kako je ovu kapu video Stefan Gerlah. Tako su mogli da raspoznaju bračno stanje osobe prema ukrasima koje je nosila na kapi. Po Ožien Gizlen De Buzbeku, „Nošenje ovakve kape iziskivalo je uspravan hod i pažljivo kretanje, da im ne bi spala s glave, a što je ženi davalo ozbiljnost i dostojanstvo. Ukrašavanje glave žene su dopunjavale stavljanjem teških olovni minduša, buševići uši na 4–5 mesta.“⁵³¹

Jakobu fon Beceku 1563–64. godine je impresivno delovalo nošenje kape, koje su žene u okolini Pirota, tačnije u Klisuri nosile i to je opisao na sledeći način: „Žene su na glavi nosile jednu ludu kapu, kao izvrnutu činiju. Dole pri glavi toliko je široka, koliko može stati na glavu, a gore je široka još toliko. Može se priličiti kruni od bisera, kakva se onda još nosila među plemstvom po mnogim mestima u Českoj i Ugarskoj.“⁵³² „Ruke i prste su kitile grivnama, narukvicama i prstenjem od istog materijala. Oko vrata su nosile po više različitih ogrlica od raznorodnog materijala i na njih kačile svakakave ukrase od kamenčića, svetlucah predmeta, do svakakvih metalnih delića.“⁵³³ Vrlo retko je bilo nakita od plemenitih metala, malo od srebra koje su dodatno ukrašavale biserima. Mnogo toga od nakita su same pravile, nižući i uživajući novčiće na trakama kao ogrlice ili narukvice. Za izradu nakita su koristile materijale koji se nalaze u njihovom okruženju, a to je pak smatrano odrazom njihovog imovnog stanja, ekonomskog položaja i kao miraz prilikom udaje. Nakit i previše kićenja kao i odeća naroda pirotskog kraja bili su u kontrastu sa siromaštvom u kome su živeli, tako da su neki putopisci to tumačili da osmansko ugnjetavanje i tiranija nad narodom i nije velika kako se predstavljalo. Žene su pak želele da preko nakita i ukrašavanja prikažu svoj miraz, kao i da istaknu svoju lepotu pred strancima koji su tu prolazili. „Ženska moda je sledila svoje zakone i nije se uvek usaglašavala sa socijalnim i ekonomskim uslovima porodice.“⁵³⁴ Pirotski vašar

⁵²⁹ Lilić, *Pirot i okolina u spisima savremenika*, S. 10.

⁵³⁰ Velkova, *Panajotović, Putopisci o Pirotu*, S. 86.

⁵³¹ Ibid. S. 87.

⁵³² Lilić, *Pirot i okolina u spisima savremenika*, S. 10.

⁵³³ Velkova, *Panajotović, Putopisci o Pirotu*, S. 87–88.

⁵³⁴ Ibid. S. 91.

ili panađur, koji je uvek padao na Veliku Gospojinu (28. avgust), kako su ga nazivali trgovci i domaći stanovnici je predstavljao veliki sajam gde su žene nabavljale svoj nakit i ostalu robu koja im je bila potrebna.

3.4.3. Karakteristike stanovništva pirotskog kraja

Putopisci koji su prolazili kroz Pirot, posebno strani, pored opisa predela kroz koje su prolazili, mnogo više su poklanjali pažnje izgledu ljudi, posebno žena, njihovom odevanju i nakitu kojim su ukrašavale lice i ruke. Neki putopisci su pisali o osobinama ljudi kroz običaje u kojima su i sami na poziv domaćina, učestvovali.

Na osnovu događaja i postupaka stanovništva pirotskog kraja Antun Vrančić i Rajnold Lubenau su uočili slobodu žena u komunikaciji sa strancima koje je stanovništvo dočekivalo, pozdravljalo i nudilo hlebom. Kako duž puta nije bilo *hanova* ili *pansiona* za prenoćište putnici su nailazili na gostoljubivost od strane stanovnika pirotskog kraja koji su ustupali svoja skromna prenoćišta gde su putnici smeštani sa članovima porodica. Ožien Gizlen De Buzbek je u 16. veku boraveći u ovim krajevima govorio o gostoljubivosti i dobrom prijemu u turskim hramovima. Dalje piše o tome kako su kod kupovine vina od hrišćana dobijali i dušeke i jastuke kako bi udobno noćili.⁵³⁵

U 17. veku Georg Kristof fon Najčic (1631–1634) vrlo detaljno opisuje seosku svadbu u selu Klisura kod Bele Palanke, gde su veoma prijateljski primljeni i smešteni za punu trpezu na kojoj se nalazilo i jako crno vino. Luj Žedeon 1623. godine prolazeći kroz Pirot je uočio prelepe građevine, *karavansaraje* i lepe džamije u kojima se putnicima deli milostinja. On dalje navodi da niko nije mogao da odbije čorbu sa pirinčem i mesom kao i dva hleba, već blagosiljaju takvo mesto i osnivača.⁵³⁶

Sav tekstil koji se proizvodio u pirotskom kraju izrađivale su žene, što su uočili i putnici koji su prolazili ovim putem, govoreći o ženama preljama koje su duž puta viđali kako hodajući, dok razgovaraju predu sa preslicom iza ramena, što je Rajnold Lubenau 1587. godine zapisao. Ove osobine žena pirotskog kraja se pripisuju njihovoj marljivosti i vrednoći.⁵³⁷ Ami Bue u 19. veku govori o poštenju ljudi ovoga kraja, tačnije Šarkoja kroz doživljenu situaciju da je zaboravljeni barometar u krčmi u kojoj je boravio našao gde ga je i ostavio i to protumačio

⁵³⁵ Ibid. S. 93.

⁵³⁶ Ibid.

⁵³⁷ Ibid. S. 95.

kao veliko poštenje ljudi prema zaboravljenim tuđim stvarima.⁵³⁸ Putopisac Konrad Jakob Hildebrand 1658. godine je uočio da posle boravka i noćenja u jednom *hanu*, narod ovoga kraja iznosio užarene glavnje i ugljevlje i gasio kako bi kasnije ponovo njime ložio vatru. Nedostatak ogrevnog drveta i ogoljene planine „predstavljale su samo deo ekonomske i socijalne okolnosti koje su stvorile kod lokalnog stanovništva poslovičnu štedljivost i ekonomičnost.“⁵³⁹

3.3.4. *Vašar ili panađur u Pirotu*

Pjer Lefevr, sekretar barona od Sansija, je 26. avgusta 1611. godine prolazeći kroz Pirot uočio vašar, veliki hrišćanski sajam, koji je vrlo slikovito opisao. „Toga dana bio je vašar u Pirotu, na ogromnom susednom polju. Na ovom vašaru je bilo mnogo robe. Bilo je 4.000 ljudi, sve seljani i žitelji okoline, najviše hrišćana. Na ovom vašaru mogu se kupiti razni prehrambeni proizvodi, seoska odeća, ukrasi od srebra za žene koje nose priveske na ušima od srebra.“⁵⁴⁰

Kako navodi Feliks Kanic, austrijski putopisac, 1871. godine prilikom treće posete Pirotu svoje oduševljenje gradom i održavanju vašara u njemu opisao rečima: „Mnogo pre 18. avgusta kada je on u Pirotu počinjao, vladala je velika živost na inače pustom prostoru između potoka Bokludže i Niškog puta, jer trebalo je od dasaka sagraditi čitav grad, sa pravilnim ulicama i lokalitetima često znatne širine i dubine, koji će živeti tri nedelje.“⁵⁴¹ O pirotskom panađuru gradom su bili postavljeni fenjeri kako bi osvetljavali ulice. Često je na putevima oko panađura dolazilo do zastoja u saobraćaju, kao i zagušenja zbog velikog broja tovarnih životinja i kola, te su patrolirali vojnici kako bi održavali red. Dešavalo se da dođe i do tuče, koje su koristili ljudi skloni krađi. Za takve situacije i za sve ostale nesporazume i „sve sporove oko kupoprodaje, mera, težine, novca, lažnog novca, rešavaju odmah posebni sudski organi koji za vreme panađura rade tu, na licu mesta.“⁵⁴² Tu se prodavala razna kolonijalna roba, kozmetički proizvodi, sušeno i ušćereno voće, marame, opanci i kaiševi. Sapun, petrolej, so, stearinske sveće (početkom 19. veka počinje proizvodnja sveća od stearinskog voska, koje su bile tvrđe i gorele su čistije, napravljene od kiseline životinjskih i biljnih masti. Do tada su sveće pravljenе od loja ili voska), kafa i šećer kupovani su na panađuru jednom godišnje jer su im sela udaljena od grada. Na panađuru se trguje i stokom, seljak donosi svoje

⁵³⁸ Ibid. S. 96.

⁵³⁹ Ibid.

⁵⁴⁰ Ibid.

⁵⁴¹ *Lilić*, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 57.

⁵⁴² Ibid.

proizvode poput vune, kože, voska i meda. Pored osnovnih proizvoda potrebnih za domaćinstvo, nalazila se i luksuzna roba, kao ogledala, sjajni nakit, trake i razne perle. Kako Feliks Kanic navodi „S manje čežnje se ovde gledalo na razne jakne, prsluke i čakšire opšivene crnim gajtanom ili srebrnim i zlatnim trakama, jer su bili ukrašeni divnim ručnim radom. Njihova glavna odlika leži u simetriji i preciznosti gajtanskih arabeski našivenih na zelenoj, crvenoj i smeđoj čoji. Video sam ornamente s takvim skladom oblika i boja da bi se lako mogla ispuniti cela mapa za neki zapadni industrijski muzej.“⁵⁴³ „Našlo se tu i nekoliko sajdzija, jer i najsiriomašniji Turčin nosi uza se sat, a u Švajcarskoj ima fabrika koje rade samo za Istok; na ciferblatima su turski brojčani znaci, a delovi mehanizma su ukrašeni utisnutim arabeskama u orijentalnom stilu.“⁵⁴⁴

Sve što je na panađuru bilo od tkanine i vezova, zatim fesovi, šarene ženske šamije, finija obuća, papir, stearinske sveće, porcelan, staklena roba stizalo je ovamo preko bugarskih posrednika u Beču, Lajpcigu, Marseju, Londonu, Mančesteru iz Loma, Raščuka, Soluna i Carigrada. Na izlazu iz velike panađurske ulice čučale su Turkinje nudeći ručne vezove, zatim tanko zlatom izvezeno platno, kitnjaste papučice, novčanike i duvankese, zlatom ukrašene kapice.“⁵⁴⁵

Feliks Kanic dalje navodi da je na vašaru mnogo domaćih i stranih trgovaca, a prodavci su uglavnom španski Jevreji. Seljani su kupovali proizvode potrebne za domaćinstvo, šećer, kafu, so, sveće i petrolej, a prodavali ono što su sami proizvodili: kožu, vunu, stoku, vosak i med. Tu je došao do saznanja da se, zbog sadržaja velike količine šećera, sušena šljiva slala na razna tržišta jer je bila na daleko čuvena.⁵⁴⁶

Buke i gužve je bilo na sve strane. „Panađurski život je u tom pogledu imao svoj vrhunac oko šatri i vatri snalažljivih kafedžija i aščija (kuvar, gostioničar). Tu su Turci, Bugari, Čerkezi, Cigani, Albanci i Tatari, stojeći ili sedeći na grubo slupanim klupama u senci improvizovanih hladnjaka pokrivenim svežim granjem, halapljivo gutali lošu kafu, čaj, šerbe, rakiju, vino, beli i crni luk, rotkvice, kuvani pasulj i pitu, omiljenu vrstu pljosnatog kolača punjenog zeljem i sirom. Ma koliko se toga potrošilo uvek je bilo dovoljno i za one gladne i žedne koji su bez prestanka pristizali. Od čuvenih pirotskih ćilimova na panađuru sam video samo po neki primerak. Ovi poslednji rađeni od finije vune, gušće i čvršće tkani, veći i prilično skupi, ozbiljno konkurišu azijskim proizvodima. Skupoceni primerci određene veličine rade se po

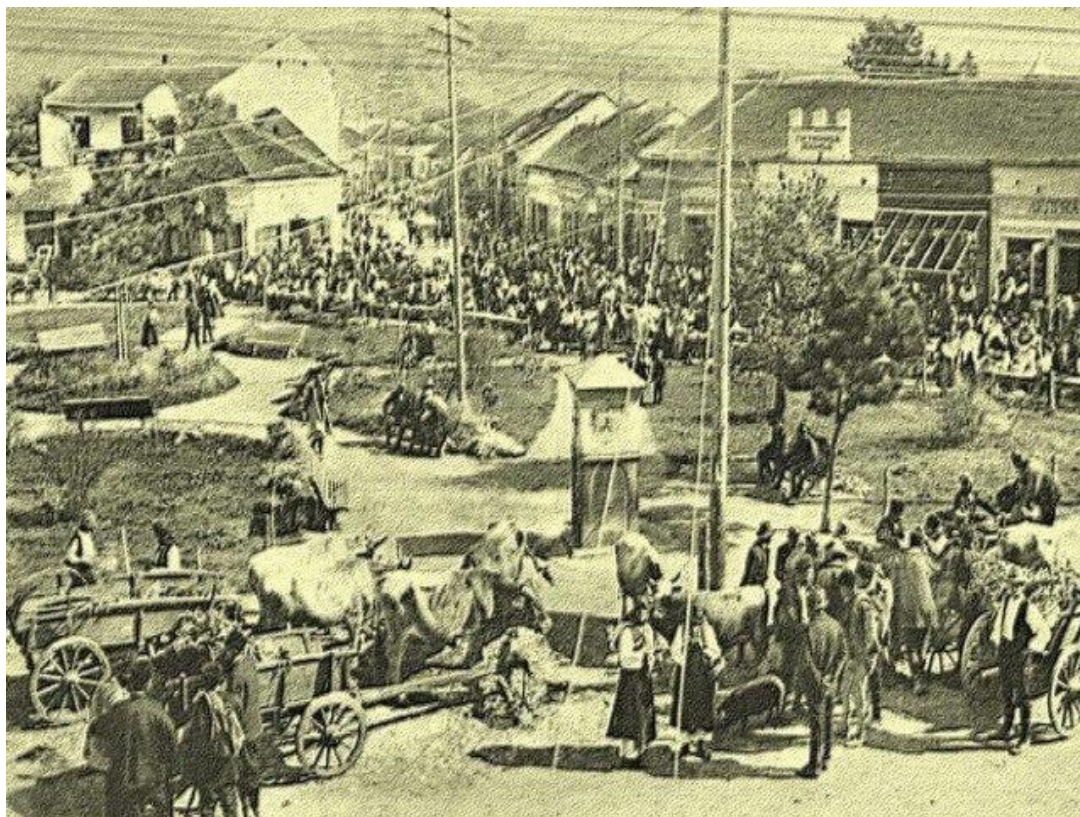
⁵⁴³ Ibid.

⁵⁴⁴ Ibid. S. 58.

⁵⁴⁵ Ibid.

⁵⁴⁶ Ibid. S. 121.

narudžbini i plaćaju se unapred.“⁵⁴⁷ Ovako je Pirot i pirotski panađur video i doživeo putopisac Feliks Kanic.

Slika 7. Panađur u Pirotu s početka 20. veka. Mesto održavanja vašara je sam centar grada. Česma koja se nalazi u pozadini i dan-danas postoji na centralnom gradskom trgu, a obnovljena je 1905. godine od strane pirotskih Jevreja. Po prezimenu dobrotvora nosi naziv Papina česma.⁵⁴⁸

3.5. Izgled sela i kuća Pirot i okoline

Kuće su bile osnovne jedinice za popisivanje i razrezivanje nameta žiteljima, koje su nazivali „hâne“. „Kuća označava hrišćansko domaćinstvo s baštinom koje plaća lični *harač* gospodaru zemlje. Početna razlika između hrišćana i muslimana u odnosu prema gospodaru zemlje sastojalo se u tome što je u jednoj hrišćanskoj kući moglo biti više muških glava koje plaćaju *spendžu*.“⁵⁴⁹

O položaju seoskog stanovništva u okolini Pirot pisao je i putopisac Piter Mandi 1620. godine prolazeći kroz Palanku (Kuru–česma) da je to selo bez stanovnika, zbog ogromnih

⁵⁴⁷ Ibid. S. 59.

⁵⁴⁸ Slika preuzeta sa facebook stranice Pirot, pregledano 19.07.2019, u 20.45h

<https://www.facebook.com/56131082139/photos/a.424536147139/10154177217207140/?type=3&theater>

⁵⁴⁹ Tričković, Beogradski pašaluk, S. 157.

nameta koji im je guverner razrezao. Njihov položaj je gori nego da su robovi i što god da ovi jadni hrišćani uberu od svog rada ili stoke, uzme im guverner, a njima ostane samo hleba.⁵⁵⁰

Putopisci Salomon Švajger i Levin Rum su 1577. godine putujući uočili su da je selo Tragomanli (danas Dragoman u Bugarskoj), smešteno između brda i polja. Kuće u selu su vrlo siromašne što su i zapisali: „Prenočište u siromašnoj seljačkoj kolibi gde je staja, kuhinja, soba i komora sve zajedno bilo.“⁵⁵¹ Putujući od Beograda do Carigrada uočavali su niske i prizemne kuće. Od ćerpiča su zidane kuće i spolja omazane glinom. Njihova dvorišta su ograđivana isprepletanom prućem i blatom. Najčešće su prozori okretani ka dvorištu. Kroz manja vrata se ulazilo u dvorište, a kola su prolazila kroz veća vrata.⁵⁵² Stanovništvo je kao mesto za stanovanje koristilo i zemunice, ukopane u zemlju jedan do dva metra, a pokrivene granjem i slamom. One su bile vrlo udobne, zimi tople, a leti su održavale hladovinu. Njihova loša strana je bila što su gmizavci i insekti mogli da uđu. U Pirotu su se kuće razlikovale od kuća u selima, zbog položaja stanovništva u gradu, jer su tu boravili turski predstavnici vlasti, a grad je imao ulogu svratišta.⁵⁵³

Pri prolazu kroz Pirot Evlija Čelebija 1660. godine je zapisao da „u Pirotu ima ukupno 1.000 kuća, prizemnih i na sprat. Pokrivene su ćeromitom i okružene prostranim dvorištima, vinogrdima i baščama.“⁵⁵⁴

Đovani Benalja 1682–83. godine prolazeći kroz belopalanački kraj je video „da hrišćani žive u slamnatim kolibama van zidina [Bele Palanke].“⁵⁵⁵

U ratovima i razaranjima 1683–1699. godine srušene su i građevine u Pirotu i Nišu. U Pirotu su Austrijanci porušili sve značajne građevine. Luidi Marsilji (1681–1704) je 1690. godine u Nišu video kuće od nepečene zemlje i vrlo niske.⁵⁵⁶ Gerard Kornelijus Driš je 1718–1719. godine zapisao da su kuće u Pirotu lepše i veće nego što su do sada u zemlji viđali.⁵⁵⁷

Sve do početka 19. veka nemuslimanskih kuća na sprat nije bilo. U Pazaru je hrišćansko i netursko stanovništvo živelo u čatmarama, niskim kućama, koje su neokrečene i pokrivene ćeremidom i razlikovale se od turskih kuća koje su bile okrečene. Kuće hrišćanskog stanovništva su se sastojale samo iz dva do tri odeljenja.⁵⁵⁸

⁵⁵⁰ Ibid. S. 19.

⁵⁵¹ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 17.

⁵⁵² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 80.

⁵⁵³ Ibid. S. 80.

⁵⁵⁴ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 24

⁵⁵⁵ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 80.

⁵⁵⁶ Ibid. S. 80–81.

⁵⁵⁷ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 26.

⁵⁵⁸ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 81.

„Turske kuće bile su dvospratnice, s tim što je sprat, tj. prizemlje, bio podrum nad zemljom, pa onda pred podrumom kao nadstrešnica – sajvan, a iz podruma ili sa strane 5–6 stepenica koje vode na gornji sprat i to prvo na ćošak–čardak–divaninu, koji je pred sobama. Taj sprat jedva je bio 2–3 metra iznad zemlje. Takvih turskih kuća, ipak nije bilo mnogo. Kroz ceo 19. vek, najveća pazarska kuća bila je turska upravna zgrada, tj. tursko načelstvo za smeštaj svih turskih vlasti“⁵⁵⁹

Pokućstvo koje je korišćeno u hrišćanskim kućama je bilo isto ono koje je korišćeno u turskim kućama, kao predmeti korišćeni uz ognjište: stovne, ibrici, tepsije. U sobama su korišćeni kovčezi, čerge, jastuci i ćilimi. Kod hrišćana varošana, dugo se osećao uticaj turske kuhinje u vidu jakih začina, teških i obilnih obroka, sklonost slatkišima i piću.⁵⁶⁰ Kako su Tijabaru (još nazivana Tiha Bara – naselje u Pirotu) naseljavali žitelji iz okolnih sela, tako su neturske kuće koje su gradili bile kopije seljačkih kuća koje su građene u selima.⁵⁶¹

Neuspeh ustanka 1841. godine „ostavio je teške posledice u materijalnom i moralnom pogledu gradskog i seoskog stanovništva Niškog sandžaka.“⁵⁶² Položaj sela i seljaka bio je težak zbog oduzimanja zemlje od seljaka, a još teži zamenjivanjem rente u naturi novčanom, kao obavezom prema gospodarima i turskoj državi.⁵⁶³ Iz aspekta posmatranja „Odnosa srpske vlade prema srpskom narodu u Turskoj 1840-ih godina, bio je podstaknut težnjom da se pomogne Srbima u Turskoj. To je bilo u vezi sa postojanjem tajnog programa državne i nacionalne politike Kneževine Srbije, poznat kao Garašaninovo „Načertanije“ iz 1844. godine. Po njegovom programu pored obaveštenja o stanju turske vojske, važno je bilo saznati šta narod očekuje od Srbije.“⁵⁶⁴ U periodu posle 1852. godine nametnut je novčani porez za ispaše. „Posebno zlo bilo je u tome što su zakupci državnih prihoda tražili od seljaka novčani ekvivalent za prirodni desetak i od kupusa, pasulja, luka i sl.“⁵⁶⁵ Potpisivanjem Pariskog mirovnog sporazuma 1856. godine nakon završetka Krimskog rata, posle velikih migracija i patnji hrišćanskog stanovništva u pirotskom kraju, ništa se značajno nije promenilo u agrarnom pitanju, u smislu oslobađanja nameta.⁵⁶⁶ „Cilj mirovnog sporazuma bio je da se istisne Rusija i njen uticaj sa Balkana, iz Podunavlja i sa Crnog mora i da njen dotadašnji

⁵⁵⁹ Ibid.

⁵⁶⁰ Lilić, Piroć i okolina u spisima savremenika, S. 128.

⁵⁶¹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Piroću, S. 81.

⁵⁶² Lilić, Istorija Piroća, S. 100.

⁵⁶³ Ibid. S. 103.

⁵⁶⁴ Ibid. S. 105.

⁵⁶⁵ Ibid. S. 110.

⁵⁶⁶ Ibid.

položaj preuzmu Francuska i Velika Britanija.“⁵⁶⁷ „Negativna strana Pariskog ugovora za hrišćanske narode na Balkanu bila je ta što je Rusiji oduzeto pravo jednostrane zaštite pravoslavne populacije i zamenjeno garantovanjem velikih sila, Francuske i Velike Britanije.“⁵⁶⁸

„Strani putopisci u periodu do oslobođenja 1877. godine su po pravilu imali nejasne, po nekad sasvim pogrešne predstave o razgraničenju etničkih grupa i naroda na Balkanu i da su slabo poznavali granice i stvarne nazive pojedinih geografskih i upravnih područja.“⁵⁶⁹ Iz ovih razloga su Hans Dernšvam i Pjer Leskalopije selo Klisuru u koje su stigli iz pravca Niša ka Pirotu nazvali bugarskim. Neki putopisci koji su prolazili planinskim krajevima kao Pjer Leskalopije 1574. godine opisuju da su seoske kuće prizemne, ograđene kolčevima pobijenim u zemlju i panjevima. Zidovi su od pruća, omazani pomešanom slamom i blatom. Na krovu koji je od slame je jedan otvor kroz koji izlazi dim iz ognjišta. U kućama su živeli ukućani zajedno sa stokom koju su čuvali.⁵⁷⁰

3.6. Privreda i poljoprivredne kulture

Po Borislavi Lilić „U privrednom i komunikacionom pogledu Pirot je predstavljao u 19. veku središte prometa i života, ne samo svih regiona sliva reke Nišave, nego i područja izvan njega neposredno vezanih sa njim, te je stoga poznat kao središte razvijenog, međunarodnog prometa sa bogatom ekonomskom i socijalno–zanatskom tradicijom.“⁵⁷¹ „Pirot zahvaljujući svom geografskom položaju postao je trgovački i zanatski centar ovog dela Turske carevine održavajući poslovne veze sa Sofijom, Plovdivom, Jedrenom, Samokovom, Carigradom, Beogradom i Nišom.“⁵⁷²

3.6.1. Poljoprivreda i stočarstvo

Po Saški Velkovej i Mili Panajotović „privrednom životu, kao važnom sastavnom delu istorijskog razvoja jednog naroda, u putopisima je posvećena znatna pažnja s razlogom, jer

⁵⁶⁷ Ibid.

⁵⁶⁸ Ibid.

⁵⁶⁹ Ibid. S. 5.

⁵⁷⁰ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 79.

⁵⁷¹ Ibid. S. 131.

⁵⁷² Ibid.

sve što ga čini – zemljoradnja, stočarstvo, zanatstvo, trgovina, vinogradarstvo je pokazatelj bitnih činjenica koje istraživač otkriva usled nedostatka drugih vrsta izvora.“⁵⁷³

Putopisci koji su u 16. veka prolazili Ponišavljem uočavali i iznosili veoma zanimljive podatke o poljoprivrednim kulturama koje su uspevale tu. Zanimljivost je da je pirinač, kao najstarija kultura koja se koristi u ishrani ljudi, dospeo na Balkan jer su je Turci preneli. On je uzgajan u dolinama reka Nišave i Morave u današnjoj jugoistočnoj Srbiji, a koji danas na tim prostorima ne uspeva.⁵⁷⁴ Po Olgi Zirojević „u nizu dokumenata iz 1584. godine zabeležene su znatne sume novca koje su date za prenos carskog pirinča sa pirinčanih polja iz Srbije do Beograda.“⁵⁷⁵ Neki putopisci govore da se pirinač gajio u niškom i sofijskom kraju, ističući plodnost kraja u kome ima blata i močvara. Anonimni putopisac u 17. veku piše da se u okolini Niša nalazi močvarna ravnica u kojoj uspeva crveni pirinač, koji je manje ukusan od belog.⁵⁷⁶ Klima kao i teren pirotskog kraja bili su pogodni za vinogradarstvo i zemljoradnju, kao i za voćarstvo, jer su putopisci govorili o raznom voću i povrću. Teren je pogodovao i za proizvodnju žita koje je najčešće zastupljeno u ishrani koja se dopunjavala ribom iz okolnih reka, kao i medom koji je po oceni stranaca bio odličnog kvaliteta. Vrlo povoljan utisak na putopisce su ostavljale lepe bašte kao i vrtovi koji su se nalazili u dvorištima kuća gde su odsedali, kao i voćnjaci sa različitim voćem koje nije bilo negovano po njihovom viđenju. Takvo uređenje bašti i voćnjaka pripisivali su nepoznavanju i uređenju vrtova bez stila i reda, kao i uzgajanju nekvalitetnih vrsta povrća.⁵⁷⁷ Hans Dernšvam u 16. veka je zapisao da se od Pirota do Caribroda (Dimitrovgrad) prostire lep kraj sa vinogradima i žitnim poljima koje obrađuju Bugari. Stefan Gerlah takođe uočava vinovu lozu i žitorodnu dolinu koja okružuje pirotski kraj, a u Pirotu „su veoma prijatne bašte.“⁵⁷⁸ Zbog zabrane konzumiranja vina za muslimansko stanovništvo od Niša do Pirota, Melhior Bezolt i Rajnold Lubenau 1584–87. godine su smatrali da hrišćani koji se bave vinogradarstvom žive u manjim mestima, a Turci u gradovima. Krajem 17. veka Simpert Nigel je bio oduševljen vrlo prijatnim belim i crvenim vinom koje se proizvodilo u niškom kraju.⁵⁷⁹ Ami Bue je 1838. godine prolazeći Ponišavljem uočio „Dolina se stalno širi, a kukuruzna polja se na kraju toliko prošire da je Palanka trougaona ravnica, jedan prostrani vrt u kome su ogromna polja gigantskog kukuruza

⁵⁷³ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 115.

⁵⁷⁴ Ibid.

⁵⁷⁵ Zirojević, Carigradski drum, S. 59.

⁵⁷⁶ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 115.

⁵⁷⁷ Ibid. S. 116.

⁵⁷⁸ Ibid.

⁵⁷⁹ Ibid.

pomešana sa lejama pasulja, krastavaca, tikve i lubenica.⁵⁸⁰ Neki putopisci su prolazeći kroz Pirot beležili da se žitelji Pirota bave i žive od trgovine, zanata i vinograda. Klimatski uslovi i brdovitost pirotskog kraja su pogodovali razvoju vinogradarstva, koje je vlasnicima donosilo velike prihode. Pored verskih zabrana korišćenja alkohola i vina u 16. veku, koje su važile za muslimansko stanovništvo, propisane su razne dažbine koje su plaćali i muslimani koji su posedovali vinograde.⁵⁸¹ I hrišćanima je porez teško padao i to posebno desetak sultanov, jer su morali „propisanu količinu vina, tj. njegov deseti deo da šalju sultanu u Carigrad.“⁵⁸² Hans Dernšvam kaže „da je idući Carigradskim drumom sreo Bugare kod Caribroda koji su u 11 volovskih kola terali vino iz okoline Niša, u buradima kakave je viđao u Tirolu.“⁵⁸³

Gajenje koza, ovaca, svinja i druge rogatke činilo je drugu granu u privrednom razvoju pirotskog kraja. Stočarstvo je bilo stajsko gde su čuvani volovi i konji i katunsko kao način na koji su čuvane ovce i koze na bačijama.⁵⁸⁴ Vrančić je konstatovao putujući kroz ove krajeve da stanovništvo od uzgoja stoke može obezbeđivati sebi sredstva za život. Jakob fon Becek je uočio da jugoistočno od Beograda žitelji čuvaju više volova nego konja iz razloga što su Turci otimali konje.⁵⁸⁵ „U turskom popisu iz 1672. godine postoji podatak da je u planinama oko Bele Palanke u letnjem periodu bilo oko 80.000 ovaca na ispaši.“⁵⁸⁶

„Krajem 18. i početkom 19. veka, pre izbijanja Prvog srpskog ustanka u etničkom i konfesionalnom pogledu Pirot i pirotski kraj imali su srpsko narodno obeležje. Pirotski seljaci su mahom bili ratari, zemljoradnici, u nekim potplaninskim selima bavili su se mešovitom ratarsko stočarskom privredom. U Pirotu je tursko–muslimansko stanovništvo pretežno živelo na levoj obali reke Nišave, u okolini starog Pirotskog grada, gde je bilo i nekoliko džamija, dok je hrišćanski deo stanovništva bio uglavnom smešten na desnoj obali Nišave. Stanovništvo u Pirotu poreklom je iz okolnih sela, kao i šireg područja Balkanskog poluostrva.“⁵⁸⁷

Podaci koje nam daju turski *defteri*, a po vrstama poreza koji se ubirao na ovom području, možemo zaključiti da se na plodnom zemljištu između Pirota i Dimitrovgrada u 16. veku gajila pšenica, raž, ječam i mešanica. Mešanica, poznata još kao i suražica ili karišik, sađena je na siromašnijem tlu, uglavnom u brdskim predelima. Zbog boljeg prinosa, iskorišćenosti tla

⁵⁸⁰ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 34.

⁵⁸¹ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 117.

⁵⁸² Ibid. S. 118.

⁵⁸³ Ibid.

⁵⁸⁴ Lilić, Istorija Pirota, S. 139.

⁵⁸⁵ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 119.

⁵⁸⁶ Ibid.

⁵⁸⁷ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 41.

i otpornosti na vremenske (ne)prilike, pšenica se sadila u mešavini sa raži ili ječmom. Pirotski kraj poznat je uglavnom po vinu, tj. gajenju vinove loze, i ovčarstvu, što se može zaključiti po porezu koju su seljaci davali. Samo selo Gojin Dol 5,5 km zapadno od Dimitrovgrada proizvodilo je u prvoj polovini 16. veka oko 2230 litara vina godišnje.⁵⁸⁸ 1581. godine ovo selo imalo je obavezu da obezbedi 135 ovaca za osmansku prestonicu.⁵⁸⁹ Cela Pirotka *kaza* je 1576. godine bila razrezana da da 14.680 ovaca za stanovnike prestonice.⁵⁹⁰ U ovom području uzgajano je voće i povrće, konoplja, gajile su se pčele i bavilo se svinjarstvom.⁵⁹¹

3.6.2. Zanatstvo

Status mesta koje su nazivali „varoš“ govori o tome da su u njemu bili razvijeni trgovina i zanati. Popisi 16. veka ukazuju da se zanatima bavilo isključivo muslimansko stanovništvo. Najčešće zastupljeni zanati su bili: kožari, *sarači* (sedlar, proizvođač sedala za konje), potkivači, *nedžari* (stolar, dunder, tesar), maseri, kasapi, kovači, berberi, *mutapdžije* (prerađivači kože), papučari, sapundžije, bakali, obučari, zlatari, drvodelje i čizmari. Trgovinom se je manjoj meri bavilo muslimansko stanovništvo. Hrišćansko stanovništvo se bavilo zanatima kao što su: grnčar, kovač i kasapin. Razni prihodi koji su se ostvarivali iz ove grane govore o njenoj razvijenosti. Krajem 16. veka prihodi od „ihzara“ (*Ihzāriyya* – taksa naplaćivana za privođenje i pozivanje optuženih) i „ihtisaba“ (*Ihtisāb* – tržišna taksa, porez na otvoreni dan tj. na svaki dan kada je radnja radila) na godišnjem nivou su iznosili 1.000 *akči*: od kantara 500, od tržišne takse 200 i od vašara 420. Upisani su još i prihodi od devet vodenica na Nišavi, raznih žitarica i bostana.⁵⁹²

Zanati se u Pirotu mogu podeliti na one koji se obavljaju u mestu stanovanja i na druge – pečalbarske, koji se obavljaju van mesta stanovanja. Najčešće zastupljeni zanati u Pirotu su bili: *abadžijski* (krojači koji su od grubog sukna šili narodnu nošnju), *terzijski* (krojač građanske narodne odeće i ženske garderobe), *kacarski* (bačvar), grnčarski, creparski, bojadžijski, berberski, potkivački, kovački, *kujundžijski* (zlatar, juvelir), *furundžijski* (pravljenje peći), opančarski.⁵⁹³

⁵⁸⁸ T. Katić, S. Katić, Gojin Dol, S. 123.

⁵⁸⁹ Amedoski, Katić, Popis dželega, S. 149.

⁵⁹⁰ Bistra A. Cvetkova (ed.), Turski izvori za bałgarskata istorija, tom XVI, knj. III (Sofija 1972). S. 168.

⁵⁹¹ Katić, Katić, Gojin Dol, S. 123.

⁵⁹² Zirojević, Carigradski drum, S. 188.

⁵⁹³ Lilić, Istorija Pirola, S. 133.

„Ćurčije su izrađivali sve vrste krzna, šubare i delove odeće postavljene krznom. Abadžije su šili odela od sukna, a terzije izrađivali većinom ženske haljine od pamuka, sukna ili drugih materijala. Terzijski zanat je bio jedan od najrazvijenijih u Pirotu.“⁵⁹⁴ Bojadžijski zanat je razvijen za potrebe ćilimarstva. U svom zanatu bojadžije su bili vrlo vešti i vremenom izbacuju iz upotrebe biljne boje.⁵⁹⁵ „Pečalbarskim zanatima (zanati koji se obavljaju van mesta stanovanja) bavili su se ljudi koji su s proleća odlazili na rad u druge krajeve, baveći se drvodeljstvom, zidarstvom, kožarstvom, grnčarstvom, creparstvom. S jeseni se ovi zanatlije, pečalbari, vraćaju svojim kućama sa skromnom zaradom.“⁵⁹⁶ Grnčarski zanat je jedan od karakterističnih za ovaj kraj, veoma star a na njegov razvoj značajan uticaj ima geografski položaj Pirota. Oni izrađuju zemljane predmete i sudove za domaćinstvo. U svom poslu pirotke zanatlije su veoma vredni i vešti majstori, po čemu su bili poznati i van Srbije.⁵⁹⁷

3.6.3. Industrija i trgovina

Kada u Evropi dolazi do razvoja kapitalizma, u poslednjim godinama vladavine Turaka, u Pirotu počinje razvijanje „Manufakturne industrije“. „Kožarstvo je imalo bitnu ulogu u razvoju grada u ekonomskom pogledu“. ⁵⁹⁸ „Tabački zanat potiče iz 16. veka. Polovinom 19. veka u Pirotu je postojala jedna radionica kože, zvana tabakana locirana ispod Gradića. U godinama pre oslobođenja od Turaka pominje se još jedna manufakturna industrija koja se razvila iz zanatstva i trgovine, a izvesnu ulogu odigrali su i drugi faktori, kao prisustvo lokalnih sirovina (vuna i koža), tkačke tradicije, saobraćajni položaj Pirota i povoljni uslovi tržišta i potrošnje. Razvijenost ćilimarstva podstakla je pojavu prve fabrike za vlačenje i pređenje vune izgrađene 1872. godine. Fabrika je imala radionicu u kojoj se pomoću specijalnih vlačuga vlačila vuna.“⁵⁹⁹

O trgovini kao zanimanju žitelja Ponišavlja, pa i Pirota zapise su dali razni putopisci prolazeći kroz ove krajeve. Tako je u 16. veku Katarino Zen, tačnije 1550. godine, uočio pijacu pored gradske tvrđave i nazvao je tržištem. Stefan Gerlah 1573–1578. godine je Pirot video kao trgovačko naselje koje poseduje pijac. Zatim opisuje kako seljaci, hrišćani strancima nude svoju robu, odnosno hranu kao pogače, sir, maslo i mleko.⁶⁰⁰ Kako je Carigradski drumom

⁵⁹⁴ Ibid.

⁵⁹⁵ Ibid.

⁵⁹⁶ Ibid.

⁵⁹⁷ Ibid.

⁵⁹⁸ Ibid. S. 136.

⁵⁹⁹ Ibid.

⁶⁰⁰ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 120.

tekla reka života, kako su je videli putopisci, tako se odvijalo i kretanje raznih karavana natovarenih raznom robom koja je do Beograda, Beča i Dubrovnika dolazila iz Carigrada. Engleski putopisac Henri Kevendiš 1589. godine je bio iznenađen pojavom kamila u karavanu koji se natovaren robom kretao drumom.⁶⁰¹

Putopisac Evlija Čelebi je 1660. godine uočio u Pirotu oko 200 dućana, što je značilo da je trgovački grad i to jedan od većih. Gerard Kornelijus Driš je 1718–1719. godine dao opis pirotskih trgovaca. „Ovaj grad, kao i ostali gradovi u Turskoj, naseljen je muslimanima, Rasima, Grcima, Jevrejima i Jermenima. Oni trguju međusobno i mnogo su pošteniji nego hrišćani u Evropi, koji su iste vere. Njihova roba se sastoji samo od hrane i odeće.“⁶⁰²

Putopisac Ami Bue 1836–38. godine je prolaskom kroz Piroto uočio da stanovništvo najčešće proizvodi turske ćilime, u centru grada video je dosta dućana, ali grad nema pokriveni bazar.

Pirotski kraj je najčešće izvozio ono što je proizvodio, vunu, kožu, salansku pastrmku i maslo u Solun, Vidin i Carigrad. Vašarlike su dalje odlazile sa pirotskog vašara na druge, u Uzundžovi i Čingene–saraju koji je iza Jedrena. Na „Uzundžovskom vašaru 1872. godine u 6 dućana se prodavao pirotski ćilim vrednosti od 25.000 groša.“⁶⁰³

Najvažnija trgovina u 19. veku u pirotskom kraju bila je trgovina vinom, kačkavaljem, vunom, stokom, drvima, brašnom i žitom. Svi poslovi vezani za trgovinu odvijali su se na pirotskom vašaru koji je na daleko bio poznat, a koji se i danas održava u isto vreme u avgustu mesecu.⁶⁰⁴

3.6.4. *Ćilimarstvo*

Vuna je osnovna i bitna sirovina za razvoj pirotskog ćilimarstva, a što se javlja kao posledica stočarstva koje je bilo veoma razvijeno u pirotskom kraju. Stočarstvo se javlja kao rezultat geografskog položaja i kvalitetnih pašnjaka koji su bili neophodni za uzgajanje ovaca i vune dobrog kvaliteta. Veština tkanja koja se odnosi na ćilime i izrađivanje predmeta od raznih vrsta materijala na Balkanu je bila razvijena još pre dolaska Turaka u ove krajeve.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Ibid.

⁶⁰² Ibid. S. 121.

⁶⁰³ Ibid.

⁶⁰⁴ Lilić, Istorija Pirota, S. 137.

⁶⁰⁵ Ibid. S. 139–140.

U *defteru vilajeta* Braničevo iz 1467–68. godine svaki katun (20 kuća) je u obavezi da između ostalog daje i jednu *čergu*⁶⁰⁶ Turcima.⁶⁰⁷ Iz opširnog *deftera* Vidinskog *sandžaka* 1586. godine, vidimo da se porez uzimao za „celo ćebe za pokrivanje“ i „polovinu“ (osnovni materijal za odeću, pokrivača za stoku i ljude; predstavlja u stvari grubo valjanu vunu određenih razmera koja je važila kao mera), a od samarskog tovara vune uzimalo se dve *aspre* (*akče*) poreza.⁶⁰⁸ Poznavanje tkačkih veština kao tradiciju naroda pirotskog kraja i sirovine kojih ima u izobilju, turska uprava je iskoristila u smislu „povećanja proizvodnje ćilima, jedne od najznačajnijih radinosti i izvoznog potencijala.“⁶⁰⁹

„Nameće se zaključak da je turska uprava navela na organizovanu proizvodnju i stvaralačke veštine, koje dostižu često umetnički domet stanovništva ovoga kraja. Ovu pretpostavku potvrđuje podatak da su Turci pri kraju svoje vladavine u Pirotu 1872. godine osnovali „tekstilnu fabriku“ u kojoj je postojala mehanička predionica i bojadžinica. Ovako je, svakako ubrzana proizvodnja, ali je nestalo ranije samosvojnosti, gotovo unikatnih primeraka ćilima.“⁶¹⁰

Pirot kao centar za izradu veoma kvalitetnih ćilimova postaje 30-ih godina 19. veka i to u delima naučnika i putopisaca koji su ovim krajevima prolazili. Prvi zapisi o izradi pirotskih ćilimova su putopisi Ami Bue iz 1838. godine koji govori o njima sa više detalja. Navodi da je u Pirotu puno radionica ćilima. Tkanje ćilima se izvodi ručno, a izrađuju ih mlade devojke pod nastrešnicama ili u hodnicima. Naglašava sličnost sa izradom goblena i posebno navodi živost i lepotu boja.⁶¹¹

Putopisac Feliks Kanic za pirotске ćilime govori da su „bili sa belim, žutim, plavim, zelenim i svetlo crvenim šarama. Rađeni su od finije vune, gušće i čvršće tkani, već i prilično skupi, ozbiljno konkurišu azijskim proizvodima. Skupoceni primerci određene veličine rade se po porudžbini i plaćaju se unapred. Kod najpoznatijih tkalja viđen je ćilim namenjen za salon nekog stambolskog paše sa mustrama rađenim u svetlim bojama. Cena je bila fantastično visoka.“⁶¹²

⁶⁰⁶ Čerga – pokrivač, ponjava, zastirač, ali i ciganski šator. U: *Bojanić*, Turski zakoni, S. 137. Za Evliju Čelebi čerga predstavlja vojni šator, dok Jovan Ćirić čergom zove prostirku za pokrivanje konja, a preteču ćilima. U: *Lilić*, Istorija Pirota, S. 140.

⁶⁰⁷ *Bojanić*, Turski zakoni, S. 12.

⁶⁰⁸ Ibid. S. 78.

⁶⁰⁹ *Lilić*, Istorija Pirota, S. 140.

⁶¹⁰ Ibid.

⁶¹¹ Ibid.

⁶¹¹ Ibid. S. 141.

⁶¹² Ibid.

Najstariji primerci pirotskih ćilima datiraju iz kraja 18. veka, a nalaze se u srpskim i bugarskim muzejima. U Rilskom manastiru se takođe nalaze stari pirotski ćilimi. U vidinskoj džamiji čuva se ćilim nastao u 18. veku.⁶¹³ „Nesumnjivo je da su Turci odigrali odlučujuću ulogu u njegovom nastajanju, a potrebu proizvodnje ove vrste predmeta odredio je način njihovog života, pri čemu je pirotski panađur (vašar, sajam) odigrao presudnu ulogu.“⁶¹⁴

Pirotski hroničar Svetislav Petrović je o izradi ćilimova zapisao: „Radeći na svome prečišćenom umetničkom ukusu, pirotka ćilimarka stvara kao pesnik, jer ona u ćilim unosi i svoje srce i svoju dušu, bez obzira na to da li radi za sebe ili za drugoga.“⁶¹⁵ „Jednu od najbogatijih zbirki pirotskih ćilima poseduje Muzej primenjene umetnosti u Beogradu, što čini značajan skup ovih sve ređih predmeta na tržištu umetničkih vrednosti. Pirotski ćilimovi se čuvaju i u muzeju Ponišavlja u Pirotu, kao i drugim muzejima u zemlji i van nje, kao što su Viktorija i Albert muzej u Londonu.“⁶¹⁶

Slika 8. Pirotski ćilim na izložbi u Londonu 1907. godine.⁶¹⁷

⁶¹³ Ibid.

⁶¹⁴ Ibid.

⁶¹⁵ Ibid. S. 143.

⁶¹⁶ Ibid. S. 144.

⁶¹⁷ Preuzeto sa facebook stranice „Pirot stari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirotvolim/photos/?ref=page_internal

Slika 9. Pirotski čilim iz sredine 19. veka.⁶¹⁸

Slike 10 i 11. Tkanje pirotskog čilima.⁶¹⁹

3.7. Crkve i manastiri Pirota i okoline

Pravoslavna crkva je imala za stanovništvo Pirota i okoline veoma značajnu ulogu kroz istoriju u održavanju nacionalne kulture i duhovnosti naroda naročito u vreme turske vladavine. Postoji vrlo malo podataka o organizaciji pravoslavne crkvene opštine u Pirotu,

⁶¹⁸ Preuzeto sa facebook stranice „Pirostari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirosvolim/photos/?ref=page_internal

⁶¹⁹ Preuzeto sa facebook stranice „Pirostari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirosvolim/photos/?ref=page_internal

kao i verskom životu, sve do druge polovine 17. veka, iz razloga što je bilo zabranjeno zvonjenje zvona, kao i javno vršenje crkvenih obreda u gradovima Turskog carstva. Uprkos tome verski život naroda se izražavao kroz tradiciju i običaje koji su negovani vekovima. Za sagledavanje verskog života naroda pirotskog kraja od značaja su podaci o trajno nastanjenim sveštenicima po manastirima i selima, koji su kao pismeni i obrazovani ljudi imali jak uticaj na narod.⁶²⁰ Postojanje metoha i manastira u okolini Pirot govori o postojanju srpske pismenosti i kulture. Oni su u isto vreme bili centar okupljanja srpskog naroda pod Turcima i „rasadnici prosvete“.⁶²¹ Putopisac Stefan Gerlah je prolazeći kroz Klisuru bio prisutan na liturgiji povodom seoske slave 1578. godine u Crkvi Sv. Đorđa i uočio da sveštenik po održanoj crkvenoj službi, putuje dalje što je zaključio da on dolazi iz drugog mesta, jer su mu ljudi na polasku davali neki novac, drugi hleb, a treći mu celivali ruku. Takođe je uočio da je pet kaluđera učilo druge da čitaju i pišu na bugarskom jeziku i da pevaju liturgiju na bugarskom, tu su držali i školu na bugarskom jeziku. Po istom putopiscu se crkvena služba odvijala na hrvatskom jeziku, tačnije na crkvenoslovenskom jeziku.⁶²² O postojanju manastira i crkava u pirotskom kraju iz perioda turske vladavine nema mnogo podataka iz razloga što su turski popisi obuhvatali samo manastire, koji su predstavljali u okviru sela samostalne dažbinske jedinice, a to su oni koji su posedovali sopstvenu zemlju, kao Poganovski i Temački manastir.⁶²³

Putopisci u prolazu kroz Pirot idući iz Beča za Carigrad 1644. godine grof Valter fon Lesli i engleski plemić Džon Burbori su uočili da se u Pirotu nalaze tri hrišćanske crkve, od kojih je jedna pripadala Dubrovčanima, katolicima. Jedna hrišćanska se nalazila gde je današnja Saborna crkva Roždestva Hristovog, a druga je pretvorena u džamiju poznatu kao Careva džamija.⁶²⁴

Na putu kroz Palanku putopisac Gerard Kornelijus Driš 1720. godine u brdima je uočio „manastir u kome žive kaluđeri iz reda Sv. Vasilija, najugledniji red duhovnika, koji žive sasvim usamljeni po manastirima.“⁶²⁵ Putopisci su zapazili da se u okolini Pirot nalazi jedan od najnastanjenijih manastira Sv. Nikola koji je smešten u podnožju planine Belave. Putopisac Feliks Kanic 1864. godine prilikom treće posete Pirotu zapisao da deo Pirot u kome su stanovali Turci „imao sahat kulu, novu upravnu zgradu, osam džamija, 2 tekije, 1

⁶²⁰ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 29.

⁶²¹ Ibid.

⁶²² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 103.

⁶²³ Ibid.

⁶²⁴ Lilić, Istorija Pirot, S. 23.

⁶²⁵ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 25.

staru crkvu, ali nijednu čvršću građevinu. Nešto bolja hrišćanska mahala, Tiha bara, dobila je 1868. godine u svojoj trokupalnoj crkvi Bogorodičinog Uspenja, koja je veličinom i lepotom nadmašila skromnu crkvu Hristovog Rođenja, sagrađene 1834. godine impozantno središte, ali između njega i okolnih malih kuća, neuglednih krčmi i starog vladčinog konaka nije bilo nikakavog sklada.⁶²⁶

„Godine 1761. Pirot je dobio na značaju kao sedište novoosnovane nišavske eparhije, koja je obuhvatala Trn, Belu Palanku, Bresnik i oblast Suve planine do Sv. Nikole na Balkanu.“⁶²⁷

Kasnije je ukinuta, a obnovljena je posle 1821. godine. Feliks Kanic na svom putovanju i obilasku Klisure i oblast reke Temšice koju je on uneo u svoju „kartu od čijih je 35 mesta i 3 nepoznatih manastira. Berlinski kongres je Kneževini Srbiji dodelio 17 sela i 2 manastira.“⁶²⁸

U vreme Osmanskog carstva crkve su uvek bile na „udaru“. Tako je 1688. godine skopski katolički nadbiskup Petar Bogdan opisao u svome izveštaju Svetoj stolici dešavanja sa crkvom i patrijarhom, koji navodi: „u vreme posta patrijarh je jednog svog kaluđera kaznio na turski način (batinanje po tabanima), a ovaj se ponižen i očajan poturčio, te sa svojom družinom jedne noći provalio u manastir Gračanica i opljačkao riznicu Patrijaršije u kojoj su čuvani basnoslovne dragocenosti još od vremena despota Đurđa. Pohranjeno blago Patrijaršije, odneto je na 9 konja. Da spase život i veliku crkvu od rušenja, patrijarh je morao platiti 10.000 talira, zato su crkve bile zatvorene, a sveštenici i narod rasuti na sve strane.“⁶²⁹

O stanju crkava u pirotskom kraju i manastira svoja zapažanja izneo je Isaija, arhimandrit svetogorskog Pavlovskog manastira, koji je prolazeći na putu za Rusiju opisao ponašanje turskih vlasti prema crkvi. Ono što je on video je da se dozvoljava pljačkanje i uništavanje crkava i manastira, a narod ubijaju ili zarobljavaju i time pokazuju svoju privrženost osmanskim vladarima, o čemu je obavestio ruske careve Jovana i Petra Aleksijevića.⁶³⁰ O uništavanju manastira i crkava u pirotskom kraju svedoči i zapis popa Ljubena na zidu ženske crkve, o stradanju grada i manastira Temska, u vreme posete sofijskog vladike Teofana, kada je nastalo krvoproliće, u martu 1692. godine.⁶³¹ U periodu vizantijske vladavine na Balkanu u 11. veku „Ponišavlje se našlo podeljeno između niške i sredačke (sofijske) eparhije, a granice tih eparhija presecale su pirotski kraj. U oblasti Niške eparhije pominje se manastir Mokro u

⁶²⁶ Ibid. S. 55.

⁶²⁷ Ibid. S. 54.

⁶²⁸ Ibid. S. 73.

⁶²⁹ *Tričković*, Beogradski pašaluk 1687–1739, S. 27.

⁶³⁰ Ibid. S. 28.

⁶³¹ Ibid. S. 169.

blizini Bele Palanke, a za Sredačku episkopiju se zna da je obuhvatala Sukovo, odnosno Sukovski manastir.⁶³²

Kako navodi Borislava Lilić, iz perioda ratovanja Pirota protiv Osmanlija, naročito posle Kosovskog boja 1389. godine, postoji malo podataka pisanih rukom od strane ljudi o pirotskom kraju. U ova svedočanstva ubraja se manastir Poganovo, 20 km južno od Pirota u dolini reke Jerme. „Manastir je posvećen Sv. Jovanu Bogoslovu, građen u moravskom stilu u drugoj polovini 14. veka. Imena ktitora sačuvana su u slovenskim natpisima na medaljonima ugrađenim u zapadnu fasadu crkve „Gospodin Konstantin, Gospođa Elena”. [...] „Za identifikovanje ktitora manastira Poganova od velike je važnosti natpis na izuzetno lepoj dvojnoj ikoni 91x61 cm. koja je za vreme Prvog svetskog rata prenetu u Sofiju i danas se nalazi u Arheološkom Muzeju u Sofiji. Na prednjoj strani ikone (nastaloj u drugoj polovini 14. veka) predstavljeni su likovi Bogorodice i Sv. Jovana Bogoslova, a na drugoj strani prikazan je mozaik iz apside crkve Hrista Latomu u Solunu. Između likova Bogorodice i Sv. Jovana Bogoslova, Todor Gerasimov je otkrio natpis „Elena na Hrista boga carica”.“⁶³³ Putopisac Konstantin Jireček koji je bio oduševljen okolinom u kojoj se nalazi manastir Poganovo, a još više izgledom samog manastira. Na osnovu ponavljanja imena Konstantinovog i Jovanovog nekoliko puta, zaključio je da je ploča na kojoj su njihova imena potiče od južnoslovenskog kneza. „Tradicijski ih identifikuje sa carem Konstantinom Velikim i njegovom majkom, koja je bila rodom iz ovih krajeva iz okoline Niša.”⁶³⁴ Istraživanja su međutim pokazala da se u ovim imenima kriju Srpski velikaši Jovan i Konstantin Dragaš Dejanović, koji su u blizini svojih poseda sa centrima u Štipu i Strumici (pripadali su im između ostalih i Vranje, Preševo, Bregalnica, Velbužd, Čustendilska oblast, Rila, Melnik, Belava, Petrič) započeli gradnju ovog manastira. Ime Jelena odnosi se na ćerku Konstantina Dragaša, koja se 1392. godine udala za vizantijskog cara Manojla II Paleologa i nastavila izgradnju manastira.⁶³⁵

Kod povlačenja austrijske vojske posle austro-turskog rata 1736–37. godine oštećen je manastir u Temskoj, koji je bio centar okupljanja Srba u ovim krajevima protiv osmanlijske vlasti. „U manastiru postoji još jedan zapis na zidu priprate o sukobima Mađara i Turaka kada je manastir uništen i 3 godine od 1737. godine bio pust.”⁶³⁶ Sve do 1761. godine Pirot je bio u sastavu Sofijske mitropolije, kada je formirana takozvana Nišavska eparhija pod direktnom

⁶³² Lilić, Istorija Pirota, S. 15.

⁶³³ Ibid. S. 18–19.

⁶³⁴ Lilić, Pirot i okolina u spisima savremenika, S. 155.

⁶³⁵ Ibid.

⁶³⁶ Lilić, Istorija Pirota, S. 29.

ingerencijom Carigradske patrijaršije, a vladika je bio Grk. Ovo stanje trajalo je sve do oslobođenja Pirota 1877. godine, kada je ovu eparhiju u sastav srpske pravoslavne mitropolije prevela srpska vlast i tada nadležnost Niške eparhije proširuje nad dotadašnjom Nišavskom eparhijom.⁶³⁷

Pored uništenja Temačkog manastira, istu sudbinu u periodu po završetku austro–turskog rata doživela je i Crkva Sv. Petke u Staničenju. Veliko nasilje učinjeno je 1796. godine nad vernicima koji su se okupili proslavljajući praznik Blagovesti. U crkvi je bilo mnogo ljudi kao i u porti crkvenoj i tada su naišli *janičari* koji su poubijali narod i sveštenike, a crkvu opljačkali i razrušili. Sve do 1829. godine crkva u Staničenju nije radila.⁶³⁸

„Hilandar je stolicima predstavljao mesto odakle su Srbi kroz duhovnost, diplomatiju i državnost preko Save Nemanjića, ušli na velika vrata u civilizaciju, mesto odakle su potekle mnoge napredne ideje i odakle je stvorena Srpska država i crkva.“⁶³⁹ Čuvari metoha, kaluđeri su kroz vršenje crkvenih obreda organizovali sabore kao velike svetkovine naroda, sa društveno–političkim značajem, pored crkvenog. Ovi sabori su pružali narodu mogućnost za slobodu u izražavanju svojih želja, veselja i radosti, kao i razgovore o raznim poduhvatima, obzirom da su se održavali bez prisustva Turaka. Tako su crkvena organizacija i vera služili za političke sastanke, to su ujedno bile i dobre prilike za izražavanje narodnog stvaralaštva.⁶⁴⁰ Crkva je u to vreme bila jedina veza za duhovno povezivanje srpskog naroda u Osmanskom carstvu. Vuk Karadžić je pisao o značaju sabora za Piroćance, kao i za ostale žitelje u okolini, naročito pre izbijanja Prvog srpskog ustanka. „U ono doba sabori su bili jedina veća razonoda, jedini veći prekid u monotonom ropskom životu, za čijeg trajanja su činjena razna čašćenja u korist čula i duha.“⁶⁴¹

„Za potrebe crkve i metoha ponikla je ustanova Sinod, to je crkveno–školska opština uprave na čelu koje je stajao mitropolit ili ikonom. Članovi Sinoda bili su izabrani građani i esnaf. Sinod je bio neka vrsta autonomne društvene institucije srpskog naroda u Turskoj pa i u Pirotu, sa višestrukim nadležnostima.“⁶⁴² Sinod je imao nadležnost u oblasti bračnog i naslednog prava, rešavao manje seljačke sporove pri poravnanju i sporove u parnicama kako bi izbegao Turski sud.⁶⁴³ Pirotski Sinod je podržavao građanstvo i imao „veliku ulogu u tzv. tajnom komitetu koji je u Pirotu formiran 1874. godine, a koji je bio u konspirativnoj vezi sa

⁶³⁷ Ibid.S. 36.

⁶³⁸ Ibid.S. 40.

⁶³⁹ Ibid.S. 149.

⁶⁴⁰ Ibid.S. 151.

⁶⁴¹ Ibid.

⁶⁴² Ibid.

⁶⁴³ Ibid. S. 152.

niškim komitetom u pripremanju oslobođenja jugoistočnih krajeva.“⁶⁴⁴ „Posle stvaranja Bugarske egzarhije 1870. godine, srpska štampa je pružala posebnu podršku Srbima u Jugoistočnoj Srbiji pa i u Pirotu protiv turskog nasilja, grčkih vladika i bugarskih egzarhijskih propagandista.“⁶⁴⁵ Propaganda je bila usmerena na tvrdnje da je stanovništvo u Pirotu i Nišu bugarske nacionalnosti. Povodom tih aspiracija Bugara na neke krajeve jugoistočne Srbije usledio je odgovor srpske štampe da su ti krajevi kao i Piroto – srpski.⁶⁴⁶ Turci, čiji je cilj bio raskol između hrišćana i potpirivanje netrpeljivosti između Srba i Bugara, na sve načine su podržavali i pritiskali narod Pirota i okoline da se opredele za Bugarsku egzarhiju (više o ovim dešavanjima biće reči u IV delu rada). Sve to je imalo za posledicu da su u Pirotu prodavane bugarske knjige, dovedeni Bugari za mitropolita i učitelje. „Bugarska škola je bila smeštena u sobi Mitropolije u dvorištu crkve Roždestvo Hristovo na Pazaru, a srpska u istoj zgradi u parteru i na spratu. Srpska škola u Pirotu bila je po manastirskim metodima, ali je „pomagana knjigama moderne srpske nastave“.⁶⁴⁷ Stanovništvo Pirota izražavalo je veliko nezadovoljstvo bugarskim episkopom, kao i učiteljima. Po oslobođenju Pirota 1877. godine promenjen je episkop i uveden red u crkvenu administraciju. Posle ovih događaja „Pirotski okrug je pripojen Niškoj eparhiji“.⁶⁴⁸

„U najznačajnijem dokumentu o životu naroda pirotskog kraja pod Turcima u 19. veku – Tefteru crkvene opštine u Pirotu (1834–1872) ima podataka o radu pirotskih osnovnih škola i učitelja.“ Iz Teftera se može videti do koje mere je svest ljudi pirotskog kraja bila razvijena o potrebi pomoći imućnijih ljudi i esnafskih udruženja građana Pirota, u vidu priloga kao i plate učiteljima.⁶⁴⁹ Na panađuru–vašaru u Pirotu trgovalo se i knjigama, tu su kupovane i crkvene knjige i poklanjane manastirima. Poklanjanje crkvenih knjiga je bila česta pojava, a poklanjali su obični ljudi, trgovci i žene. U ovom delu Srbije deo knjiga za crkve dobijan je prepisivanjem starih knjiga, po narudžbini ili na zapovest starešina i to na koži i pergamentu. Delatnost prepisivanja je bila stalna i kontinuirana, a odvijala se u manastirima Poganovu i Temska kod Pirota.⁶⁵⁰ Kako navodi Borislava Lilić, putopisac „Konstantin Jiriček je polovinom 19. veka u Poganovu video mnogo raznih rukopisnih knjiga kojih je nakon 50

⁶⁴⁴ Ibid.

⁶⁴⁵ Ibid. S. 156.

⁶⁴⁶ Ibid.

⁶⁴⁷ Ibid. S. 157.

⁶⁴⁸ Ibid. S. 160.

⁶⁴⁹ Ibid. S. 172.

⁶⁵⁰ Ibid. S. 177.

godina nestalo, odneli su ih bugarski bibliofili. U manastiru Poganovo viđeno je Sveto pismo starog zaveta prepisano srpskom redakcijom u 15. veku.“⁶⁵¹

3.8. Islamska zdanja u Pirotu

Pretpostavlja se da su karakteristične islamske građevine *hamami* i *karavansaraji*, počeli da se grade krajem 15. veka, jer se u tom periodu Pirot razvija kao naselje sa većinskim muslimanskim stanovništvom.

Pirot je najčešće opisivao od putopisaca 16. veka kao veće naselje ili manji grad trgovačkog tipa, tj. *šeher*. Geografski položaj Pirotu duž Carigradskog druma, kao važne saobraćajnice, većinsko muslimansko stanovništvo i orijentalni karakter grada „podrazumevao je obavezno prisustvo monumentalnih islamskih zdanja, koja su građena najčešće u delu čaršije: džamije, medrese, bezistani, amami, hanovi ili karavan–saraji.“⁶⁵² Kao i ostali starobalkanski gradovi sa istočnjačkim karakterom, poseduje *čaršiju*, koja je centar privrednog i ekonomskog života i *mahale* koje čine urbani deo, tj. stambeni deo.⁶⁵³ Sve *čaršije* su bile veoma slične, na sredini se nalazio veliki trg, a oko njega ulice u kojima su bili trgovački i zanatski dućani. Formiranje stambenih delova u *mahalama* počinjalo je izgradnjom džamija. Oko kuća, bilo je mnogo zelenila i vode, a česme su podizali svuda po gradu, a tamo gde ih nije bilo sprovodili su rukavce kroz *avlije* (dvorište) i bašte, a gradili su uz tekuću vodu.⁶⁵⁴

3.8.1. Karavansaraji i hanovi

Putujući duž Carigradskog druma putnici su noćili u *karavansarajima* i *hanovima*. Tu su postojale i javne kuhinje u kojima je besplatno deljena hrana. Najčešća konačišta na putu bili su *karavansaraji* u kojima se besplatno noćilo, a *hanovi* su ustvari bile gostionice u čijem su sastavu bili i dućani.⁶⁵⁵

Karavansaraji su građeni od kamena, a pokriveni opekom, bakrom ili olovom. U sredini je dvorište sa bunarom i česmom ili *šadrvanom* (vodoskok, građen da bi omogućio istovremeno obredno umivanje većem broju vernika, ali i u dekorativne svrhe), a celo dvorište je

⁶⁵¹ Ibid. S. 177.

⁶⁵² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 59.

⁶⁵³ Lilić, Istorija Pirotu, S. 125.

⁶⁵⁴ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 59.

⁶⁵⁵ Zirojević, Carigradski drum, S. 51.

kaldrmisano. Građeni su na sprat, a prozori okrenuti dvorištu. Ovakvi *karavansaraji* su građeni po gradovima, a smatrani su luksuznim smeštajem.⁶⁵⁶

Putopisac Jakob fon Becek je 1564. godine noćio u jednom *karavansaraju* u Pirotu.⁶⁵⁷

Putopisac Ožije Buzbek je 1553. godine prenoćio u jednom *hanu*, tj. *karavansaraju*, u Nišu i na osnovu njega zaljučio da je organizacija u turskim krčmama kako ih on naziva, svuda slična. On je čak i opisao izgled, da je to dugačka velika zgrada, u čijem središnjem delu je prostor za konje i stvari. Dvorište je ograđeno visokim zidom, na čijem se gornjem delu nalaze mesta za spavanje i turske trpezarije u kojima je pripremana hrana. U tim krčmama se hrana deli svima koji tu naiđu. Sluga sa velikom drvenom tablom nalik stolu nosi hranu i služi. Na sredini table je puna činija ječmene kaše s kojim parčetom mesa, a oko nje hleb. Svi su bili usluženi pa su zaključili da je hrana vrlo ukusna i zdrava.⁶⁵⁸ Putopisac Luj Žedoen Turčin 1623–1624. godine je bio zadivljen lepotom džamija i *karavansaraja* u Šarkoju, u kojima se putnicima deli hrana. Simpert Nigel 1699. godine piše da je Pirot porušen u ratu Turaka i Habzburga kada je Šenkendorf porušio, tri džamije, tri lepa kupatila i jedan veliki lepi *han*.⁶⁵⁹ Feliks Kanic je 1864. godine prilikom druge posete Pirotu boravio u Jeni–*hanu*, vlasništvu dva brata, a nalazi se uz Nišavu. U Pirotu je još uočio osam džamija, sahat kulu, dve *tekije*.⁶⁶⁰ U periodu 1872/73. godine u Pirotu je bilo 22 *hana*.⁶⁶¹

U Pirotu su pored *hanova*, koje su gradili muslimani, postojali konaci koje je podizalo netursko stanovništvo i to samo uz posebne uslove i dozvole turskih vlasti. Konaci su bile bogatije gradske kuće na sprat, a uslov za podizanje konaka je bio da on mora služiti kao besplatno konačište turskim begovima kada prolaze kroz Pirot. Konaci su se sastojali iz većeg broja soba, a bilo je soba za muškarce, tajna soba i obavezno (*h*)*amam* (kupaćo).⁶⁶²

Rajnold Lubenau 1587. godine zapaža Pirot kao izuzetno lep grad u kome se nalazi *hamam* i navodi: „Na obema stranama jednog točka koji je terala voda nalazile se vedrice koje su zahvatale vodu i terale u jedan oluk, i na taj način voda se sprovodila do kupatila“. ⁶⁶³ On pominje i jednu džamiju.

⁶⁵⁶ Ibid. S. 52.

⁶⁵⁷ Ibid. S. 187.

⁶⁵⁸ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 64.

⁶⁵⁹ Ibid.

⁶⁶⁰ Lilić, Istorija Pirota, S. 55.

⁶⁶¹ Ibid. S. 78.

⁶⁶² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 67.

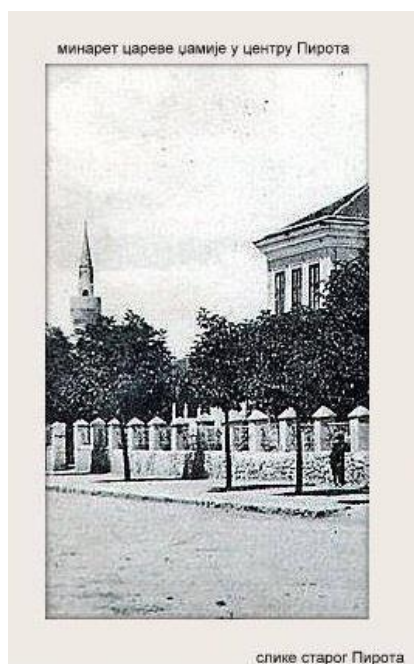
⁶⁶³ Zirojević, Carigradski drum, S. 187.

3.8.2. Džamije

U okolini Pirota postoji malo podataka o džamijama koje su videli i o njima svedočili putopisci. Evlija Čelebija je 1660. godine uočio jednu džamiju u Mustafa-pašinoj Palanci (danas Bela Palanka). Feliks Kanic 1864. godine govori o maloj džamiji sa minaretom⁶⁶⁴

Prva džamija u Pirotu izgrađena je 1385. godine kada su grad zauzeli Turci. Pretpostavlja se da je to bila u stvari hrišćanska crkva koju su Turci preuredili u džamiju i nazvali je Carevom džamijom po Bajazitu II koji je obnovio 1481. godine posle požara.⁶⁶⁵ Vremenom je u Pirotu izgrađeno još nekoliko džamija, a njihovom izgledu i načinu gradnje se divio putopisac Luj Žedoen „Turčin” 1623–1625. godine i poredio ih sa kraljevskim delima.

Putopisac Johan Kempelen 1740. godine uočio je šest novoizgrađenih bogomolja – džamija.⁶⁶⁶ Prema opštoj državnoj *salnami* (godišnjaku) u Pirotu je 1872/73. godine bilo devet džamija.⁶⁶⁷ Po okončanju srpsko–turskih ratova 1876/1877. godine u Pirotu su ostale dve džamije. U Pazaru Careva džamija u kojoj su bila smeštena dva razreda osnovne škole. U Tijabari je bila Skender-begova džamija u kojoj je bila smeštena 1878. godine osnovna ženska škola.⁶⁶⁸

Slika 12. Minaret Careve džamije u Pirotu.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 62.

⁶⁶⁵ Ibid. S. 60.

⁶⁶⁶ Lilić, Istorija Pirota, S. 21.

⁶⁶⁷ Ibid. S. 78.

⁶⁶⁸ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 62.

⁶⁶⁹ Preuzeto sa facebook stranice „Pirot stari“, uz odobrenje autora stranice Marjana Ćirića, preuzeto 10.07.2019. godine, https://www.facebook.com/pg/pirotvolim/photos/?ref=page_internal

3.8.3. Sahat kula

Predstavlja osmansku varijantu zapadno-evropskih zvonika, a u stvari je karakteristika u arhitektonskom smislu evropskih gradova koji su bili pod vlašću Turaka. To su visoke zgrade sa velikim satom na vrhu kule, na jednoj ili više strana. Podizane su u blizini džamija, za potrebe muslimanskih verskih obreda, a uz njih su građene česme, (*h*)*amami*, zanatske radnje, *šadrvani*, a sve to skupa čini deo urbane ekonomske sredine.⁶⁷⁰ Feliks Kanic prilikom prve posete Pirotu 1864. godine govori da je deo grada u kome su živeli Turci imao osam džamija, novu upravnu zgradu, sahat kulu, jednu crkvu i dve *tekije*. U izveštaju državne *salname* 1872/73. godine pominje se sahat kula.⁶⁷¹

3.8.4. Hamami

Posle džamija, (*h*)*amami* su prvi izgrađeni objekti putem zadužbina (*vakufa*) u naseljima, što je predstavljalo bogougodno delo, uz druge verske objekte. U njima su se vršila ritualna kupanja muslimana, a služila su kao mesta socijalnog okupljanja. Predstavljaju građevine javnog karaktera i tipični oblik građenja islamske arhitekture koja predstavlja obeležje gradova pod turskom vlašću.⁶⁷²

To su građevine debelih zidova od kamena i opeka postavljenih naizmenično sa vencem od opeka koje su stepenasto ispuštene sa krovom od dve kupole, čija je unutrašnjost podeljena zidom na dva simetrična dela. Tako ustvari čini dva (*h*)*amama*, od kojih je jedan namenjen ženskom, a drugi muškom delu stanovništva.⁶⁷³ Po Olgi Zirojević, s obzirom na to da je Piroto bio naseljen muslimanskim stanovništvom, krajem 15. veka su podignuti (*h*)*amami* i *karavansaraji*, što se u popisu *vakufa* 1530. godine, u Sofijskom *defteru* i navodi.⁶⁷⁴ Evlija Čelebija u svojim putopisima 60-ih godina 17. veka pominje prvi put (*h*)*amame* i to da u gradu postoje dva (*h*)*amama*, a treći je u blizini tvrđave. Rajnold Lubenau opisuje 1587. godine kako voda pomoću vedrica, koja zahvataju vodu, kroz oluk sprovode do kupatila.⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 68.

⁶⁷¹ Lilić, Istorija Pirota, S. 55, 78.

⁶⁷² Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 70.

⁶⁷³ Ibid. S. 71.

⁶⁷⁴ Zirojević, Carigradski drum, S. 187.

⁶⁷⁵ Velkova, Panajotović, Putopisci o Pirotu, S. 70, 71.

Simpert Nigel 1699–1700. godine je zapisao da Pirot ima tri javna kupatila krajem 17. veka koje je srušio austrijski carski kapetan Šekendorf. Kasnije su dva obnovljena i ona se pominju u godišnjem izveštaju turske državne *salname* 1872/73. godine.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ Lilić, Istorija Pirota, S. 78.

IV. Pirot i okolina u 19. veku

Osnivanjem Nišavske eparhije Gornje Mezije sa sedištem u Pirotu 1761. godine uslišene su želje Carigradske patrijaršije za potpunim duhovnim protektoratom nad srpskim narodom. Nišavski mitropolit imao je pod svojom upravom Pirot, Visok, Dragoman, Komšticu, Breznik, Trn, Magovo, Belu Palanku, Strelac, Vrelac i Sićevo. Zapadni delovi ove eparhije pripadali su ranije Niškoj eparhiji, a istočni Sofijskoj. Već 1766. godine ukinuta je Pećka patrijaršija, jer se njeni sveštenici nisu povinivali grčkim duhovnim vlastima.⁶⁷⁷

1796. i 1797. godine stanovnici Ponišavlja stradali su od hordi *krdžalija* (odmetnika) sačinjenih uglavnom od Turaka i hrišćana iz današnje Bugarske. 1779. godine ove horde osvojile su Pirot, Ruščuk, Belu Palanku, Kladovo, Niš i Svištov. Nasilje i *zulume* (tlačenja) *krdžalija*, narod pirotskog kraja terao je na iseljavanje, pa su se mnoge porodice dale put Pomoravlja, Beograda i Šumadije.⁶⁷⁸

U vreme vladavine sultana Selima III (1789–1807) u Turskoj se događaju reforme državnog sistema koje ostavljaju velike posledice na hrišćansko stanovništvo. Srpskom narodu pod turskom vlašću ovaj period je bio značajan jer je praćen procesima i zbivanjima koji su odredili istorijski razvoj u 19. veku. Stanje u srpskom narodu pred i u vreme Prvog srpskog ustanka od 1804. do 1813. godine, koje se odlikuje uspešnim borbama protiv osmanskih osvajača, označio je prekretnicu u razvoju srpskog društva i prekretnicu u odnosima Piroćanaca sa turskom vlašću, a što je označilo početak nove istorije srpskog naroda jugoistočne Srbije.⁶⁷⁹

4.1. Prvi srpski ustanak i njegov uticaj na život stanovnika Pirota i okoline

Godine 1787. kada je Turska objavila rat Rusiji, Srbi su počeli sa pripremama za ustanak. Po priključenju Austrije u rat protiv Turske, pridružile su se čete iz Kočine krajine, oko Nišave i Stare planine predvođeni Mitom Pirotskim. Posle sklapanja mira sa Rusijom 1792. godine turski najamnici koji su otpušteni iz vojske čija je kolevka bila planina Rodopi, okupila se oko Caribroda i Vidina, gde su činili zlodela i nasilje nad mladim svetom. Oni su otimali mlade devojke i momke i odvodili ih u posebne logore. Samo iz tridesetak sela carske *mukate*, koja su pripadala Sultanovoj sestri 1794. godine izbeglo je 200 kuća *raje* prema Beogradu i Nišu.

⁶⁷⁷ Svetislav S. Petrović, Istorija grada Pirota, priredila Borislava Lilić (Pirot 1996) S. 23–24.

⁶⁷⁸ Ibid. S. 24.

⁶⁷⁹ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 39.

Njih oko 30.000 ljudi, napalo je 1796. godine Ponišavlje čineći nasilje nad Pirotskom *rajom*. Tada se dogodilo i veliko stradanje vernika u Crkvi Sv. Petke u Staničenju na praznik Blagovesti. Na taj dan održavao se veliki sabor, a bilo je mnogo naroda u crkvi i porti crkvenoj, gde su od strane *janičara* pobijeni sveštenici i svi koji su se tu zadesili. O ovom događaju postoji zapis u crkvenoj knjizi manastira Sv. Dimitrija u Mokri.⁶⁸⁰

Zbog pustošenja krajeva oko Nišave mnoge porodice su se iselile u okolinu Beograda, Šumadiju i Pomoravlje. U vreme austro-turskog rata i Velike seobe Srba, krajem 17. veka stradalo je seosko srpsko stanovništvo. U Pirotu je muslimansko stanovništvo živelo u okolini starog pirotskog grada, a hrišćansko na desnoj obali Nišave. Stanovništvo je u Pirot najčešće dolazilo iz okolnih sela i šireg dela Balkanskog poluostrva. Na osnovu velikog broja Piroćanaca koji su učestvovali u Prvom srpskom ustanku, može se zaključiti da je veliki broj stanovnika živelo na prostoru Pirota. Pretpostavka je da i danas postoje ista naselja sa manjim brojem kuća. „Turska odmazda u pirotskom kraju 1690. i 1737. godine svela je brojnost stanovništva do tačke depopulacije i ispražnjenosti čitavih predela i grupa sela, što se za dugo osećalo, ne samo u demografiji i ekonomici ovog područja, već i u samom sklopu njegovog porodičnog i društvenog života“.⁶⁸¹

Srpski ustanici od 1804. do 1813. godine su oslobodilačkim ratom postali deo revolucionarne tradicije srpskog naroda. Ovi uspesi imali su odjeka u čitavom Ponišavlju i Pirotu kao značajnom centru na Carigradskom drumu. Stanovništvo ovoga kraja je bilo oduševljeno pobedom srpskih ustanika videvši u njima veliku sigurnost za nacionalno oslobođenje. Veliki broj izbeglica iz Pirota i okoline pridružio se Karađorđevim jedinicama, od kojih su formirani jaki odredi koji su stekli borbeno iskustvo i ubrzo se vratili da u svojim krajevima vode borbu protiv Turaka. Hrišćani pirotskog i niškog kraja koji su se pobunili protiv Turaka su verovatno bili povezani sa Srbima iz Beogradskog *pašaluka*. Iz tih razloga Turci su ih napali i u tom sukobu poginulo je 200 Turaka, a 800 hrišćana je pobijeno, a njihove su glave poslate u Carigrad. Ovi događaji su označavali priključenje pirotskog kraja srpskom narodu u Beogradskom *pašaluku*, koji je vodio oslobodilačku borbu. Zbog turskih pritisaka formirale su se hajdučke čete sastavljene od Piroćanaca, Zagoraca i Znepoljaca koje su se kretale duž Torlaka, Staroplaninskog zagorja i ostalog Šop luka. Sve vreme trajanja Prvog srpskog ustanka Piroćanci su učestvovali kao emigranti i prebeglice i to u Grgusovačkoj (Knjaževačkoj) *nahiji*, na Deligradu i Staroj planini prema Belogradčiku.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Ibid. S. 40.

⁶⁸¹ Ibid. S. 42.

⁶⁸² Ibid. S. 46.

Prvom srpskom ustanku pridružili su se i stanovnici Ponišavlja, Stare i Suve planine u nadi da će i njihovi krajevi uskoro biti slobodni. Njihovi prvaci koji su kasnije proglašeni za vojvode bili su Marinko Petrović iz sela Prisjan, poznatiji kao Marinko Pirotski, njegov sin Blagoje i Mita Pirotski. Iz Staroplaninskog Zagorja najpoznatiji učesnici ovog ustanka bili su Ćira, Filip, Mita i Dragan, zatim pobratim Hajduk Veljka – Apostol iz Znepolja. Drugi pobratim Hajduk Veljka, Ranča Pirotski bio je i Karađorđev ađutant.⁶⁸³

1805. godinu obeležio je ustanak u Zaplanju, Pirotu i Znepolju, a po jednom predanju Turci su u Pirotu obesili sedam popova u Tija Bari zbog optužbi da sarađuju sa ustanicima i huškaju narod na bunu. Drugo predanje kaže da su za nauk seljacima, Turci glave viđenijih ljudi nabijali na kolac duž puteva. Narednih godina bilo je u pirotskom kraju povremenih napada na Turke pod vođstvom Hajduk Veljka i vojvoda Pirotskih.⁶⁸⁴

Godine 1806. pod komandom Mladena Milovanovića i Stanoja Glavaša deo srpske vojske se uputio prema vojskama oko Kruševca i Leskovca. U to vreme Petar Dobrnjac gradi šanac kao utvrđenje Deligrad, koji predstavlja glavni oslonac za južne krajeve. Za utvrđivanje ovako važnog strateškog mesta učestvovala su izbeglice iz Šopluka, što je izazvalo veliki strah kod Turaka, a kao posledicu je imalo oduzimanje pušaka od naroda. Maja 1809. godine posle poraza u borbi na Kamenici, srpska vojska se povukla u Deligrad, a među borcima Stevana Sindelića bilo je Zagoraca, Znepoljaca i Nišavljana. „Po narodnom predanju u Ćele Kulu uzidano je i nekoliko glava junaka Gornjeg Ponišavlja: iz pirotskih sela Krupca, Sukova i Caribroda“.⁶⁸⁵

Pobeda Srbije nad Turskom na Deligradu 1806. godine i upad Stanoja Glavaša u Toplicu i Lab, omogućili su srpskoj vojsci diverzije kod Čiprovca i Prevale, što je stanovništvo okoline Pirota nateralo na prelazak u Karađorđevu Srbiju, posebno u Požarevačku, Jagodinsku i Ćuprijsku nahiju.⁶⁸⁶ Aprila meseca 1807. godine ustanička vojska odnosila je pobeđe nad Turskom kod Belogradčika, Vidina i Berkovice u današnjoj Bugarskoj, a Znepolje je bilo oslobođena teritorija.⁶⁸⁷ 2. avgusta 1807. godine posle višečasovne bitke kod Čiprovca blizu Berkovice, vojska Kuršid-paše pobedila je srpsku vojsku.⁶⁸⁸ Posle primirja u Sloboziji avgusta 1807. godine stanovnici krajeva južne Srbije, gde su pobune i vojne operacije bile najčešće, plašeći se od odmazde Turaka, ali i od arbanaških odreda, beže u Srbiju. U nastavljenim

⁶⁸³ Petrović, Istorija grada Pirota, S.24.

⁶⁸⁴ Ibid. S. 25–26.

⁶⁸⁵ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 49–54.

⁶⁸⁶ Vladimir Stojančević, Jugoistočna Srbija u XIX veku, 1804–1878 (Niš 1996). S. 19.

⁶⁸⁷ Ibid. S. 20.

⁶⁸⁸ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 26.

borbama 1809. godine u Ponišavlju, između ostalih i u Visoku, Zagorju i Znepolju, Hajduk Veljko se sa nekoliko hiljada Piroćanaca povlači u Srbiju.⁶⁸⁹

U Ponišavlju u vreme Prvog srpskog ustanaka veliki broj stanovnika je bežao u Sofijski i Vidinski *pašaluk*, a drugi u oslobođene delove Srbije. Posebno su bile značajne migracije 1809. godine, kada je uspelo 5.000–6.000 žena, dece i starijih ljudi da se nasele u Kumodražu, na Vračaru i Boleču. Izbegli Piroćanci su se takođe naseljavali u jagodinskom, ćuprijskom i kragujevačkom kraju. Postoje navodi Stanoja Mijatovića da „u Resavi, u selu Plažine, živi 25 kuća familija nazvane Piroćani, u selu Strmostenu ima osam kuća Piroćanaca, pa je u ovom kraju svakako po njima poznat tip kuće zvane „piroćanka“, „torlakuša“.⁶⁹⁰ Izbegli Piroćanci pominju se u Belici, delu stare jagodinske *nahije*, Milenkovići, Krstići, Stankovići iz pirotске okoline u selu Donje Štimlje, Zlatkovići u selu Vranovac, Mladenovići, Miladinovići i Milovanovići u selu Ratikovo“.⁶⁹¹ U staroj kragujevačkoj *nahiji*, u Lepenici grupa doseljenih Piroćanaca poznata je po porodičnim prezimenima. Od strane Todora Radivojevića zabeleženo je 15-ak porodica doseljenih u vreme Prvog srpskog ustanka iz okoline Pirota. „To su: Jevremovići sa slavom Sv. Nikole u Beloševcu, Simići sa slavom Sv. Nikole u selu Botinju, Jovanovići sa slavom Arandjelov–dana u selu Kormanu, Simići (Sv. Đorđe) u selu Rakincu, Vujadinovići (Sv. Nikola), Rakići (Arandjelovdan), u Šenju Gajići (Sv. Đorđe), Kostići (Sv. Nikola) u selu Šljivovcu“.⁶⁹² „U Lepenici je 1911. godine živelo ukupno 70 kuća potomaka doseljenih Piroćanaca u vreme Prvog srpskog ustanka. Veliki broj Piroćanaca emigrirao je u pogranične krajeve Srbije, naročito u susednu Grgusovačku nahiju, a bilo ih je i u Timoku. [...] U selu Kozje doselili su se Popovci (Sv. Đorđe) 20 kuća“.⁶⁹³

U strahu od turske odmazde deo Piroćanaca se kretao prema Savi i Dunavu, gde su neki prešli u Austriju. U periodu 1813. godine u Beogradskoj i Grgusovačkoj *nahiji* bilo je doseljenika iz Pirota u obliku čitavih zaseoka. U vreme osvajanja Srbije i nesreća koje su pratile ovaj narod, nestali su podaci u pisanoj formi, koji bi poslužili u rekonstrukciji demografsko populacione slike stanovništva ovoga kraja. Najveći broj Piroćanaca koji su izbegli naseljavali su Beogradsku, Kragujevačku i Gurgusovačku nahiju. Izbeglim Piroćancima Gurgusovačka *nahija* je bila najbliža starom zavičaju, tu su se nalazili i predstavnici Pirotске *nahije* i Ponišavlja.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ Stojančević, Jugoistočna Srbija u XIX veku, S. 21.

⁶⁹⁰ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 60.

⁶⁹¹ Ibid.

⁶⁹² Ibid.

⁶⁹³ Ibid. S. 60–61.

⁶⁹⁴ Ibid. S. 60–62.

Izbegle Piroćance, Karađorđe je okarakterisao kao veoma marljiv i vredan deo srpskog naroda, kome su Turci pričinili mnogo nevolja. Tada je izbeglo seosko stanovništvo dobilo vlasništvo nad zemljom u mestima koja su naseljavali posle bekstva iz Turske. Piroćanci koji su se doselili, smatrani su poštenim i vrednim ljudima.⁶⁹⁵

U Drugom srpskom ustanku (1815–1817) pirotsko stanovništvo nije učestvovalo, ali je kao pirotka emigracija ratovala protiv Turaka u Beogradskom *pašaluku*. Ovi događaji su Piroćancima obezbedili ugled, kako u nacionalnoj istoriji srpskog naroda, tako i u zavičaju.⁶⁹⁶

Nakon završetka Prvog srpskog ustanka osim pomenute migracije u Srbiju, stanovnici staroplaninskih sela otpočeli su i lokalnu migraciju prema plodnom Pirotskom polju, postojećim selima i *čiflicima*. Na ovaj način nastala su nova sela ili su se postojeća dodatno uvećala, između ostalih sela na obodu Pirotskog polja i sela: Veliki Jovanovac (Alačev čiflik), Mali Krupac, Čakr Izvor, Krupac, Brćin čiflik, Mali Jovanovac (Ćopin čiflik, odn. Čiflik Petkožanje), Gornjerakovački čiflik, Poljska Ržana, Mačkov čiflik, Izvor, Trnjana, Berilovac. Selu Krupac dodata su još dva sela i četiri *čiflika*, te se selo višestruko povećalo. Sela u okolini Visoka opustela su u ovo vreme. Iz predela Znepolja i Zvonca došlo je nekoliko grupa doseljenika.⁶⁹⁷

Nakon Bukureškog mira između Turske i Rusije 1812. godine, dat je Srbiji određen stepen samouprave. Pregrupisavanje turske vojske, kao i hordi Arnauta i Čerkeza koje su harale i zlostavljale lokalno stanovništvo Carigradskim drumom, izazvali su nove selidbe iz pirotskog kraja u Srbiju 1812. godine. Tom prilikom je Karađorđe preko Miloja Todorovića narodu u neoslobođenim krajevima poručio da ne navaljuju u Srbiju, nego da se strpe neko vreme.⁶⁹⁸

Ustanička dešavanja u Grčkoj 1821. godine odjeknula su na svim teritorijama na Balkanu koje su Turci zaposeli. Tada je počelo razračunavanje sa grčkim sveštenstvom, tako što su vešani. U cilju zaštite grčkog stanovništva, diplomate Rusije, Engleske i Francuske došle su u sukob sa Turskom, a njihove zemlje kasnije su se uključile u rat. Godine 1828/29. Jedrenskim ugovorom je 1829. godine završen sukob, a Turska kao poražena strana je prihvatila obavezu poboljšanja položaja pravoslavnih hrišćana, kao i crkvenog života. Istim mirovnim ugovorom Srbiji je priznata autonomija uz povratak šest *nahija*. Ovim ugovorom se granica Srbije spustila na jug kod Pirota i Niša, rečice Toponice, sela Oreovca blizu Pirota i planine Gramada.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Ibid. S. 62–63.

⁶⁹⁶ Ibid. S. 66.

⁶⁹⁷ Vitomir V. Živković, Torlak (Pirot 1994). S. 45.

⁶⁹⁸ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 29.

⁶⁹⁹ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 71.

Pirot je od kuge stradao dva puta 1814–1815. i 1836–1837. godine. Prva je zabeležena u Apostolu Strelačke crkve, da je tada nastradalo 8.000 ljudi. Po zvaničnim zapisima u junu 1837. godine kuge je bilo u Pirotu, o čemu je i Ami Bue zapisao, da je kuga došla sa tovarima vune iz Makedonije u Pirot i da dnevno umire oko 70 ljudi. Kuga je u letnjim mesecima harala Pirotom, u julu 1837. godine proširila se na Belu Palanku, a u avgustu je zahvatila Sofiju u kojoj je dnevno umiralo oko 200 ljudi. U Pirotu u istom periodu samo u jednom danu umrlo je 92 hrišćana i 36 Turaka. Pored Pirotu epidemija je zahvatila i okolna sela, čiji stanovnici su spas od kuge tražili po šumama u zbegovima. Po zbegovima i selima je umirao i veći broj ljudi, ali to nije zabeleženo. Ova smrtonosna i opaka bolest kosila je sve pred sobom. Pretpostavlja se da je tada kuga potpuno uništila selo Rakovicu, ispod Manastira Sv. Jovana prema selu Krupcu.⁷⁰⁰

Ne postoji tačan podatak koliko je ljudi tada stradalo u Pirotu i okolini, pretpostavlja se da je za tri godine, koliko je kuga trajala umrlo 4.000 ljudi. 1838. godine povlačenjem iza sebe kuga je ostavila oko 20.000–30.000 mrtvih u Pirotskoj, Niškoj, Vranjskoj i Leskovačkoj *nahiji* i veliki strah u narodu. Pored toga što je kuga u periodu od 1837. do 1838. godine Pirot i okolinu pogodila u materijalnom, moralnom smislu i velikom broju ljudskih života, znatno je uticala na etničke verske i nacionalne proporcije, jer je smanjila muslimansko–tursko stanovništvo. Kuga je Pirotu i okolini nanela velike štete u ekonomskom pogledu, smanjena je trgovina i proizvodnja mlečnih proizvoda, jer se smatrao zaraženim svaki proizvod koji su pokušali da izvezu.⁷⁰¹

Kako su crkva i srpski sveštenici igrali značajnu ulogu u održavanju veza sa oslobođenom Srbijom, neophodno je pomenuti negativan uticaj Grčke crkve – vladike, popova i monaha na kulturnu i duhovnu stagnaciju srpskog naroda u neoslobođenim krajevima, ali i njihovu usku saradnju sa turskim vlastima. Vredan pomena je zapis jagodinskog trgovca Stefana Stevče Mihajlovića koji je 1825. godine posetio Pirot i prisustvovao crkvenoj službi na Veliku Gospojinu u Pirotskoj crkvi. „Sutra ujutru na veliku gospođu odemo u crkvu pirotsku na službu. Ali kako služe i šta govore pri službi ne razumem baš ništa. Ali ne to samo ja, no i svi drugi koji su tu došli, a i sami isti Piroćanci, ništa ne razumeju. Samo tek slušamo ciku neku i krstimo se. Rekoše neki, to se služi ovde na grčkom jeziku. I sam je vladika služio, pa kad se svrši služba, otpoče vladika da pridikuje – na turskom jeziku. To mi beše za još veće čudo. [...] Kad smo počeli iz crkve izlaziti, počinje od vrata cerkovni, pa se produžuje do vrata porte, odande na sokak: sve mantija do mantije, sami crni kaluđeri. Neki drži evangelije i do

⁷⁰⁰ Ibid. S. 87–89.

⁷⁰¹ Ibid. S. 89–90.

njega drugi tanjir, drugi kašičicu i tanjir i sve tako redom ikone, neki sandučići sa koskama, ovo je prst tog sveca, ovo je ruka tog, koleno i proče sve svetitelja, koje kog mošti. I pravi je žagor od tih svetih prosjaka, i tako ih se poređalo dvanaest. A na kraju do portinih vrata na ispust, vladika drži krst i bosiljak. Tu kropi i ispušta slobodno napolje. Do njega stoji đakon sa tanjirom, povećim u ruci i neprestano govori prolazećima koji se krope ove reči: bazrdilair a čorbadžilar, verum zjade para, đari sinus ćendi despot sizun ataričin ajakta duri. Ove će reči na srpskom reći: a trgovci, a bogataši dajte više para, vidite da sam vladika za vaš atar na nogama jednako stojim. I tako on 13–ti ispust daje i on rekne čak: ilari budunoti đum, airli oleum; dakle, srpski: mnoge godine ovaj dan, srećan bio!“⁷⁰²

4.2. *Pirotska buna i događaji koji će voditi do oslobođenja srpskog naroda*

Jedan od najvećih narodnih ustanaka koji su potresali Tursku u 19. veku, svakako je bila Pirotska buna 1836. godine.⁷⁰³ Zbog trostrukog povećanja *harača* i prečestog sakupljanja povećanog opšteg poreza, sve češći su prebezi Piroćanaca, zarad lakšeg i bezbednog života u oslobođenu Srbiju, pre svega u Aleksinac, Banju i Gurgusovac.⁷⁰⁴

Bekstvo sinova pirotskog prvaka Hadži Neše Filipovića u avgustu mesecu 1835. godine, seljake je ohrabrivalo da i sami emigriraju u Srbiju. Masovnije migracije pet zanatlija iz Pirota, sela Babine i Senokosa, počele su već krajem septembra 1835. godine, a do kraja godine 24 seljaka prebeglo je u Srbiju.⁷⁰⁵ Najveći broj emigranata, početkom 1836. godine, bili su iz sela Crvenčevo, Ragodež, Gradašnica, Dojkinci, Staničenje, Basara, Gabrenica, Zaskovci, Suvodol, Osmakovo, Ljubatovica, Sopot i Pokrivenik. Ovi begunci naselili su uglavnom pogranične krajeve Gurgusovac i Svrlijska sela, dosta njih u potrazi za hranom krenuli su za Zaječar, Banju i Negotin.⁷⁰⁶

Tačna dešavanja u Pirotskoj i Berkovačkoj *nahiji* 1836. godine detaljno opisuje Milan Đ. Milićević u svom delu *Novi krajevi*⁷⁰⁷. On navodi da su ljudi ovog kraja „otkad su potpali pod Turke, trpeli su, mimo ostalih, najčešće ove dve nevolje: siromaštinu od svoje zemlje i opustošavanja od vojska koje su tuda grcale k Moravi i Šumadiji. I jedna i druga nevolja potiskivala ih je da se sele. Te tako bi se moglo reći, da se na tom zemljištu, za malo vremena,

⁷⁰² Živan Živanović (ed.), *Memoari Stefana Stevče Mihailovića u dva dela od 1813. do 1843. i od 1858. do 1867.* (Beograd 1928). S. 54–55.

⁷⁰³ Vladimir Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838.* (Beograd 1957). S. 186.

⁷⁰⁴ Tihomir Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša, stanovništvo, naselja* (Beograd 1924). S. 421.

⁷⁰⁵ Tihomir Đorđević, *Iz Srbije kneza Miloša I–II* (Beograd 1922–1924). S. 420.

⁷⁰⁶ Ibid. S. 424.

⁷⁰⁷ Milan Đ. Milićević, *Kraljevina Srbija: Novi krajevi* (Beograd 1884).

stanovništvo sasvim menjalo.“⁷⁰⁸ U vreme 1836. godine u Pirotu je *ajan* Mahmud Kapidžibaša zajedno sa vladikom Niške eparhije Jeronimom, poreklom Grkom, nepravедно globio narod, iznad razrezane sume, terao ih na kuluk i mnogobrojne nezakonite danke. Kako su silne žalbe, poslane i Rumelijskom *paši* ostale bez odgovora, nezadovoljni Piroćanci zajedno sa Hadži Nešom Filipovićem, najuglednijim Piroćancem, zbog lične bezbednosti prešli su u Srbiju, tačnije u Gurgusovac (današnji Knjaževac). Januara 1836. godine prebegla su petorica muškaraca iz pirotskih sela (koja Milićević navodi poimence), a od 8. do 15. februara u Srbiju je iz Pirotskog kraja prebeglo 47 ljudi (čija imena navedeni autor takođe navodi).⁷⁰⁹ Do kraja februara u Srbiju je prebeglo 59, a do kraja aprila još 616 ljudi. Svi oni naselili su se u Gurgusovcu i Svrlijskim selima. U to vreme rasplamtio se bunt i u Berkovačkoj *nahiji*. Knez Miloš je tokom cele 1836. godine pokušavao da smiri rasplamsanu bunu stanovnika Pirotске i Berkovačke *nahije* iz straha da bi se ovaj plamen mogao proširiti na ostale delove srpskog etničkog prostora pod turskom vlašću. Kako su u buni u Berkovačkoj *nahiji* učestvovali i sin i brat Hajduk Veljka, knez Miloš morao je da opovrgne svoju umešanost u ova dešavanja. Kako je pirotски *ajan* hteo svoje poreske obveznike nazad, knez Miloš je posredovao u vraćanju odbeglog stanovništva i smeni *ajana* Pirotске i Berkovačke *nahije*, kao i vladika koji su do iznemoglosti globili nedužni narod. Predstavnik kneza Miloša i Hadži Neša Filipović, pristali su da Piroćance vrate svojim kućama uz garanciju amnestije i smene *zulumčara* (tlačitelja).⁷¹⁰

U aprilu mesecu 1836. godine Sovjetu se obratio knez Miloš u vezi sa slučajem Piroćanca Todora Đurića koji se je naselio u srezu Aleksinačkom, selu Prugovcu. Todor je hteo da se vrati u Tursku, međutim knez savetuje da to ne čini jer su mnoge porodice otuda zbog *zuluma* izbegle, a kada se buna primiri slobodan je da ide.⁷¹¹

U pismu od 31. maja 1836. godine pukovnik Stefana Stojanović, iz pograničnog mesta prema Srbiji – Gurgusovca, obaveštava kneza Miloša da se je narod Pirotске *nahije* umirio i da se očekuje da će se pomiriti sa Turcima, dok se narod Berkovačke *nahije* još uvek nalazi u zbegovima, po šumama i da ne preduzima ništa oko primirja. Dok se situacija ne smiri on je naredio da trgovci, a ni privatne osobe ne idu u Piroт, Belogradčik i Berkovac.⁷¹²

⁷⁰⁸ Ibid. S. 182–183.

⁷⁰⁹ Ibid. S. 183.

⁷¹⁰ Ibid. S. 186–216.

⁷¹¹ Tihomir Đorđević, Naselja i poreklo stanovništva. Arhivska građa za naselja u Srbiji (Beograd–Zemun 1926) S. 228.

⁷¹² Vladimir Stojančević, Prilozi za poznavanje porekla stanovništva Istočne Srbije. U: Mešovita građa (Miscellanea) XII, knjiga 9 (1956) 167–173, ovde 170.

Iste godine, avgusta meseca, obaveštava knez Miloš iz Banje načelnika okruga Banjskog u Gurgusovcu, da je neki Manča iz Berkovačke *kaze*, došao u Banjski okrug sa namerom da se stalno naseli. Međutim on želi da sa turske strane dovede svoju stoku i donese vunu, a knez Miloš savetuje da ako stoka nije daleko, tj. ako ne bi upadao u oči Turcima, neka svoju stoku dovede. Kada Manča obavi svoje poslove, dalje se savetuje da se pošalje njima u srez Paraćinski, okrug Čuprijski.⁷¹³

20. avgusta 1836. godine pukovnik Stefan Stojanović, iz Gurgusovca piše pismo da su četvorica Berkovčana sa porodicama i stokom iz sela Čipurovac prešli u Zaglavski srez i da žele da se nasele u unutrašnjost Srbije. Sva četvorica su ćilimari i žele pošteno da žive i rade u Srbiji.⁷¹⁴

Septembra naredne godine iz Aleksinca piše Miloje Zdravković da su četvorica iz Berkovca, preko šuma i planina, sa pismima došli u karantin i da žele da predaju žalbu Knezu Milošu.⁷¹⁵

24. novembra 1837. godine u Aleksinac su došli trojica iz *nahije* Berkovačke da preko *buljukbaše* (zapovednika čete) prenesu poruku da se narod ove *nahije* na Poklade, 14. novembra, digao na bunu protiv Turaka i da traže pomoć od Kneza. Stefan Stojanović iz *nahije* Aleksinačke im je odgovorio da ne računaju ni na kakvu pomoć i da treba da održavaju mir.⁷¹⁶

Pet porodica iz sela Kopahice u Berkovačkoj *nahiji* maja 1838. godine pokušalo je da pređe granicu kod Ivanovih Livada u srezu Zaglavaskom na srpsku stranu. Međutim kako je ranije te godine knez zabranio prelaz iz Turske u Srbiju, ove porodice proterane su sa granice nazad u Tursku.⁷¹⁷

Kako je 1839. godine ukinut spahijski sistem, naglo je porastao broj *čitluaka*, a njihovi vlasnici bili su nekadašnje *spahije*, arnautski i turski beskućnici, siromašni i proterani Turci koju su poreze višestruko ubirali – dodati novčani porez kao i proizvoljna novčana potraživanja. Devalvacija novca i moći Turske imperije, kao i uvek, prvo su se sručili na leđa hrišćanskom seljaku. Naročito gladna i nerodna 1840. godina u Pirotskoj *kazi*, Lužnici i Vlasini, kao i nasilje, ubistva, pljačke, islamizacija, odvođenje mladih žena, dece i njihova islamizacija, koje su Turci činili, doveli su do dizanja naroda Niškog *pašaluka* sa *nahijom* Pirot, Leskovačkog *pašaluka* sa Prokupačkom i Kuršumlijskom *nahijom*, Vranjskog sa Gnjilanskom i *nahijom* Novo Brdo, zatim neke krajeve Vidinskog i Sofijskog *pašaluka* sa Belogradičkom,

⁷¹³ Ibid.

⁷¹⁴ Ibid.

⁷¹⁵ Ibid. S. 171.

⁷¹⁶ Ibid. S. 171–172.

⁷¹⁷ Ibid. S. 172.

Berkovačkom nahijom i Breznikom na bunu. Vođa u Pirotskom kraju bio je među seoskim prvacima i čovek sa prezimenom Jelenić. Početkom bune, ustanička vojska brojala je između 18.000 i 20.000 ljudi. Kako su ustanici pretrpeli poraz kod Kamenice kod Niša i u Sićevačkoj klisuri, Turci su spalili 121 niško, zatim 104 leskovačka sela, a Vlasotince je bilo totalno razoreno. Ustanak Pirotске i *nahija* u današnjoj Bugarskoj trajao je duže, a posle njegovog gušenja gotovo nijedno selo nije ostalo neopljačkano ili nerazoreno.⁷¹⁸ Lokalno stanovništvo u centrima ustanka trpelo je okrutnu tursku odmazdu – odvođenje u ropstvo stotina žena i dece, pljačke, progon, ubistva, a više od 11.000 ljudi potražilo je svoj spas, preko granice, u Srbiji. Turci su tražili vraćanje odbeglih dankoplatiša, pa su u već zategnute srpsko–turske odnose morale da se umešaju i evropske sile poput Francuske i Rusije.⁷¹⁹ Narod ovog kraja trenutno se je umirio do sledeće pogodne prilike za rušenje Turske vlasti. Već 1846. godine nabijeno je na kolac u Nišu pet seljaka iz okoline Pirota i Sofije optuženih da su kod njih nađene puške i skriveni hajduci. Među njima bio je i Ljuben Malovac iz sela Malo Malovo kod Dragomana, a njegova supruga prelazi sa sinovima u Piroto.⁷²⁰

Period od 1853. do 1856. godine, vreme Krimskog rata, predstavljao je prekretnicu u društveno–ekonomskoj i političkoj istoriji delova Osmanskog carstva, kao i za područje Pirota sa okolinom. Novo razdoblje po okončanju Krimskog rata nastaje za srpsko stanovništvo Pirotskog kraja, iz razloga što „Hatihumajun“ („Svečano pismo“) kao ustavni akt, proklamovao je ukidanje kategorije *raje* u Osmanskom carstvu i izjednačavanje u formalno pravnom obliku sa muslimanskim, odnosno turskim stanovništvom. Nova politika imala je za cilj jače vezivanje hrišćanskog stanovništva za reformisanu Tursku. Pokušaj prevazilaženja sukoba sa hrišćanskim stanovništvom, kao nove političke orijentacije vlade, iskoristili su varoško stanovništvo i gradovi. Međutim, nova politika „zaštite“ hrišćana na selu nije primenjivana. Naprotiv, seljaci su time dobili veće teškoće i nedaće zbog obespravljenosti nemuslimanskih naroda u Turskoj, na osnovu starijih zakona i institucija koje su zadržane.⁷²¹ „Naročito je oštrica turskih predstavnika vlasti bila okrenuta pograničnim krajevima prema ondašnjoj srpskoj granici i to iz dva razloga: prvo, što su ti krajevi bili bogati i, drugo što se stalno podozrevalo u političke veze srpskog stanovništva Niškog sandžaka sa vlastima i Kneževini Srbiji.“⁷²² Na primeru leskovačkog kraja Vladimir Stojančević dalje navodi da „je stanje bilo utoliko više mučnije za srpsko–turske odnose što je *čitlučka* eksploatacija seljaka

⁷¹⁸ Stojančević, Jugoistočna Srbija u XIX veku, S. 24–26.

⁷¹⁹ Ibid. S. 131.

⁷²⁰ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 41.

⁷²¹ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 108.

⁷²² Stojančević, Jugoistočna Srbija u XIX veku, S. 178–179.

dobijala nove, proširene forme iznuđivanja agrarnih obaveza i što je bila praćena teškim represalijama kao što su bili: ucenjivanja, batinjanja, hapšenja, deportovanja, ne isključujući pri tome ni ubistva naročito po zabačenim krajevima *kaze*. Agrarno–pravni odnosi pogoršali su se, osim u ekonomskim obavezama, još naročito i usled razgranavanja *čitluksahibijaskog* (novi vlasnici čitluka) aparata – umnožavanjem subaša i njihovih momaka po selima, podizanjem kula i čardaka i dr. pri čemu se sav teret njihovog izdržavanja padao na selo i seljake“. ⁷²³

„Za potrebe rata Hrišćani su morali davati dobrovoljne priloge, davati komoru i služiti kao saraori“. ⁷²⁴ O teškom životu hrišćanskog stanovništva 1854. godine kao i o napadima u bugarskim selima, govori detalj da je „isečen mladić na komade“, a turska vlast nije preduzela nikakve mere. U toku 1855. godine se i dalje vrši islamizacija ženskog stanovništva i nastavlja se iscrpljivanje srpskih pograničnih sela. Ekonomski položaj bio je otežan zbog obaveze prodaje volova i konja za ratne potrebe kao i prodaje svih rezervi žita. ⁷²⁵ Niški paša je 1854. godine naredio „da svaka kuća po jednog dobrog konja za carsku potrebu nabavi. Ko nije mogao konja opremiti, morao je platiti kao cenu za dobrog konja – 2.000 groša. U Pirotu je tamošnji mudir naredio da se kao poklon sultanu nabavi veliki broj kola sa volovima, koji su zatim bili opremljeni za Vidin, za potrebe turske vojske“. ⁷²⁶

1852. godine narodu je nametnuto plaćanje novčane takse za seoske ispaše, pored *spahijskog* desetka. Naročito je teško padalo narodu što su „zakupci državnih prihoda tražili od seljaka novčani ekvivalenat za naturalni desetak i od kupusa, pasulja, luka i sl.“. ⁷²⁷ Do kraja rata položaj *raje* se nije bitno promenio, jer je i dalje bilo zloupotrebe i progona hrišćana. 30. marta 1856. godine potpisan je ugovor o miru u Parizu, Porta je februara iste godine objavila „Hatihumajun“ kojim su priznata građanska prava hrišćana u Osmanskom carstvu. Ovim ugovorom završen je Krimski rat koji „je zaraćene strane stajao oko pola miliona ljudi, velike materijalne štete od 7 milijardi troškova, velikih patnji hrišćana na Balkanskom poluostrvu i velikih migracija iz mnogih krajeva – Pirota, Vranja, Lužnice, Trna, Znepolja. 1856. godine zabeleženo je oko 140 porodica emigranata u Jagodini, u Lepenici među 64 porodice bilo je mnogo Piroćanaca“. ⁷²⁸ Pariski kongres je imao više negativnih posledica po hrišćansko

⁷²³ Ibid. S.179.

⁷²⁴ Lilić, Istorija Pirota i okoline I, S. 108–109.

⁷²⁵ Ibid. S. 109.

⁷²⁶ Ibid.

⁷²⁷ Ibid. S. 109–110.

⁷²⁸ Ibid. S. 110.

stanovništvo čiji se položaj nije bitno promenio u Osmanskom carstvu, jer je Rusiji oduzeto pravo zaštite pravoslavnog naroda, a zamenjeno je garancijama velikih sila.⁷²⁹

U životu balkanskih naroda, u krajevima sa srpskim stanovništvom, osetile su se u velikoj meri posledice Krimskog rata. Ove posledice naročito su osetili selo i seljak kroz uvećanje državnih poreza i teškim agrarno ekonomskim odnosima, koji su bili sve teži. „Zulumčari su globili narod i do krajnje propasti doveli, a otmice ženskog sveta radi turčenja, mnoga ubistva, obesvećenje crkava, zlostavljanje stanovnika“, unelo je nemir među stanovnike Pirota i okoline. Iz ovih razloga počinju se dogovarati Piroćanci sa Nišlijsima i Leskovčanima i stupaju u vezu sa emigracijom oko Beograda i Paraćina oko priprema za ustanak u Pirotskoj nahiji.⁷³⁰

Godina 1850. bila je presudna i za kasniji odnos pograničnog kraja između Srbije i Bugarske, kao i stvaranje nacija. U ranijem periodu srpski učitelji predavali su i pisali udžbenike u Bugarskoj. Bugarske knjige štampane su besplatno u Beogradu i Kragujevcu. Nije pravljena razlika između slaveno–srpskog i slaveno–bugarskog, te su i Srbi i Bugari čitali knjige na obe redakcije.⁷³¹ Bugari i Srbi smatrani su jednim narodom sa istom verom i slovenskim poreklom– Hristijani, Slavjani, sa istim neprijateljima tlačiteljima – Turskom upravom i Grčkom crkvom.⁷³² Za godine koje će uslediti i podelu stanovništva po nacionalnoj osnovi, bitno je pomenuti pismo u kojem opominje Vuk Karadžić 1827. godine češkog slavistu Pavla Josifa Šafarika na sledeći način: „Sada ću vas nešto opomenuti. Nemojte Vi Srbe bugariti! Ne samo što Leskovčani i Prištinci nisu Bugari, nego su i sami Vidinci, Čiprovčani i Piroćani po jeziku bliži Srbima no Bugarima i ako čisto ne govore ni jednim jezikom, ne dajte da Vas varaju kojekakvi bugarski piljari, koji, kao i svaki drugi čovek, svoj narod uveličavaju“.⁷³³

Naime, period koji će uslediti opet je bio na štetu lokalnog srpskog stanovništva, a u korist Bugara i Grčke pravoslavne crkve. Maja meseca 1850. godine egzarh Gornje Mezije podsetio je sve episkope i mitropolite na sultanovu naredbu da učitelji u školama smeju da budu samo iz redova „raje cara našeg“, a ne drugih nacija.⁷³⁴ Na taj način zabranjeno je učiteljima iz Srbije ili Habzburške monarhije da dolaze u delove pod Turcima i uče decu, a data je prednost Bugarima iz svih krajeva današnje Bugarske. Kako je među Turcima naziv Srbin bio omražen, jer je Srbin za njih bio buntovnik, koji hoće da bude slobodan i neće da bude *raja*,

⁷²⁹ Ibid.

⁷³⁰ Ibid. S. 111–112.

⁷³¹ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 34.

⁷³² Ibid. S. 40.

⁷³³ Sima N. Tomić, Književni i naučni rad Pavla Jos. Šafarika (Novi Sad 1900). S. 135.

⁷³⁴ Jovan Hadži Vasiljević, Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u 19. veku (Beograd 1928) S. 28.

govorili su da Srbi žive samo u Srbistanu, a ko hoće da bude Srbin, neka ide u Srbistan. Pri otvaranju škole u Tija Bari 1852. godine u Pirotu, Turci nisu dozvolili da škola ponese naziv srpska škola, a kompromisu je težio vladika Nektarije, koji je predložio da škola bude „slavenobolgarskoe učilište“, na šta su Piroćanci pristali pod uslovom da na mramornoj ploči na ulazu ispod naziva bude srpski dvoglavi orao. Kasnije ovaj naziv zloupotrebljava bugarska propaganda pri svojim pretenzijama ka Pirotu, ali je nikada nije fotografisala zbog dvoglavog orla.⁷³⁵ U narednim decenijama Bugari su spletkama proterali sve vladike pirotske koji su se protivili bugarizaciji i bili na strani naroda, kao što je slučaj sa vladikom Antimom koji je svoju dužnost u Pirotu obavljao od 1855. godine do proterivanja 1860. godine. Grčki sveštenik Konstantin je u zgradi Metropolije 1855. godine otvorio grčku školu i postarao se da šest sveštenika iz naroda i jedanaest uglednih varoških ljudi bude iz istog razloga proterano u Dimotik – zbog navodne saradnje sa Srbijom. Među najpoznatijim Pirotskim prvacima bili su Mali Rista – Hadži Jovanović i Đorđe Kokalović.⁷³⁶ 1868. godine na mesto pirotskog vladike došao je bugarizovani Makedonac Partenije, koji je pozvao Hristu Pasarova učitelja Plovdivskog klasnog učilišta. On je otvorio u Pirotu klasno učilište, a u Ponišavlju su izbačeni iz upotrebe srpski, a uvedeni bugarski udžbenici. Vladika je službu držao na bugarskom jeziku. Pod uticajem Rusa, koji su svesrdno podržavali Bugare, na mesto patrijarha došao je Grigorije VI, koji je inicirao pred Portom osnivanje bugarskog crkvenog okruga – egzarhata. Egzarhat je osnovan fermanom sultana 1870. godine, a pod njegovu nadležnost ušle su među Bugarskih i eparhije Pečke patrijaršije – Nišavska, Vidinska, Pirotska, Sofijska, Ćustendilska i Samokovska. Ovu egzarhiju Bugari su proglasili za nezavisnu od Vaseljenske patrijaršije 1872. godine.⁷³⁷

4.3. Srpsko–turski ratovi i oslobođenje pirotskog kraja

Ustanak u Hercegovini 1875. godine (poznat još kao Nevesinjska puška) podstakao je nove nemire i dva srpsko–turska rata. Prvi srpsko–turski rat, koji je trajao četiri meseca, završen je porazom srpske vojske kod Đunisa i mirom 28. februara 1877. godine.⁷³⁸

Drugi srpsko–turski rat vođen je za oslobođenje srpskog naroda – od granice Kneževine Srbije do sela u današnjoj Bugarskoj, tada nastanjena srpskim življem. Borbe za oslobođenje Pirota počele su 14. decembra 1877. godine i trajale nešto više od mesec dana zahvaljujući

⁷³⁵ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 42–43.

⁷³⁶ Ibid. S. 45.

⁷³⁷ Ibid. S. 48.

⁷³⁸ Stojančević, Jugoistočna Srbija u XIX veku, S. 211.

rasporedu Beogradske brigade, dvanaeste Timočke baterije, Kragujevačke brigade i Šumadijskog puka, koje su prvo oslobodile Belu Palanku pa krenule ka Pirotu. Za oslobodjenje Pirot borbe su se vodile kod sela Nišora, uz pomoć Timočkog korpusa pod komandom Stepe Stepanovića.⁷³⁹ Turske snage su bile postavljene oko sela Sopot i Nišor, a protezale se do Pirot. Srpska vojska je pod komandom Radomira Putnika sa Pirotskom divizijom napala tursku vojsku kod sela Nišor. Turci su u toku noći napustili sva utvrđenja, prethodno zapalivši skladište bojovog materijala, a u zoru 27. i 28. decembra i Pirot. „Snažna eksplozija označila je kraj petovekovne osmanske vladavine Pirotom“.⁷⁴⁰

Srpska vojska zauzevši Pirot i Niš, došla je dalje do Adlije (Kule), Belogradčika, ušla u Trn i Breznik. Strategija je bila da srpska vojska zauzme Belu Palanku i Pirot i sukobe prenese na polje oko Sofije i time iseče tursku vojsku od njene pozadine, a omogućći ruskoj vojsci kretanje ka Sofiji. Srpska vojska je na kraju rata bila u Sofijskom i Vidinskom *sandžaku*, a ruska vojska je zauzela Sofiju.⁷⁴¹

4.4. Sanstefanski mir i Berlinski kongres

Po okončanju sukoba 31. januara 1878. godine ostvareni su mirovni pregovori u San Stefanu. Posle ulaska Srbije u drugi rat, Austrougarska bitno menja svoju politiku zbog sloma turske moći na Balkanu i biva sa Velikom Britanijom veliki protivnik stvaranja velike slovenske države na Balkanu, Srbije, čak pomaže Turskoj u teškom položaju. Odmah po zaključenju Sanstefanskog mira 3. marta 1878. godine srpska vlada je svojim zahtevima: „tražila priznanje pune nacionalne nezavisnosti i teritorijalno proširenje, odnosno buduće razgraničenje prema Turskoj i prema novonastaloj bugarskoj državi. Od ispunjenja ovih srpskih zahteva zavisio je budući državni razvoj Kneževine Srbije i srpskog naroda na Balkanu“.⁷⁴²

Sanstefanskim ugovorom je bilo određeno da jedna trećina teritorija koje je srpska vojska oslobodila od Turaka, polovina Niškog *sandžaka*, Prokupačka, Niška, Kuršumlijska i Leskovačka *kaza* pripadnu Srbiji, a Vranjska, Pirotka, Breznička i Trnska *kaza* budu dodeljene Bugarskoj. Istočna srpska granica, prema Bugarskoj državi bila je od Klimanca na Moravi do Vlasine i od Vlasotinca do Bele Palanke na Nišavi.⁷⁴³ Srbija je Sanstefanski

⁷³⁹ Lilić, Istorija Pirot i okoline I, S. 206–210.

⁷⁴⁰ Ibid. S. 211.

⁷⁴¹ Ibid. S. 241.

⁷⁴² Ibid. S. 242.

⁷⁴³ Ibid.

ugovor primila sa strahom za dalji opstanak Srbije. Pojedini članovi Sanstefanskog ugovora kao III, IV, XXVIII odnosili su se na Srbiju. „Istočna i južna granica Srbije trebalo je da deli od Turske i od novonastale Bugarske države i ona je trebala da ide od izvora reke Veternice pravo na Južnu Moravu kod sela Kalimanci, Moravom do ušća reke Vlasine, pa uzvodno Vlasinom i Ljuberadom, nizvodno rečicom Vrelo do Bele Palanke i sela Krupca na Nišavi, a odatle najkraćom linijom na staru srpsko–tursku granicu kod karaule Bare, odakle starom granicom na Staru planinu i Timokom do njegovog ušća u Dunav“.⁷⁴⁴ U svetlu ovih događaja posebna pažnja bila je posvećena Trnskoj, Vranjskoj i Pirotskoj *kazi* jer je stanovništvo bilo srpskog porekla, jezika i narodne tradicije, smatrano Srbima, a teritorija smatrana etničkom teritorijom srpskog naroda. Nezadovoljstvo Sanstefanskim mirovnim ugovorom Piroćanci i Trnčani su izražavali upućivanjem žalbi na račun podele teritorija Sanstefanskim dokumentom. Tako su stanovnici Trnske, Pirotske i Brezničke *kaze* uputili 16.000 potpisa Petrogradu da su Srbi i da ih ne treba odvajati od Srbije, što je rezultiralo promenom zapadnih granica Bugarske.⁷⁴⁵

Spor oko Pirota koji se vodio između Srba sa jedne i Bugara i Rusa sa druge strane, rasplet je dobio na Berlinskom kongresu (13. 06–13. 07. 1878. godine) odlučivanjem visoke politike. Grad Pirot zajedno sa Dragomanom i Caribrodom predstavljen je kao bugarski jer se znalo da od njega zavisi ostalo razgraničenje u Ponišavlju, te se smatralo da onaj kome pripadne Pirot imaće pod upravom i geografsko i privredno područje, a srpska vlada je naglašavala osećanje srpskog naroda u masi stanovništva Trnske i Pirotske *kaze*. Berlinskim kongresom Srbija nije dobila osvojene teritorije, već je izgubila nekoliko stotine sela Sofijskog *sandžaka* kao i delove oko Dragomana i Caribroda, čime je bila oštećena. Pitanje razgraničenja između Bugarske i Srbije uvek je izazivalo nesuglasice u odnosima sa Bugarskom. Po Jovanu Ristiću razgraničenje se kreće od Lužničkog i Dragomanskog sreza, koji je od Trnske *kaze* išao „od Grleničke planine dva kilometra severno od reke Divljanske i Lukovičke do sela Seguše (Željuše) gde granica više tog sela preseca put u Nišavu, pa se poteže skoro u pravoj liniji između sela Dojkinaca i Senokosa na planinu Radosina“.⁷⁴⁶

Nezadovoljni ishodom Berlinskog kongresa i formiranjem komisije za razgraničenje „Narod razjuruje komisiju kod sela Željuše, vadi i razbacuje pobiveno granično kolje“. U vezi sa tim pitanjem slate su i mnoge molbe „jer mi kao Srbi nećemo da budemo Bugari“. Pored svih

⁷⁴⁴ Ibid. S. 243.

⁷⁴⁵ Ibid. S. 245.

⁷⁴⁶ Ibid. S. 247–258.

molbi, komisija je obeležila granicu na položaju Pirot–Caribrod, što je značilo i primopredaju teritorija.⁷⁴⁷

Karta 2. Geografska karta Pirota i okoline, po odlukama San Stefanskog mira, iz 1894. godine

⁷⁴⁷ Ibid.S. 259–261.

4.5. Migratorna kretanja kao posledica srpsko–turskih ratova

Intenzivne migracije ka oslobođenoj Srbiji nastavljene su i poslednjim decenijama 19. veka, kao posledica političko–istorijskih događaja velike istočne krize, menjajući etnografske granice posebno u maričkom slivu i srpsko–arbanaške etničke granice.⁷⁴⁸

U gornjem toku Veternice, Južne Morave i Vranjskom Pomoravlju bilo je nekoliko grupacija doseljenika iz okoline Stare planine (Jovan Cvijić ih naziva šopsko–torlačkom), a nakon Drugog srpsko–turskog rata ovi doseljenici primećeni su u manjim grupacijama u gornjem toku Puste Reke i srednjem toku Jablanice.⁷⁴⁹ Sa srpskom vojskom tokom 1877. i 1878. godine neke porodice iz pograničnih krajeva sa Turskom i Bugarskom, uglavnom iz Lužničkih sela, trajno su naselile naselja Podibra i Gokčanica. Prebezi iz neoslobođenih delova Turske traju i posle San Stefanskog mira do konačnog oslobođenja od Turaka 1918. godine.⁷⁵⁰

Za vreme Prvog i Drugog srpsko–turskog rata i nakon Berlinskog kongresa, sela i naselja pograničnih krajeva, Aleksinačkog, Knjaževačkog i Crnorečkog okruga ponovo su trpela paljenje i pustošenje sela. Na ovaj način uništeno je 109 sela navedenih okruga.⁷⁵¹ Uoči ustanka u Bosni i Hercegovini, srpska vlada obaveštava Portu da Čerkezi upadaju na srpsku teritoriju, pale sela i uzimaju stoku.⁷⁵² Čerkeska sela na Carigradskom drumu bila su Crvena Reka gde je bilo i Tatara (zvano još i Toponica) i Belo Polje. Za vreme Drugog srpsko–turskog rata Čerkezi su se odselili u pravcu Azije, a Tatari su se povlačili sa Turcima ostavljajući za sobom pusta selišta.⁷⁵³

1876. godine Čerkezi su ostavili pusta sela oko Visoka kod Pirota, a posebno je uništeno selo Ragodež gde su „hvatali žene za turčenje, decu odvodili, stoku odvodili, sve urnisali. Mi begasmo u Šumadiju. Tamo se mnogo dece rodi”.⁷⁵⁴

„Do novembra 1876. godine više od 200.000 duša sa više hiljada prebeglih porodica prebeglo je u unutrašnjost srpske kneževine na izdržavanju državnih vlasti”.⁷⁵⁵ Iako je posle sklopljenog mira sa Turskom 1877. godine izdat *ferman* (pismena zapovest, naredba sultana)

⁷⁴⁸ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje I* (Beograd 1922). S. 193.

⁷⁴⁹ Ibid. S. 228.

⁷⁵⁰ Lilić, *Istorija Pirota i okoline I*, S. 226

⁷⁵¹ Ibid. S. 226–227.

⁷⁵² Jovan Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878, knjiga I* (Beograd 1896). S. 261.

⁷⁵³ Milićević, *Novi krajevi*, S. 240.

⁷⁵⁴ Lilić, *Istorija Pirota i okoline I*, S. 227.

⁷⁵⁵ Ibid.

o amnestiji prebeglih lica, Turci su u Pirotskoj *kazi* spalili oko dvadeset sela.⁷⁵⁶ Između ostalih spaljena su sela Orlja, Ragodež, Gornja i Donja Glama, Vrandol, Cerovo, Temska, Crnoklište, Šugrin, Bazovik, Draževo, Kalna itd.⁷⁵⁷ I posle Berlinskog kongresa neke izbeglice iz visokog kraja iz oba srpsko–turska rata odbijale su da se vrate na svoja ognjišta, tj. novooslobođene teritorije.⁷⁵⁸

Ustanci u Bosni i Hercegovini 1875. i 1876. godine pokrenuli su novu emigraciju ka Srbiji, posebno iz hercegovačkih i sandžačkih krajeva. Nepovoljna situacija San Stefanskog mira po Srbiju i za one koji su se Srbima osećali, bila je podstrekač na beg porodicama ka Srbiji iz kuskog, vranjskog i pirotskog kraja. Takođe eventualna Austrijska okupacija Sandžaka i Bosne terala je srpske porodice na iseljavanje iz ovih predela. Zbog nedostatka obradive zemlje u Kneževini Srbiji, po okončanju Berlinskog kongresa i povlačenju granica, u novooslobođene krajeve uključujući i Pirot sa okolinom naseljavale su se već odnekud izbegle siromašne porodice na zemlju iseljenih Turaka.⁷⁵⁹

Berlinskim ugovorom presečene su granice srpskog naroda kao i prirodne granice u korist Bugarske. Ovakva odluka donela je pograničnim oblastima sukobe iz razloga što su kuće, livade i njive jednog vlasnika ostajale u dve države.⁷⁶⁰ Cela srpska pogranična sela na teritoriji Kneževine Bugarske kao što je slučaj sa selom Srpski Samokov raseljena su.⁷⁶¹ U Kneževini Bugarskoj ostalo je od Pirota odsečeno 148 sela i gradovi Breznik, Trn i Radomir.⁷⁶²

Srpska sela koja su se našla na teritoriji Bugarske u potpunosti su bugarizovana. Takav je slučaj sa pograničnim gradovima Bosilegrad i Dimitrovgrad „kada je pogranično bugarsko stanovništvo „novodobijenih“ predela 1920. godine bilo integrisano sa stanovništvom onih pograničnih bugarskih sela u kojima je srpsko stanovništvo za nešto manje od pet decenija bilo potpuno bugarizovano, za razliku od zaostalog pograničnog bugarskog stanovništva, koje je sačuvalo svoj etnički identitet sve do naših dana“.⁷⁶³

Posle povlačenja granica 1878. godine Pirotski okrug obuhvatio je jedno varoško naselje i 193 naselja, podeljenih u 58 opština i četiri sreza.⁷⁶⁴ Iz delova Bugarske i Turske tada je usledio novi intenzivni emigracioni talas stanovništva pograničnih krajeva. Iz srpskih pograničnih

⁷⁵⁶ Ibid.

⁷⁵⁷ *Stojančević*, Jugoistočna Srbija u XIX veku, S. 211.

⁷⁵⁸ *Lilić*, Istorija Pirota i okoline I, S. 227.

⁷⁵⁹ Ibid. S. 228.

⁷⁶⁰ Ibid. S. 229.

⁷⁶¹ Milan Đ. *Miličević*, S Dunava na Pčinju. Godišnjica Nikole Čupića IV (Beograd 1882). S. 228.

⁷⁶² Vladimir *Karić*, Srbija, opis zemlje, naroda i države (Beograd 1887). S. 772.

⁷⁶³ *Lilić*, Istorija Pirota i okoline I, S. 229.

⁷⁶⁴ Borislava *Lilić*, Istorija Pirota i okoline II. Pirot u sastavu Srpske države 1878–1918. godine (Pirot 1994). S. 265.

krajeva koji su ostali pod bugarskom upravom – Trna, Znepolja, Ćustendila i Vidina iseljavalo se stanovništvo u pogranične delove pod srpskom upravom ili u unutrašnjost.⁷⁶⁵ Tada je iz Trna i Znepolja zajedno sa „vojvodom znepoljskim“ Arandelom Stanojevićem Trnskim u Piroto prešlo preko 400 porodica.⁷⁶⁶ Stanovništvo sela iz okoline Dragomana u Bugarskoj naselilo se je u selo Radosin a od meštana nazvani su Dragomanci. Oni koji su krenuli put unutrašnjosti Srbije naseljeni su u oblasti Belice ali i u Resavi, Podunavlju i Šumadiji. Tursko stanovništvo i njihovi podanici kretalo se je samo u jednom pravcu – ka unutrašnjosti Turske.⁷⁶⁷

Po uspostavljanju srpske uprave u novooslobođenim krajevima, januara 1880. godine, donet je Zakon o naseljavanju novih krajeva kojim se „dozvoljava naseljavanje sa stalnom baštinom, kako na onim prostorijama zemljišta u novodobivenim predelima Srbije koji stoje prazni i neobrađeni, tako i na onim prostorijama zemlje u starim granicama, gde bi bilo potrebe i mogućnosti“.⁷⁶⁸ Molbe za naseljavanje podnošene su specijalnoj komisiji, a između njih bilo je i molbi ranije prebeglih iz okoline Pirota za naseljavanje Topličkog okruga. Oko 100 kuća iz Toplog Dola naseljeno je u Dobriču, a iz Crvene Jabuke i dvadeset kuća iz Kalne naseljeno je u Toplički arnautluk.⁷⁶⁹ Doneseni plan je predviđao da svaka porodica može dobiti maksimalno četiri hektara zemlje i 200 m² za kuću. Porodici koja živi u zadruzi moglo se dati još dva hektara zemlje na svakog muškog člana starijeg od šesnaest godina, a doseljenicima je takođe bilo dozvoljeno da seku opštinsku ili državnu šumu za izgradnju kuće. Posle petnaest godina korišćenja zemlje, korisnik dobara postajao je vlasnik zemlje. Doseljenici su bili oslobođeni vojske na pet, a plaćanja svih dažbina tri godine.⁷⁷⁰

4.6. Piroto u srpsko–bugarskom ratu

Sanstefanski ugovor je u Srbiji izazvao strah od stvaranja velike Bugarske, koja bi predstavljala opasnost i pretnju Srbiji, njenim nacionalnim i državnim interesima, kao narušavanje ravnoteže na Balkanu. To je bila politički pogrešna procena stanja koja se odrazila u suprotnosti nacionalne politike srpskog naroda.

Ujedinjenje Rumelije sa Kneževinom Bugarskom poljuljalo je suštinu Berlinskog ugovora i ohrabrilu kralja Milana za teritorijalno uvećanje Srbijeu cilju postizanja ravnoteže između nje

⁷⁶⁵ Ibid. S. 270.

⁷⁶⁶ Petrović, Istorija grada Pirota, S. 55.

⁷⁶⁷ Lilić, Istorija Pirota i okoline II, S. 270.

⁷⁶⁸ Živan Živanović, Politička istorija Srbije, knjiga II (Beograd 1924). S. 52.

⁷⁶⁹ Lilić, Istorija Pirota i okoline II, S. 272.

⁷⁷⁰ Ibid.

i Bugarske. Te činjenice su navele kralja da objavi rat Bugarskoj 1885. godine sa namerom da nekoliko okruga iz kneževine Bugarske pripoji Srbiji, od kojih su dva okruga – Pirotski i Vranjski ulazili u Sanstefansku Bugarsku, uz dobijanje teritorijalne naknade za krajeve oslobođene od Turaka. Ove teritorije je Srbija morala da ustupi Bugarskoj po odlukama Berlinskog kongresa.⁷⁷¹

Iz ovih razloga je kralj Milan odlučio da sporove sa Bugarskom razreši operacijom srpske vojske čiji je glavni cilj bila prestonica Kneževine Sofija. Stanovništvo pograničnih srezova je većim delom bio srbofilski raspoloženo, posebno posle Berlinskog kongresa, što je za posledicu imalo uključenje stanovništva – Visočana, Caribrodžana, Brezovčana, Trnčana, Znepoljaca u pomoći srpskoj vojsci u ratovima 1876. i 1877/78. godine. U tom smislu je bio i pokret naroda za bunu u Trnskom srezu za ujedinjenje sa Srbijom, kao i sela u Caribrodskoj okolini koja je Bugarska kneževina konfiskovala. Među tim selima su: Izatovci, Rosomač, Slavinja, Kamenica, Gojin Dol, Gornji i Donji Krivodol, Senokos, Poganovo, Brlja, Vlasi, Željuša u kojima je trebalo uspostaviti vezu sa vlastima u Pirotu. Pored toga što su granice dobro čuvane, agitacija za pripajanje teritorija je tekla dobro, ali su Bugarske vlasti primetile dešavanja na granici i pojačale kontrolu, čak i po selima, te su zatvorile granicu sa Srbijom za bilo koji saobraćaj.⁷⁷² Političko vođstvo i bugarski narod su 1885. godine su Plovdijskim prevratom, ostvarili nacionalno ujedinjenje. Kralj Milan I Obrenović je krenuo u rat sa Bugarskom protiv ujedinjenja, a u ime balkanske ravnoteže i zamišljene opasnosti za srpstvo. U tom ratnom ushićenju, srpska vojska je pretrpela velike gubitke u bitci na Slivnici, za koju je odgovornost pala na kralja, koji nije imao teritorijalnih pretenzija nad Bugarskom, posle određivanja granica 1879. godine.⁷⁷³

Srpske teritorijalne pretenzije odnosile su se na Vidin, Čustendil i Sofiju sa upravnim područjima. Kako je princip političke ravnoteže bio narušen od strane balkanskih država, kao posledica je bilo očekivanje da krajevi Šopluka koje je srpska vojska oslobodila i pripadnu Srbiji. „Srpsko–Bugarske odnose opterećivali su oživljavanje Sanstefanskih teritorijalnih zahteva, neuređena pogranična pitanja, naročito oko dvovlasničkih imanja, zajedno sa konkretnim akcijama srpske agitacije u pograničnim krajevima Bugarske – Šopluku dovelo je do rata koji je Srbija objavila Bugarskoj 14. novembra 1885. godine“.⁷⁷⁴

⁷⁷¹ Ibid. S. 135.

⁷⁷² Ibid. S. 138

⁷⁷³ Borislava Lilić, *Jugoistočna Srbija 1878–1918*. (Beograd 2006). S. 134.

⁷⁷⁴ Ibid. S. 141.

„Ratni plan je bio zauzimanje Vidinskog okruga do Loma i Sofijskog do Ihtimana“. Po napredovanju, srpske snage zauzele su Slivnicu nedaleko od Sofije. Bugarske snage su napredovale i zauzele Caribrod i stigle do Pirota. Bugari su boraveći u Pirotu opljačkali mnoge kuće, spalili konake i odneli sve što je bilo vredno. Za to vreme srpska vojska je bila pod Vidinom koji je osvojila. Na intervenciju Austrije da će pomoći Srbiji u ratu prihvaćeno je primirje“.⁷⁷⁵

Nakon sporova i pregovaranja i bugarskog zahteva za ratnu odštetu, uz posredovanje velikih sila, potpisan je mirovni ugovor između Srbije i Bugarske 3. marta 1886. godine čiji je cilj bio vraćanje na stanje pre sukoba. Za Rumelijsko pitanje rešenje je bilo „personalna unija između Kneževine Bugarske i istočne Rumelije“. Bugarska se time odrekla teritorijalnih pretenzija po Sanstefanskom ugovoru. „Za Srbiju Bukureštanska potvrda status quo—a značila je sagledavanje jedne realnosti o nepodobnosti i nemogućnosti da se izmene njene istočne granice, uspostavljene 1878. godine“. Bugarsko–srpski sukobi sve do Prvog svetskog rata bili su usmereni na makedonsko pitanje i međubalkanske prilike.⁷⁷⁶

Ratna dešavanja 1885. godine izazvala su nove talase izbeglica ka Srbiji iz pograničnih krajeva, Ćustendilskog i Vidinskog *sandžaka*, kao i obnovljene sukobe oko vlašitva zemlje u dvema državama. Pogranično bugarsko stanovništvo kretalo je tada u pravcu istočne Bugarske gde je naseljavalo turska imanja.

⁷⁷⁵ Ibid. S. 143.

⁷⁷⁶ Ibid. S. 144–145.

Aneks: Jedna porodična priča

Ovaj deo rada zasnovan je na podacima prikupljenim iz crkvenih knjiga venčanih, rođenih i umrlih hrama Svetog velikomučenika Đorđa u selu Smrdan (kasnije selo Petrovac) od 1878. godine do Prvog svetskog rata i kazivanjima mojih tetki i ujaka. Navedene crkvene knjige nalaze se u Istorijском arhivu u Pirotu.⁷⁷⁷ Po rečima istoričara Arhiva, ovaj hram potiče iz druge polovine 17. veka, a crkvene knjige pre oslobođenja Novih krajeva (Novim krajevima nazivaju se teritorije Pirotskog, Vranjskog, Niškog i Topličkog okruga, pridodane posle rata 1877. i 1878. godine), tj. 1878. godine, spalili su Turci. Ono malo što je preostalo kao i poimenični popisi stanovnika posle oslobođenja spaljeni su ili odneti od strane Bugara (prilikom okupacije u Prvom svetskom ratu, 1915–1918. godine), zbog konstantnih pretenzija na teritoriju od Niša do Dimitrovgrada i nastojanja da srpsko stanovništvo bugarizuje.

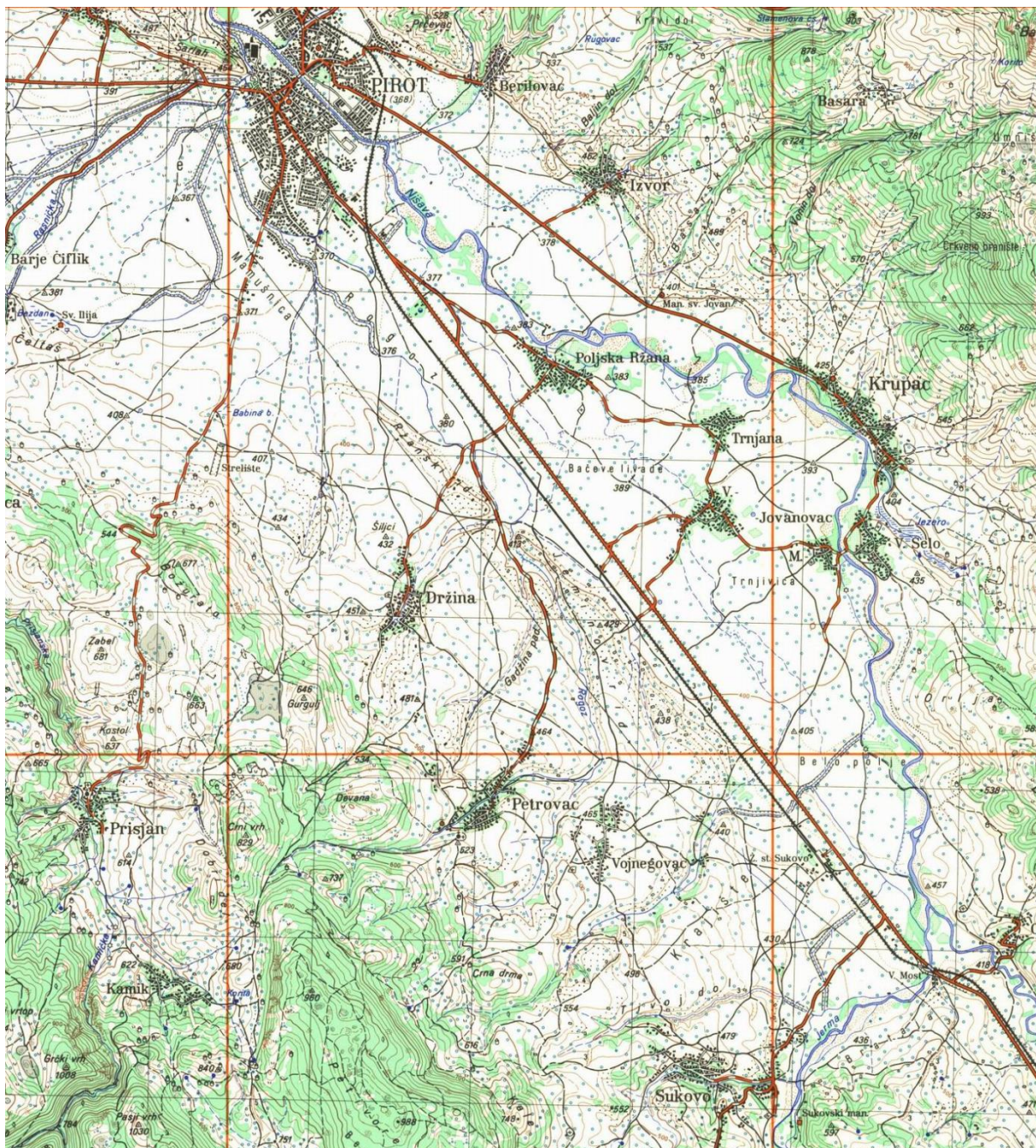
„Ne izlečiše svoju muku što su potonji i mali. Zato su upadali kad god su mogli i grabili nam sve – od junaka i istorije, od ikona i manastira do bogatstva. Svega im je uvek bilo malo, a naročito naroda i države, pa kad nisu mogli da stupe preko granice, a nisu ako im neka veća sila od njihove i od naše ne bi širom otvorila kapije i utrla sigurne puteve, govorili su iza plotu kako smo i mi ovde i oni dole po Maćedoniji u stvari njihovi i da je pitanje dana kada će nas pripojiti. Pripajali su nas nekoliko puta i svaki put su nam prvo grlato i mnogo govorili. [...]. Zalazili smo im u krajeve za turskog zemana dok još granica nije postojala ili kao trgovci ili kao hajduci, ali se nismo mešali, pa zato očuvasmo čistu granicu i ne pomešasmo narod po selima. Dovde naše, odatle njihovo. I tačka. Nismo se mešali zato što nisu umeli da razluče kada je dosta, jer kad god smo im pružili prst, govorili su da je i ruka njihova”.⁷⁷⁸

Ova porodična priča počinje u mestu gde su vekovima vojske prolazile, harale, ubijale i palile. Pet kilometra jugoistočno od Pirota u ograncima Vlaške planine, u atarima sela Petrovac sa istočne strane, Prisjan sa južne, Novomalskim sa zapadne, Poljskom Ržanom i Pirotskim atarom sa severne strane.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ Navedene crkvene knjige nalaze se u Istorijском arhivu u Pirotu pod signaturom IAPi f. Hram Svetog Velikomučenika Đorđa u Smrdanu, MR, MKU, MKV.

⁷⁷⁸ Miroljub M. *Stojanović*, Rodoslov (Niš 1999). S. 99. Miroljub M. Stojanović rođen je 1941. godine u Držini. Bio je redovni profesor Univerziteta u Nišu, upravnik Studijske grupe za srpski jezik i književnost, član SANU, upravnik i direktor pozorišta u Nišu i Pirotu. U navedenoj knjizi „Rodoslov“ opisuje kako su njegovi preci uzeli učešća u burnim Držinskim prilikama, počevši od naseljavanja. U Držini je porodica Stojanović poznata pod nadimkom „Lisica“.

⁷⁷⁹ Ilija Zlatković, Držina (Niš 2009). S. 5.

Karta 3. Karta Držine i okoline

Tik do Carigradskog drumca, u narodu zvanog Malog ili Starog drumca, nikla je Pusta Držina, u Turskim defterima nazvana Dirče Meridir, odn. Držina Muderiz (*muderiz* – naučnik, profesor, nastavnik⁷⁸⁰), koju je Simeon Hristov 1894. godine⁷⁸¹ identifikovao sa ovom Držinom. Prvi pomen ovog sela, pod imenom Dirče Meridir, datira iz 1576. godine u dželepskom *defteru*, tj. spisku poreznika koji su na ime globe morali određeni broj ovaca da

⁷⁸⁰ Miličević, Novi krajevi, S. 187.

⁷⁸¹ Hristov, Pirotskijat okrąg, S. 316.

daju za ishranu stanovnika Osmanske prestonice. Bojko Cvetko imao je obavezu da da 40 ovaca navedene godine.⁷⁸² U skraćenom registru Pirotskog kadiluka iz 1530. godine pominje se selo Daržan sa 33 domaćinstva, četiri neoženjena i jednom udovicom, koje autorke Tatjana Katić i Dragana Amedoski poistovećuju sa selom Držina, južno od Pirota.⁷⁸³ Donja Držina je naziv koji se, od oslobođenja 1878. godine do danas, koristi za Pustu Držinu iz razloga što se na rastojanju od samo 20 km u dolini reke Jerme, 15-ak km od Dimitrovgrada, nalazi još jedno selo pod nazivom Gornja Držina. Ovu Držinu navedene autorke prepoznaju u defteru nazvanom selu Vinežica (verovatno Vinarica) sa drugim imenom Diržina.⁷⁸⁴ Zbog retkog imena i ne tako velike udaljenosti između dve Držine, Ilija Zlatković u monografiji o Donjoj Držini pretpostavlja da je Komje Držina, kako se još ranije zvala Gornja Držina, nastala od iseljenika iz istoimenog sela blizu Pirota.⁷⁸⁵

Donja Držina praznila se je nekoliko puta u ranijim vekovima. Zbog čume narod se rastakao po zbegovima i naseljavao sela u blizini. Zadnji put verovatno početkom 19. veka kada je do temelja spaljena od strane Turaka. Postoje priče da je neko iz sela ubio agu koji je svake večeri naređivao da mu dovedu drugu hrišćansku devojk. Nakon ovog ubistva Turci zapališe Držinu, a od sela ostade smrad paljevine i ruševine. Opuste selo, odatle i Pusta Držina. Selo je decenijama bilo prazno, da bi verovatno 50-ih godina 19. veka najbolje seosko zemljište bilo podeljeno trojicama *aga* – Selim-agi, Avaz-agi i Mamuš-agi. O postojanju trojice *aga* na području Držine svedoče i toponimi u prepoznavanju delova sela – Selimovica, Avzovica i Mamuševica. Kako su *age* trebale ljude da im obrađuju zemlju i služe ih, počelo je ponovno naseljavanje Puste Držine.

Došli su tu ljudi iz raznih krajeva, bližih i daljih, različiti po karakteru i poreklu i niko ne zna ko je odakle i zašto došao baš tu u te ruševine i paljevine. Došli su tu i bogati i siromašni, dobri, radni i oni drugi i niko nije nikoga pitao ko je i odakle i zašto je došao. Svi su nastavili da žive na tom prostoru, negodujući i neslažući se sa drugima, ali su živeli sa tim.

U prvom popisu stanovništva po oslobođenju 1878. godine Donja Držina je imala 42 kuće sa 42 porodice. Selo je ukupno brojalo 349 stanovnika, od toga je bilo 175 muškaraca i 174 žena, jednog udovca i jednog stanovnika razdvojenog od žene. Građanski danak plaćalo je 69 stanovnika.⁷⁸⁶ Milan Đ. Milićević u delu objavljenom 1884. godine (sakupljeni statistički podaci potiču verovatno iz perioda 1879–1882. godine) navodi da Držina ima 78 poreskih

⁷⁸² Cvetkova (ed.), Turski izvori XVI, S. 167.

⁷⁸³ Amedoski, Katić, Săkraten registăr, S. 177.

⁷⁸⁴ Ibid. S. 183.

⁷⁸⁵ Zlatković, Držina, S. 7.

⁷⁸⁶ Državopis Srbije (Beograd 1882). S. 20–21.

glava.⁷⁸⁷ U popisu iz 1884. godine selo ima 49 domova, sa 114 neoženjenih muškaraca, 84 oženjenih i šest udovaca, što ukupno čini 204 muškarca, od toga je 13 njih bilo pismeno. Žena je ukupno bilo 207 – udatih 84, neudatih 111 i 12 udovica.⁷⁸⁸ Ukupno 411 stanovnika. Već 1890. godine broj stanovnika je porastao na 504 u 66 kuća.⁷⁸⁹ Porodice su uglavnom bile zadružne, te su tako tri kuće brojale između 16 i 20 članova, 12 domova je imalo od 11 do 15 članova, a najveći broj kuća, čak njih 27, je imalo između šest i deset članova domaćinstva⁷⁹⁰. 433 stanovnika ovog sela izjasnila su se ove godine da potiču iz mesta u kom je izvršen popis, 34 njih da potiču iz ostalih delova Srbije, dok iz drugih država potiče 37 stanovnika (u Popisu nije naznačeno iz kojih država).⁷⁹¹ Ilija Zlatković navodi da se ovde radi o doseljenicima iz Bugarske.⁷⁹² Dece do 15 godina bilo je 207.⁷⁹³ Svi stanovnici bili su pravoslavne vere, a po nacionalnosti njih šestoro, četiri muškarca i dve žene, su se izjasnili da su druge narodnosti.⁷⁹⁴ I u ovom slučaju u navedenoj Statistici se ne navodi o kojoj narodnosti se radi, dok Ilija Zlatković navodi da su u pitanju Bugari.⁷⁹⁵ Njih 498 su se izjasnili kao Srbi⁷⁹⁶. Pismenih je ove godine bilo 31, koji su znali da čitaju i pišu, a samo jedan koji zna samo da čita. Svi pismeni bili su muškarci.⁷⁹⁷

Držina je pripadala administrativno i crkveno Opštini Smrdanskoj (1923. godine selo je dobilo naziv Petrovac, po Petru II Karađorđeviću koji je rođen te godine).

Deca iz Držine su do otvaranja škole u selu 1930. godine pohađala školu u Smrdanu, koja je otvorena 1857. godine. Za održavanje ove ustanove, kao i platu učitelju 1870. godine, plaćali su stanovnici ovog i sela Vojnegovac, Kamik i Držina, čija su deca pohađala ovu školu.⁷⁹⁸

„Tlačili su nas ko je kako stigao i mogao, ko je čime imao: sabljom, handžarom, kamom, vatrom i puškom, hodžom, popom i učiteljem, imenom i prezimenom, otkupom i silom, lukavstvom, prevarom i lažom, čumom i kolerom. A mi, eto, stojimo tu gde smo i ne znam baš da li i kakvi smo bili, ali sigurno nas ima čim još naški zborimo i tvorimo, prevrćemo zemlju i kosimo livade, navađujemo bašte i lugove. Kad se tako ponekad zagledam u

⁷⁸⁷ Milićević, Novi krajevi. S. 238.

⁷⁸⁸ Državopis Srbije (Beograd 1889). S. 100–101.

⁷⁸⁹ Statistika Kraljevine Srbije, knjiga I (Beograd 1892). S. 117

⁷⁹⁰ Ibid. S. 125.

⁷⁹¹ Ibid. S. 133.

⁷⁹² Zlatković, Držina, S. 41.

⁷⁹³ Statistika Kraljevine Srbije I, S. 174.

⁷⁹⁴ Ibid. S. 182.

⁷⁹⁵ Zlatković, Držina, S. 41

⁷⁹⁶ Statistika Kraljevine Srbije I, S. 182.

⁷⁹⁷ Ibid. S. 190.

⁷⁹⁸ Vladimir Nikolić, Narodne škole u Pirotu i okrugu Pirotskom do oslobođenja 1878. godine, sa starinskim zapisima i beleškama o Pirotskoj eparhiji (Sremski Karlovci 1924). S. 45.

manastire, u priče, bajke i predanja, u imena, u bojeve i dvoboje, u krađe i podvale, dođe mi krivo što smo baš tu dolinu naselili, što ne skrenuše naši preci malo levo ili desno – svuda bi bilo lakše i bolje. Ovako, celog veka smo iznova dizali spaljene domove, obnavljali bremene žene ne bi li smo se nekako održali. S druge strane, opet, nigde ne bismo mogli da pokažemo koliko smo žilavi i jaki, pa mi je ponekad zbog toga i milo, jer bismo morali da izmišljamo istoriju i junake, da se više hvalimo nego što vredimo. Ovako sve se samo od sebe zapisalo ni u šta, al' traje.“⁷⁹⁹

MALOVCI I JOVANOVIĆI U DRŽINI

„Sami na obodu kotline, bez crkve i crkvišta, bez popa i učitelja, za red nismo znali ni kada idemo u crkvu, ni da čekamo pred opštinom. Jedino selo među selima. Osem selo, i ne više pusto.“⁸⁰⁰

U Držinu, selo koje je nastalo posle tri pustošenja, došli su Jovan i njegova žena Jana Malovac. Podataka o godini naseljavanja nije bilo, ali je to svakako bilo pre 1850. godine kada je verovatno rođen sin Gligor(ije) Malovac, koji je upisan u crkvenim knjigama i kao Jovanović. Posle Gligora, Jovan i Jana su dobili 1860. godine sina Stoimena Malovca, koji se 1897. godine venčao sa Rančom i dobili su decu Ljubomira 1905. godine, zatim Dobrinku i Hristinu.

⁷⁹⁹ Stojanović, Rodoslov, S. 23–24.

⁸⁰⁰ Ibid. S. 70.

Slika 13. Stoimen Malovac, slikano, verovatno, početkom 20. veka

Gligor i Ana Malovac su 1875. godine dobili sina Ćiru, a 1876. godine sina Evstatija. Stariji sin Ćira koji je 1896. godine sklopio brak sa Jevdom, u knjigama venčanih upisan, kao Gligorijević, a roditelji Gligor Jovanović i mati Ana. Mlađi sin Gligora i Ane, Istatije (u crkvenim knjigama upisan i kao Evstatije) Malovac 1906. godine je sklopio brak sa Persom, a kao roditelji upisani su Gligor Malovac i mati Ana, i dobili decu Danku, Zorku, Branku, Dragoljuba i Vukašina.

Slika 14. Nadgrobni spomenik Istatija i Perse Malovac, selo Držina

Stariji sin Gligora i Ane Malovac, Ćira Gligorijević sa ženom Jevdom dobio je sina Aleksandra 1899. godine dok je u knjigama rođenih kao ime oca upisan Ćira G. Jovanović, verovatno po dedu Jovanu Malovcu. Tu se gubi jedno prezime – Malovac i ostaju dve porodice koje nose prezime Malovac, dok je treća promenila prezime u Jovanović.

U knjigama umrlih nisam našla podatke o smrti Jovana i Jane Malovac, kao ni podatke o smrti njihovog sina Gligora i njegove žene Ane. Postoji mogućnost da su umrli pre 1886. godine ili su se vratili odakle su došli. Moja pretpostavka je da su negde otišli jer bi se inače brinuli o unuku Aleksandru koji je ostao bez oca sa dve godine.

Moj deda Aleksandar Jovanović rođen je 25. aprila 1899. godine, na samom kraju veka koji je srpskom narodu doneo ono što je najviše želeo prethodnih pet vekova – slobodu. Njegovi roditelji Ćira Gligorijević (od oca Gligorija Jovanovića i majke Ane) i majka Jevda rođena Videnović iz obližnjeg sela Kamik venčani su krajem 1896. godine u crkvi Svetog Đorđa u susednom selu Smrdan (Petrovac). Kum na venčanju, Petar Sokolović, krstiče njihovog prvog i jedinog sina par godina kasnije, a njegovi potomci sve Jovanoviće narednih godina. Kumstvo sa porodicom Sokolović održalo se do današnjih dana. Jevda Videnović poticala je

iz dobrostojeće porodice, ali imala je jednu kraću nogu pa nije mogla da se uda. Udala se za Ćiru siromaha u svojim 20 godina. U miraz je donela drago i poludrago kamenje, ćilibare, grivne (krute narukvice), ogrlice od crvenih koralja, srebrnjake, vežene papuče, heklane kape sa iglama na čijem vrhu je bio ćilibar.

Tek osnovana porodica Jovanović živela je u istoj kući, odnosno u porodičnoj zadruzi, sa Ćirinim rođenim bratom Evstatijem. O roditeljima Evstatija Malovca i Ćire Gligorijevića, Gligoriju i Ani Malovac, u crkvenim knjigama rođenih, venčanih i umrlih iz Hrama Svetog velikomučenika Đorđa u Smrdanu nema podataka. Njihova imena saznajemo tek u knjigama venčanih njihovih sinova. Ono što je poznato je da je Gligorije imao rođenog brata Stoimena Malovca koji je rođen oko 1860. godine. Bio je pismen, a 1897. godine, kao udovac, sklopio je treći brak. Umirale su mu žene i deca. Bio je predsednik opštine Smrdan. Na venčanju kao njegovi roditelji navode se Jovan i Jana Malovac. Ovo je jedini pomen osnivača porodice Malovac u Držini u crkvenim knjigama. Mesto i godine smrti nisu poznate. Crkvene knjige u ovom hramu vođene su od 1878. godine za sela: Smrdan, Držina, Prisjan, Berovica, Kamik, Vojnegovac, s tim da podataka o kretanju stanovnika sela Držina ima tek od 1885/86. godine. Dve godine po rođenju sina Aleksandra, umire Ćira 22. juna 1901. godine u 26. godini života od posledica upale pluća. Njegova supruga Jevda sa sinom ostala je u kući Malovaca u kojoj je od Evstatija trpela maltretiranje, nipodaštavanje i pritisak da se preuda i napusti kuću. Život u toj kući bio je težak jer se i Evstatije oženio pa je u kući bilo mnogo duša. Preudala se 1906. godine za Vladimira Dimu Tošića u istom selu, koji je takođe imao jednog sina, Živka. Moj deda Aleksandar ostao je u stričevoj kući po ponovnoj udadbi majke, a da ne bi bio na teretu, stric Evstatije ga je dao da služi jevrejskoj porodici u Pirotu. Živko Tošić, pastorak moje prababe Jevde i moj deda bili su kao rođena braća. Po pogibiji drugog muža u Drugom balkanskom ratu 1913. godine, prababa Jevda pitala je svog sina da se vrati kući i bude uz njega. Deda je prihvatio i tada rešiše zajedno da počnu da grade kuću. Jevdin povratak razljutio je strica Evstatija (zvanog Istatko) i on ih istera iz kuće. Od tada živeli su u kolibi od kukurozovine. Deda je građu za kuću dovozio iz Vlaške planine gde je imao branište (šumu). Pod izgovorom da je branište zajedničko, pokušao je njegov stric da proda pripremljena drva. Rat i nemaština usporile su gradnju kuće. U međuvremenu se deda prvi put i oženio. Sa Bisom Cvetković, koja je bila iz susednog sokaka, dobio je 1926. godine prvog sina Uroša. Par godina po rođenju sina, Bisa je preminula. Dedina majka, Jevda, čuvala je Uroša i pomagala u izgradnji kuće.

Zorka Antić, rođena je 4.1.1911. godine u selu Jalbotina. Kako joj je otac preminuo, a majka Milka se preudala u selo Sukovo, rano je počela da služi u bogatoj porodici ne bi li prehranila brata Nikolu. Prvi put se udala u 10-ak km udaljenom selu Čorin Dol (danas selo Srećkovac). Njen prvi muž bio je dobrostojećeg imovinskog stanja, imao je veliku kuću i puno zemlje. Par godina po zasnivanju braka umire joj muž i žensko dete.

Posle ubistva kralja Aleksandra I Karađorđevića u Marseju 1934. godine, lokalni sveštenik koji je osećao nadolazeći rat, savetuje joj da se preuda, rečima, da je sama, kuća joj je na kraju sela i da svaka vojska kroz njenu avliju mora da prođe. Ovaj sveštenik poznavajući deda Sandu (nadimak od Aleksandar), posredovao je sklapanju braka između Zorke i Aleksandra. Njen prvi muž imao je sestru Ljubu koja je živela u Sofiji i odrekla se cele imovine u babinu korist. Ovaku velikodušnost baba Zorka je odbila, a pristala je da sa sobom u novi dom ponese pokretnu imovinu. Tako je Zorka 1935. godine, sa dvoja kola pokretne imovine, došla u Držinu. Sa sestrom prvog muža ostala je u dobrim odnosima, a Ljuba ju je u novom domu rado posećivala i donosila poklone. Aleksandar i Zorka u srećnom i skladnom braku dobili su petoro dece, a čuvali šestoro. Zajednički su završili gradnju ranije započete kuće.

Slika 15. Aleksandar Jovanović u sredini slike, sa njegove desne strane Zorka Jovanović (rođena Antić), sa leve strane Milka Antić.

Najstarija od dece, moja tetka Bosa, rođena na 31.8.1936. godine (mada kaže da joj je mama pričala da rođena na Gospođu – Veliku Gospojinu, ali je tata prodavao lubenice u Pirotu na vašaru, pa nije stigao tada da ode do crkve) u Držini, ispričala je svoja sećanja na sledeći način: Sećam se pričala je baba Jevda, majka mog oca, a tvoga dede Aleksandra, da je u dvorištu postojala turska kula i da se on kao mali igrao sa turskom decom koja su tu živela. Turci su se zadržali u selu sve do proterivanja sa ovih prostora konačnim slomom u Prvom balkanskom ratu (1912–1913), sem nekoliko porodica koje su otišle kasnije. Turska kula je ubrzo srušena, a u tom delu dvorišta je moj otac kasnije napravio kuću i preselio se sa majkom, odvojivši se tako od strica Evstatija Malovca, gde se imovina i dvorište podelilo na pola.

Bila sam mala, imala sam samo pet godina kada je počeo Drugi svetski rat. Maglovito mi je to sećanje, često me je baba čuvala i pričala priče. U toku rata sam pošla u školu, prvo srpsku, a onda bugarsku kada je bugarska vojska na strani Nemačke harala, uništavala i bugarizovala sve što je srpsko. Tako su i škole zauzeli. Smenili su sve srpske učitelje i doveli bugarske, „Daskale“ kako smo morali da ih zovemo. Srpske knjige su zamenili bugarskim i svi đaci su dobili bugarska prezimena. Tako sam ja bila Bosa Aleksandrova, Jovanova. Svi stanovnici pirotskog kraja su takođe dobili bugarska prezimena na koja su se odazivali kada bi Bugari prozivali, onako pod moranje.

Drugi svetski rat provela sam uglavnom u selu Sukovo gde me je čuvala baba Milka, baba po majci. Igrala sam se u manastirskom dvorištu u kojem su sva deca porodice Jovanović krštena. Naš ujak Vlada Antić (baba Milka je u drugom braku dobila sinove Nikodiju, Vladu i ćerku Julku) među prvima je uzeo oružje i započeo borbu protiv Bugara. Majka Milka mu je redovno blizu kuće ostavljala hranu i preobuku. Nekoliko pucnja prekinulo je do tada bezbrižno detinjstvo. Našeg ujaka ubio je najbolji prijatelj, Bugarin, na kućnom pragu 1943. godine.

Sećam se, zima je bila kada je tata iz ratnog poprišta, gde su se vodile velike borbe za osvajanje Pirota, zapregom izvukao svog velikog prijatelja Lužničkog koji je kasnije postao predsenik opštine Pirot. Bilo je to jedne hladne noći kada je naš otac krenuo kolima koja su vukli volovi sa vrećama žita u vodenicu. Preko njih je stavio nekoliko čergi, gunjeva sa kapuljačama, pošto je bila zima i krenuo u Pirot. Kada je stigao i našao prijatelja na dogovorenom mestu, izvršili su zamenu odeće i Lužnički je obukao nekoliko gunjeva sa kapuljačama i seo u kola. Uputstvo je dobio od tate da samo sedne u kola i pusti volove – oni sami znaju put, odvešće ga pravo u selo, našoj kući. Tako je i bilo, pred zoru je stigao u selo.

U dogovoreno vreme je došla veza iz šume i on je otišao sa njima, pridruživši se partizanima. Naš otac se pešice vratio iz Pirota odmah posle njega, završila je tetka Bosa.

Druga tetka Mica ili Božidarka, kako joj je ustvari ime, rođena na Sretenje Gospodnje 15. 2. 1939. godine, nastavi priču. Naši roditelji su imali vrlo skladan brak, o svemu su razgovarali i dogovarali se. Tako jednog jutra odluče da najstarijeg sina Uroša daju na krojački zanat, kod najboljeg krojača u Pirotu, pošto je završio osnovnu školu. Postao je odličan krojač, nama sestrama je šio najlepše patofne i sandale od čvrstog materijala – sukna, a ukrašavao ih raznobojnim cvetovima. Bio je vrlo mlad kada je počeo Drugi svetski rat. Imao je samo 15 godina. Angažovan je da šije uniforme za bugarske vojnike od materijala koji su donosili. Kako je selo uvek bilo na udaru bugarske vojske, naš otac je morao pomagati tu vojsku hranom. Danju su po hranu dolazili Bugari, a noću partizani. Mama im je ostavljala hranu u plevnju i na prozoru čekala da prođu. Jednog dana se saznalo da Uroš šije paralelno uniforme i za partizane. Kada je stigla dojava da su Bugari za to saznali i da će ubiti Uroša, počela je brza noćna priprema njegovog odlaska u partizane. Mene i Bosu su zaključali u sobu da spavamo. Cele noći se spremala hrana i peklo meso, a onda su na dogovoreni znak i dogovoreno vreme došli partizani i odveli ga. Tako Uroš sa svojih 17 godina postade partizan. Dugo se nije znalo gde je. Jednog dana je stigao glas da je u Bosni, oko reke Drine. Mama je izvršila pritisak na oca, da ide i nađe Uroša. Tata je sa spremljenom hranom i vunanim čarapama za njega i drugove krenuo pešaka iz Pirota ka Drini. Posle putovanja od oko mesec dana vratio se kući sa lepim vestima da je živ i da ga je pronašao kod Višegrada.

Baba Jevda, tatina majka, umrla je 1942. godine. Mama je išla svaki dan na groblje. Sećam se, jednog dana mama je otišla direktno na njivu, zagrtali su kukuruz, a ja ne znajući da li je pre toga bila na groblju, uberem poljsko cveće i odnesem babi na grob.

Uroš je posle rata počeo da radi na Jugoslovenskim železnicama i zbog posla se sa svojom tadašnjom suprugom Jelkom preselio u Kučevo. Razveo se 1959. godine i preselio, opet poslom, u Veliku Planu. Naredne godine se oženio Borkom sa kojom je dobio ćerke Ljilju i Maju. Do smrti 1993. godine živio je u Velikoj Plani, gde je i sahranjen.

U našoj kući se slavio Sv. Jovan Krstitelj, što je bila velika radost za nas decu, nastavila je moja tetka Mica. Pripreme za slavu su tekle nekoliko dana. Pre slave ložio se šporet neprestano kako bi na večer slave, da kada gosti počnu da dolaze, gostinjska soba bude zagrejana. Gosti su se smeštali za postavljene stolove, a Bosa i ja smo posluživale kao najstarije. Sa nestrpljenjem smo čekale da poslužimo i kolače, a onda bismo bile slobodne. Bile su jake zime u vreme Svetog Jovana. Ulice, pogotovu one brdovite, bile su okovane

ledom, debljine i do deset santimetra, koji se topio tek u proleće. Mesec je napolju sijao, „pucalo je drvo i kamen“, kako su stariji govorili, a mi sa sankama se pridružismo ostaloj deci na nizbrdici kod gornjomalske česme. Selo je tada bilo puno dece, a tada nas je samo bilo dvadesetoro. Sanke su letele velikom brzinom po ledu, a mi nismo osećali zimu koju su stari tako opisivali. Međutim, kada smo završili sankanje i ulazili u kuću na nama je bilo sve zaleđeno. Tek onda smo osetili hladnoću koja se u kosti uvukla. Gosti su i dalje bili tu iako je bilo kasno, žene su uzimale po koji kolač dok su njihovi muževi „prešli“ na orahe kao dobru podlogu za vino. Mi deca, što zbog umora, a više zbog zime koju smo dobro osetili na sankanju, brzo smo utonuli u san.

Tetka Persida ili Sida, kako je svi zovu, rođena je na Mladence 22. 3. 1941. godine baš pre sam početak Drugog svetskog rata, počela je svoju priču. Perioda detinjstva se sećam nekako mutno, ali kada sam postala devojka toga se odlično sećam. Bilo je to vreme kada smo samo čekali da padne veče kako bi se mladi okupljali. U tople letnje noći kada se sve stiša, a san ne dolazi na oči, devojke i momci su se okupljali najčešće kod česme na prelo. Devojke bi radile ručne radove, a momci su iz obližnjih voćnjaka donosili kruške i drugo voće koje su delili naravno prvo simpatijama. Jedne večeri neprekidno me je zadirkivao “Ludi Stojan”, kako smo ga zvali, kako lepo predem, kako imam lepu preslicu ili kudeljku kako smo je mi zvali. Moja preslica je stvarno bila mnogo lepa, ručno je uradio od drveta i izrezbario šare moj otac.

Za vreme vikenda, subotom i nedeljom, održavale su se igranke u zadružnom domu, gde su dolazili i mladi i stari. Muzika se puštala sa gramofonskih ploča, mladi su igrali, a majke bi sa strane stajale i gledale neko vreme, a onda bi otišle kućama. U to vreme su se nosile haljine koje su se od struka naniže jako širile, a kod svakog okreta u igri vrtele i činile oblik “kišobrana” oko tela. Volela sam da igram i igrala sam veoma lepo i lako, a najviše sam volela kada me bira momak koji lepo igra. Često bi me birao za igru Žika koji je manje igrao, a više me gazio, tako da sam ga često izbegavala. Nisam mogla to baš uvek da činim, bio je vrlo uporan. Na kraju nisam mogla da pobegnem od Žike, on postade moj muž.

Ujak Momčilo rođen je 27. 7. 1944. godine, kao jedino muško među ženskom decom u kući, posle odlaska Uroša u Veliku Planu, bio je mnogo mažen i bili su mu dopušteni mnogi nestašluci. Njegova sećanja na priče koje je slušao od oca su najdetaljnija. Počeo je na sledeći način: „Kada je posle Berlinskog kongresa 1878. godine Srbija odlagala da prihvati odluke o razgraničenju, čekalo se da međunarodna komisija odredi tačne linije granice prema Bugarskoj. Komisija je postavljala obeležja kolcima obojenim belom bojom, a pored vode to su činili na drveću, najčešće na vrbama. Jedan deo linije bio je postavljen na vrbi kod našeg

sela i Poljske Ržane. Bilo je veliko nezadovoljstvo među žiteljima Držine i svih susednih sela, jer bi time pripali Bugarskoj. Oštroumnost naroda ovoga kraja došla je do izražaja, pa su se dosetili da kolce koji su bili obojenim belom bojom pomere, a vrbu takođe obelojenu belom bojom iščupaju, prenesu i ponovo posade u predelu Gornje Držine i Visočke Ržane, koji je kasnije pripao Bugarskoj. Tako je Držina sa selima u okolini ostala u Srbiji, na opšte zadovoljstvo naroda, koji je osećao pripadnost srpskom narodu. O ovoj akciji se dugo govorilo, ali tiho u selu, tako da je priča ostala.“

Seosku svakodnevicu i bezbrižan život najmlađeg deteta najbolje je dočarala moja majka Gordana, rođena 14. 8. 1950. godine.

„Kada sam bila dete“, počeo da priča moja majka. „Vrtim se ja u krevetu osećam nešto na glavi, ali ne znam šta je, opipavam u kosi venčić od ivanjskog cveća koji se hvata i lepi za kosu, a ružice iz njega mirišu. Skinem sa glave i vidim venčić od lekovitog bilja koje je moja majka, a tvoja baba nabrala, uplela i stavila mi, za zdravlje kako je ona rekla. Napolju sunce sija prelepo, sedmo julsko jutro kada je Sv. Jovan Biljober, kako ga je ona nazivala. Volela je tvoja baba i brala lekovito bilje za meleme i čajeve i delila ga i poklanjala narodu, a najčešće ženama.“

„Tvoj deda, a moj otac, Aleksandar“, nastavila je moja mama, „bio je veoma jak i zdrav čovek, posvećen porodici, mnogo je radio i starao se da uvek ima hrane i ogreva, kako bi kuća uvek bila zagrejana. Moj otac je dovezio ogrev iz Vlaške planine, gde je imao branište sa drvećem koje je čak i stoletno. Majka bi uvek nalaktivši se na otvorenom prozoru osluškivala kloparanje točkova zaprege koje je po zvuku prepoznavala i tek kada bi zvuk postajao jasan i jak, izlazila bi da ga dočeka, a onda bi usledila vruća rakija i topla večera. Bila je to zatvorena i tvrda duša, kako bi se reklo, svoje strepnje i strahove držala je u sebi.“

„U duge zimske noći kada je dan bežao i skraćivao se, a mesec obasjavao ledom okovane staze i puteve, život se odvijao u toploj sobi oko šporeta na kome je uvek bilo nešto toplo da se pojedje. Komšije bi kada pozavršavaju svoje poslove došli na poselo i razgovor koji je trajao do duboko u noć. Tada bi počinjao “čitalački kružok” kako su ga nazivali. Tata, koji je u svojoj biblioteci imao stotine knjiga, bi čitao naglas, najčešće Ilijadu i Odiseju, koje je nekoliko puta pročitao. Moja majka, kao najverniji slušalac, je najčešće prela vunu ili štrikala džempere za decu ili čarape za muža. Svi su pažljivo slušali, a onda diskutovali o tome. Najveća zagonetka za njih je bio Odisej koji je mesecima plovio morem, a Penelope ga čekala. Pitanja su bila zašto i da li ga je čekala i tako su duge i hladne zimske noći postajale tople i kraće od same pomisli na more, toplo sunce i pučinu koja pruža slobodu. Uz te priče je

dobrodošao vruć kukuruz koji se uvek u šerpi na šporetu kuvao, a služio se slan ili sladak sa šećerom, po želji. U rerni se pekao posoljen krompir sa ljuskom kao dobra podloga za čašu vina koju su komšije rado prihvatale. Mnogo je tata čitao i mnogo je priča znao. Kada bi se deca unervozila uveče ili počela da se biju, tada je nastupao on sa svojim pričama o Ćosi i karakondžuli i sve bi se začas umirilo, a uši napregle da što bolje čuju. Sva deca bi se tada “pretvorila u uvo” kako bi što bolje čula, samo bi po neko pitanje radi boljeg pojašnjenja, prekidalo pripovedanje tate i sva deca bi tako polako utonula u san.

Detinjstvo provedeno u selu je najbolji period života kada si bezbrižan i po ceo dan si napolju. Moj brat Momčilo i ja, kao najmlađi članovi porodice, smo ostajali da čuvamo kuću, a ostali su išli da rade na njivama. Naravno ja sam ostajala kući, a Mona (Momčilov nadimak) bi sa drugovima obilazio seoska imanja, bašte i uvek donosio što bi se u polju našlo. Bilo je tu prvih trešanja, krušaka, krastavaca i kajsija, koje je on donosio sakrivene u košulji vezane oko struka kako ne bi ništa ispadalo. Kako je to bilo u većim količinama od onoga što smo mogli da pojedemo morali smo ostatak da sakrijemo za sutra, jer bismo dobili silne batine ako bi roditelji saznali odakle nam voće. Tako je tekao dan za danom, a moj brat i ja smo uvek imali rezerve voća skrivene u slami, gde se niko ne bi setio da potraži, a kamoli nađe, to je bilo naše skrovito mesto.

Bilo mi je žao kada roditelji i sestre odu na njivu da rade i uvek sam gledala da im nešto odnesem da pojedu ili spremim večeru, volela sam da ih iznenadim.

Tako mi jednog podneva pade na pamet da sa svojih osam, devet godina, napravim pitu od tikve za večeru. Kako je bilo leto ono što se pravilo najčešće se peklo ispod vršnika (sača) da se ne bi kuća zbog velikih vrućina grejala. Ionako se život na selu u letnjem periodu najčešće odvijao napolju, ispod duda, gde je bio i jedan krevet i sto za ručavanje.

Pripremim sve i napravim pitu od tikve, založim vatru i pripremim vršnik da se i on zagreje. Stavim veliku tepsiju sa pitom na pod i poklopim vršnikom da se peče. Kada sam mislila da je pita gotova, ja pogledam, ona je odozgo bila pečena, ali odozdo ne. Udarim ja u plač kako je pita nepečena, a ja nisam znala zašto, kada sam sve uradila kako treba. Situaciju je spasila sestra Sida, tako što je tepsiju stavila na žar kako bi se ispekla pita i odozdo. Kada su uveče došli roditelji sa njive bili su iznenađeni pitom. Sve pohvale sam dobila od oca sa napomenom da opet napravim, a majka je ćutala. Tako i ja ispekoh svoju prvu pitu.

Tamo u selu leta su bila duga, topla i bezbrižna. U tople noći kada srce zakuca brže, a sevdah se zbog pesme koja se u daljini čuje, uvuče u dušu, san nikako ne dolazi na oči, misli je teško obuzdati, samo lutaju i skaču nikako da se usresrede na jednu stvar i nikada mi ne bi jasno šta

više zamuti misao ljudska glupost ili mudrost. Tad pogled luta u daljinu željan da nešto ili nekoga vidi, ali ostane prazan u mesečinom obasjanoj noći. Onda se pojave sećanja i sa njima i uz njih utoneš u san. A taj san nije kao drugi snovi, često se vraća i ponavlja.

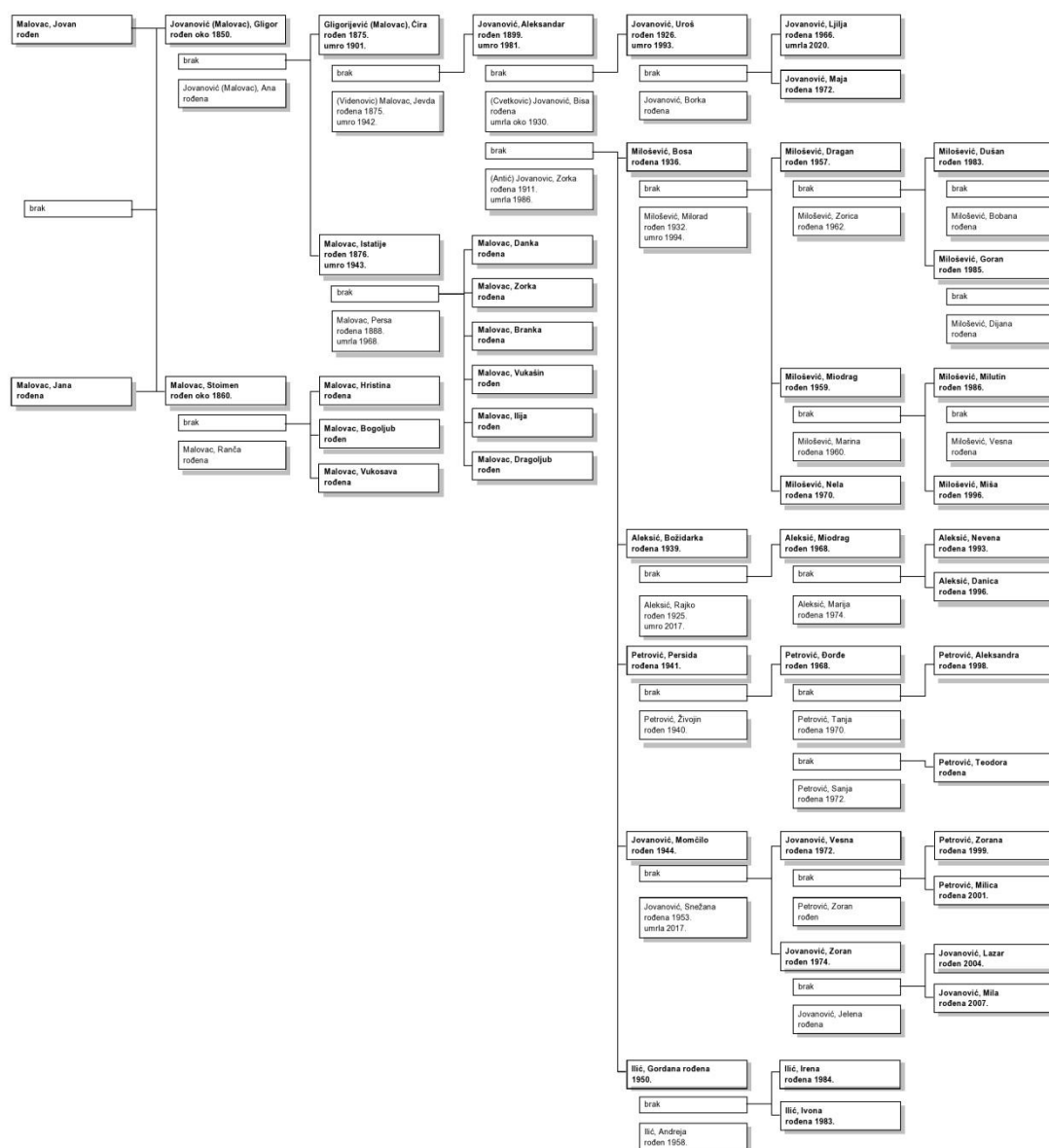
Osetim neku lepotu i milinu u duši, pa se vinem, ne znam kako u visine i počnem da letim kao ptica, mašem rukama kao krilima, i odozgo sa visine vidim sve, zemlju, polja, reke koje krivudaju i zelene šume. Dalje mašem pa se u krug spustim malo niže da bolje vidim stada ovaca koja se napasaju, a malo dalje i pas. Neumorno mašem krilima, tj. rukama, a u sebi mislim ovo mora da je Indija. A onda se negde u daljini čuje lavež pasa i nikada ne dosanjam ovaj san, a sestra Sida me budi jer počinjem da je udaram rukama. Budim se ispod duda u dvorištu, gde leti zbog velikih vrućina iznesemo krevet i spavamo napolju. Život se u toku leta odvijao u hladovini belog duda. Svakog jutra smo prvo polivali dvorište vodom da se ne diže prašina, počistili i tu provodili u hladovini najveći deo dana. Tada bi se Mona popeo i otresao dudinke sa grana koje smo mi u čergi raširenoj ispod dočekivali, a onda smo svi sedali i jeli lepe, bele, slatke plodove. Tako su prolazila mnoga leta a u jesen sa početkom školske godine prekidala se bezbrižnost i ponovo počinjale obaveze.“

Slika 16. Tri sestre Jovanović, sa leva na desno, Persida, Božidarka i Gordana

Teta Bosa nastavila je svoju posleratnu priču: „Po završetku rata i svih nedaća koje su zadesile narod na ovom prostoru, nastavio se život u izgradnji i obnovi. Ja sam nastavila sa školom i upisala Učiteljsku školu u Pirotu“, nastavila je ona. „Nosili smo uniforme i beretke na kojima je bila oznaka razreda koji smo pohađali i došla do trećeg razreda. Bio je Uskrs, veliki praznik, i ja sa drugaricom odem u crkvu, gde nas je direktor škole video. U komunističko vreme, to je bio veliki prekršaj jer je postojala zabrana odlaska u crkvu. Ubrzo posle toga dobila sam isključenje iz škole i tu se moji ideali razbiše u sitne komade.

Prošlo je posle dosta vremena i ja sam se udala za Milorada Miloševića i dobili smo troje dece. Dragan je rođen 1957. godine, koji je u braku sa Zoricom dobio sinove Dušana, danas inženjera elektronike, i Gorana koji je lekar, a oni danas imaju svoje porodice. Miodrag koji je rođen 1959. godine u braku sa Marinom dobio je sinove Milutina, koji se oženio Vesnom, i Mišu. Nela je rođena 1970. godine koja u braku sa Slobodanom ima ćerku Tinu, koja je danas student, i sina Marka, koji je učenik srednje škole.“

Slika 17. Porodično stablo

Božidarka, odnosno Mica, o svom životu po završetku srednje škole nastavila je: „Posle završetka srednje škole ja sam otišla u Niš i udala se za Rajka Aleksića i sa njim dobila sina Miodraga 30. 7. 1968. godine. Bilo je to vreme kada su snage Varšavskog pakta napale Čehoslovačku i svrgnule sa vlasti predsednika te zemlje, Aleksandra Dupčeka. Sećam se tog perioda kada su sa terase rezidencije helikopterom izveli predsednika, a televizija je prenosila sve vreme, dok sam ležala u bolnici. Tada sam dobila vest da je tata doživeo šlog i da je u pirotskoj bolnici. Sve vreme uz njega je bila mama jer nije bio u stanju da brine o sebi. Kada sam to čula, umotala sam bebu u ćebe i sa mužem, se uputila ka Pirotu. Svuda oko puta bila je

raspoređena vojska spremna za odbranu zemlje, jer je postojala opasnost od napada sa strane Bugarske. Objavljena je opšta mobilizacija vojske. Tu sam saznala da je otac doživeo šlog tražeći mog brata Momčila koji je mobilisan. Kako ni posle mesec dana od odlaska sa vojskom nije bilo vesti o njemu, otac je pošao da ga traži. Nije ga našao, vratio se kući i sutradan je doživeo šlog, tako da mu je cela desna strana tela ostala nepokretna. U to vreme već sam radila u građevinskoj firmi Građevinar u kojoj sam provela čitav radni vek kao ekonomista i stručnjak za knjigovodstvo, koje i danas vodim u svojoj privatnoj knjigovodstvenoj agenciji. Miodrag se kasnije oženio Marijom 1993. godine i dobili su ćerke Nevenu, koja živi i radi Americi, i Danicu koja je student, a kasnije pošto su se razišli, Marija je rodila Nedu.

Teta Sida je u braku sa Živojinom Petrovićem 19.11.1968. godine dobila sina Đorđa koji je diplomirao hemiju. U braku sa Tanjom dobio je ćerku Aleksandru koja je sada student farmacije u Beogradu. U drugom braku sa Sonjom dobio je ćerku Teodoru koja je učenica srednje škole. U međuvremenu je Đorđe i doktorirao iz oblasti hemije i danas radi u institutu Vinča u Beogradu.

Posle završene srednje škole Momčilo je postao odličan elektromehaničar. Neko vreme je radio u Narodnom pozorištu u Pirotu kao majstor rasvete gde se beznađežno zaljubio u Vasiliju Radojčić, pevačicu koja je neko vreme pevala u Pirotskom pozorištu. Kasnije je prešao u fabriku gume i obuće „Tigar“ gde je do penzije ostao. Sneža, kako su je svi zvali, moja ujna, rođena je 1953. godine u Pirotu, udala se za Momčila 1971. godine, 20.8.1972. godine dobili su ćerku Vesnu, a 28.3.1974. godine sina Zorana. Danas su oni ljudi sa svojim profesijama tehnologa i inženjera, zaposleni u Tigru Tajersu. Vesna se udala za Zorana, koji se isto zove kao i brat, i sa njim dobila ćerke Zoranu i Milicu. Zorana je sada student, a Milica završava srednju školu. Ujakov i ujin sin Zoran se oženio Jelenom sa kojom su dobili sina Lazara koji je upisao srednju školu, i ćerku Milu koja pohađa osnovnu školu.“

Gordana, najmlađa od sve dece, ispričala je o svom školovanju, razmišljanjima i odlasku na studije u Niš: „Završih osnovnu i upisah Učiteljsku školu u Pirotu koja je bila san mnogih devojčica. Naravno, posle petogodišnjeg školovanja koliko je trajala Učiteljska škola, ja sa nepunih 20 godina postadoh učiteljica.

U jednom razgovoru sa ocem koji je dve godine pre toga doživeo šlog, a u međuvremenu naučio da piše levom rukom zbog oduzetosti desne strane tela, shvatila sam snagu volje. Bilo mi je neverovatno i često sam sebi ponavljala, Bože, pa ja sam učiteljica. Posebno su me takve misli obuzimale pred spavanje. Kako nisam mogla da zamislim da više ne učim i da

treba kao učiteljica da počnem da radim“, nastavila je Gordana, „ja upišem Višu pedagošku školu u Nišu, odsek fizika i hemija. U međuvremenu se u Nišu otvorio Prirodno-matematički fakultet pa po završetku više škole upišem studije hemije na PMF-u u Nišu. Stanovala sam kod sestre Mice i čuvala Miodraga.

Pred kraj mojih studija 1981. godine tata je preminuo. Kako nije imao braće ni sestara, u samrtnoj postelji tražio je da opet jede iz jedne panije (lonče) sa svojim pobratimom, pastorkom svoje majke, Živkom Tošićem.

Po diplomiranju sam počela da radim kao nastavnica hemije u elektrotehničkoj školi „Nikola Tesla“, a kasnije na Jugoslovenskim železnicama u Nišu. U Niškoj Banji upoznala sam Andreju i za njega se udala 1982. godine. U braku sa Andrejom dobili smo dve ćerke Ivonu i Irenu. Maglovito mi je sećanje kada se moja majka Zorka pozdravi sa nama, izljubi nas što nije često imala prilike da čini, dade deci neku paru i mi se našim popularnim „Fićom“ vratismo našoj kući u Niš. Niko nije slutio da je to bilo u stvari poslednje viđenje i poslednji pozdrav sa mamom, da je to u stvari bio oproštaj. Sledećeg meseca, baš na muževljev rođendan 13. 10. 1986. godine, ona je preminula.“

Rođena sam i odrastala u Nišu gde sam vrlo često sa mojom godinu dana starijom sestrom Ivonom često odlazila kod tetke Mice skakućući s jedne noge na drugu. Ona živi blizu nas i nas dve smo često išle kod nje. Mnogo smo volele da se igramo ispred njene zgrade gde je ona posle posla sedela i radila ručni rad, a mi smo se igrale. Iako je bilo puno dece nekako sam osećala veću sigurnost kada je ona bila tu. Kako je između mene i sestre mala razlika u godinama i pošto nas je majka oblačila isto, svi su mislili da smo bliznakinje.

Sva deca iz porodice su uvek volela da raspuste provode u selu. Buku grada i školske obaveze tada su zamenjivale sloboda, bezbrižnost i mir. Neke vikende smo provodili u Pirotu kod najstarije tetke Bose, gde smo se sa njenim unucima Dušanom i Goranom igrali u dvorištu i na ulici. Druge smo pak vikende provodili u selu gde su moji roditelji pomagali ujaku i ujni u radovima na polju koji nisu stizali da za vikende završe sve poslove.

Setih se jednog dana kada su okopavali kukuruz, a onda došli kući onako svi gladni. Mojoj ujni Sneži nije bilo teško da za nas decu isprži mlade krompiriće, koji su se tek pojavili i bili veličine klikera. Nas četvoro dece Vesna i Zoki, ujnina i ujakova deca, moja sestra Ivona i ja, sedosmo i krompirići su za čas nestali, pojeli smo ih u slast. Nikada više meni bar mladi krompirići nisu bili slađi, ni ukusniji, nego tada.

Dok smo mi tada jeli, javi se ujna Sneža koja je pak imala svoju priču zanimljiviju od istorijskih, kako je ona rekla. „Bilo je to ovako“, počela je ona. „Tokom leta su sva deca boravila u selu bar po nedelju dana. Tako jednog jutra ustanu Miodrag, Vesna i Zoran i sve im ruke u kosi, češali su se neprekidno. Pogledam ja, a ono u kosi vaške. U prvom momentu nisam znala šta da radim, pa mi svekrva reče da mi nema druge nego da kupim prašak protiv buva i naprašujem im glave. Tako kupim ja prašak protiv buva i naprašujem prvo Vesni, pošto je ona imala najdužu kosu, a onda na red dođoše Zoran i Miodrag. Kada završih sa tretiranjem, povežem im glave maramama sa čvorom pozadi, tako da su dva dana gusarili. Kad bi neko došao, mi bismo govorili da se deca tako igraju, da su u stvari gusari, bilo nas je sramota da kažemo o čemu se radi.“

„Mnogo toga dešavalo se i mimo našeg znanja“, nastavila je ujna. „Jednog dana njima padne na pamet da odu na kupanje na Nišavu. Bio je topao letnji dan kada rešiš da sve četvoro sednu na jedan bicikl. Raspored je bio sledeći: Miodrag kao najviši je sedeo na sedištu i držao upravljač ili guvernal kako se inače zove. Đorđe je bio zadužen da okreće pedale koji se na njima i oslanjao, Vesna je sedela pozadi na pomoćnom sedištu, a Zoran kao najmanji na guvernalu, tj. upravljaču. Tako su oni prešli dva kilometra koliko je Nišava udaljena od našeg sela, uz to su morali da pređu autoput Niš–Sofija. Kada su to ispričali posle dva dana, ja sam se zaledila od straha“, završila je ujna, „pomislivši šta je sve moglo da im se desi.“

Porodica moje majke je funkcionisala tako što su se moje tri tetke i ujak sa svojom decom, kao i moja porodica, okupljali u selu, sem ujaka Uroša koji je 1993. godine preminuo. Na svim tim slavljinama kada bi se sve teme iscrple, na red bi došla i tema porekla i večitog pitanja odakle su došli naši preci sa prezimenom Malovac, baš tu u Držinu, selo nedaleko od Pirota, nazvanom još i Pustom.

Jedne letnje večeri kada smo se svi okupili, posle završenih poslova, ujak je počeo da se seća šta je njemu otac pričao.

„Što se tiče našeg porekla i prezimena Malovac, meni je otac pričao“, nastavio je ujak, „da je bilo trojice braće koji su morali da napuste Hercegovinu, selo Malovan, jer je neko od njih ubio Turčina. Kako ih Turci ne bi pronašli, svako je otišao na drugu stranu sveta. Tako je na istok otišao, tj. došao u Držinu Jovan Malovac sa ženom Janom gde su osnovali porodicu.“

Krajem oktobra 2017. godine okupismo se tužnim povodom, na pomen smrti moje ujne Snežane koja je preminula u septembru te godine, pre vremena, kako su svi govorili.

Tada sam započela svoje istraživanje u Istorijskom arhivu u Pirotu. Tri dana je nas petoro tražilo po knjigama rođenih i umrlih podatke na osnovu kojih bih nešto otkrila. Na kraju

dođosmo do nekih, ali nepotpunih, podataka. Počela sam obrnutim redom od poznatih podataka, kao što je rođenje moga dede, oca moje majke, i njegovih roditelja, kao tačnog podatka i došla do prvih podataka koje sam na prethodnim stranama pokušala da povežem.

Skoro dve godine sam pokušavala da dođem do nekih podataka o poreklu prezimena Malovac i korenima, ali bez rezultata. Po mom viđenju, postoje dve moguće hipoteze koje objašnjavaju dolazak Malovaca u selo Držina. Po pričama meštana, Jovan Malovac je došao iz sela Malovo iz današnje Bugarske, a druga teorija, po sećanju ujaka, ono što mu je otac, a moj deda Aleksandar ispričao, da su došli iz Hercegovine.

U nameri da dođem do nekih podataka, a u cilju potvrđivanja prve teorije o poreklu, krenem sa roditeljima 11. 9. 2019. godine u Bugarsku, tačnije u crkvu u mestu Dragoman, kojoj pripadaju sela Malo i Golemo Malovo, ne bih li iz crkvenih knjiga saznala nešto. Po rečima sveštenika, u slučaju da je nešto sačuvano, nalazi se u arhivu crkve Sveta Nedelja ili u Državnom arhivu u Sofiji. Na žalost, ni posle godinu dana odgovor iz Bugarskog državnog arhiva nisam dobila. Zbog poroznog kamena na nadgrobnim spomenicima lokalnih grobalja dvaju sela, moje istraživanje prošlo je bez uspeha.

Sledećeg dana, sa istim pitanjem o crkvenim knjigama, krenuli smo put Poganovskog i manastira u Sukovu, na koje su me uputili sveštenici Saborne crkve u Pirotu. Ono što nisu uništili Turci, spalili su, a vrednosti i ikone iz manastira odneli Bugari, ispričao nam je u vrlo prijatnom razgovoru starešina manastira Poganovo.

I dalje ostaje pitanje odakle su došli, naselili se tu i ostavili svoje sinove i opet nestali Jovan i Jana Malovac. I danas u selu Držina postoje samo tri porodice Malovaca, od kojih je treća i to porodica moje majke, tj. njenih roditelja i dalje poznata kao Malovac, a moj deda nadaleko poznati Sanda Malovac, kako su ga inače svi poznavali, a retko ko zna da je u stvari bio Jovanović.

Prezime Malovac jedinstveno je u Srbiji, a nose ga samo tri porodice koje su činile domaćinstva iz Držine, koja i danas postoje. Ovo retko prezime pojavljuje se još u Hrvatskoj, čiji nosioci – njih 20-ak žive u Rijeci, na Cresu i Zagrebu. Sedam nosilaca prezimena Malovac ukrcalo se između 1901. i 1911. godine na brodove prema Americi. Svi su poticali sa teritorije Habzburške monarhije, po nacionalnosti bili su Hrvati ili Slovenci. Čak četvorica njih poticali su iz mesta Sušak koje se nalazi blizu prelaza iz Slovenije prema Istri.⁸⁰¹

Razlog za pisanje ove priče nastao je i tinjao u meni već neko vreme, jer ne želim da tek tako prođe jedna epoha kao praznina u vremenu kada je u selu Držina, na oko 30 kilometara od

⁸⁰¹ <https://www.libertyellisfoundation.org/passenger-result>; pregledano 27.04.2020. godine u 17:16.

bugarske granice, a četiri kilometra od Pirota, živela porodica moje majke. Želim da ostane zabeleženo to da je tu živeo na daleko poznat Sanda Malovac sa svojom porodicom. Poznat kao vrlo vredan i mudar, plemenit čovek koji je u ratu, da bi sačuvao svoju glavu i porodicu, morao da pomaže i bugarsku vojsku pored partizana u odeći i hrani. Da se to ne zaboravi, jer narod ovde teško živi, a probleme i muke najradije zaboravlja ili se trudi da potisne duboko u sebe, kako bi za sledeći događaj bio spreman.

Narod u selu i okolini dugo ne pamti, zato želim da ova priča ostane kao trag u vremenu. U istoriji nije zabeleženo ništa o mojoj porodici, kao i postojanju moje porodice, pa ni prezimena, tako da ne znamo svoje poreklo i korene, kao ni poreklo našeg prezimena, zato ti budi naš istoričar i napiši našu priču, reče mi jednog dana moja majka Gordana, što eto i učinih, za ponos i u čast naših predaka.

Slika 18. (oko 1964/5. godine). Na kolima napred sede Aleksandar-Sanda Jovanović, Persida Jovanović (udata Petrović), između njih stoji Slobodanka Malovac. Pozadi na kolima stoji, na bure naslonjen, Miodrag Milošević. Sa leva na desno od kola Zorka Jovanović, Olgica (trenutni gost u kući), Nada Malovac, Vukašin Malovac. Ispred njih, čuč, Momčilo (Mona) Jovanović sa psom zvanim Lapki. Napred na slici, između volova, stoji Dragan Milošević.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad predstavlja rezultat dvogodišnjeg naučnog istraživanja, koji ima za cilj da na postavljena naučna pitanja u delu 1.4. Uvoda, sveobuhvatno i detaljno odgovori, što je na prethodnim stranama i učinjeno. U nastavku teksta biće ukratko prikazani rezultati istraživanja i navedeni odgovori na pomenuta naučna pitanja.

Ova istorijsko–demografska studija predstavlja analizu nastanka i nestanka naselja duž Carigradskog druma, preciznije na deonici puta od Pirota do Dimitrovgrada, kretanje stanovništva i njihove uzroke. Primarne izvore čine osmanske popisne knjige za period od 15. do sredine 17. veka, crkvene knjige koje svedoče o značajnim događajima koji su obeležili određene istorijske periode, zatim zapažanja putopisaca od 17. do sredine 19. veka.

Ovaj deo Srbije bio je u kraćim i dužim vremenskim periodima pod srpskom i osmanskim vlašću od 1386. godine do konačkog osvajanja ovih predela od strane Osmanlija 1454. godine.

Kao što je u radu prikazano, većina sela u okolini Pirota i Dimitrovgrada datira iz 14. i 15. veka. Sela koja potiču iz 18. i 19. veku uglavnom su nastajala na obodima postojećih sela i prepoznatljiva su po reči *čiflik* u svom nazivu. Iako je na osnovu osmanskih popisnih knjiga – *deftera* teško utvrditi ukupan broj stanovnika, kojem teži istorijska demografija, ove knjige nam omogućuju praćenje i uporednu analizu broja domaćinstava koja čine osnovnu poresku jedinicu. Stavljanjem u uporedne odnose iste poreske kategorije kroz različite godine, nameće se činjenica konstantnog pada stanovništva već u prvom veku osmanske vladavine, da bi sredinom 17. veka ova tendencija poprimila masovni oblik. Naime, i pored prirodnih promena u broju stanovnika koje su prouzrokovane bolestima, glađu i nerodnim godinama, neophodno je naglasiti da je pad stanovništva do čak 50% u nekim krajevima Pirotskog upravnog područja posledica mehaničkih promena, tj. migracija. Nered, mito i korupcija u sistemu Osmanske države, koji su započeli već sredinom 16. veka, stalno povećanje i uvođenje novih poreza, tlačenje, maltretiranje i ubijanje stanovništva, glavni su uzročnici migracija izvan Osmanskog carstva koje su za rezultat imale naseljavanje stotina hiljada hrišćana, mahom Srba i Bugara, u Habzburšku monarhiju, Vlašku, Rusiju, Besarabiju i delove Italije. U okviru Osmanske imperije, stanovništvo Pirota i okoline, se kretalo i ka udaljenim krajevima tražeći bolje uslove života.

Blizina Carigradskog druma neosporno je igrala veliku ulogu u nestanku naselja pored ove značajne saobraćajnice. Svaka vojska koja je prolazila ovim putem ka Beču ili Carigradu,

padala je na leđa lokalom stanovništvu koje je moralo da ih hrani i snabdeva konjima, a neretko i popunjava vojničke redove. Vojske Habzburške monarhije i Osmanske imperije pljačkale su narod pored puteva, crkve i manastire, ostavljajući iza sebe pustoš, a o čemu svedoče sačuvane crkvene knjige i zapisi putopisaca. Masovno pomeranje stanovništva u 18. i 19. veku iz Pirotskog kraja u Kneževinu Srbiju bilo je posledica ustanaka i buna koje je srpski narod dizao protiv besomučnog turskog tlačenja. Neuspesi ovih buna doveli su do surove turske osвете koja se ogledala u ubijanju naroda i paljenju sela. Konačno oslobođenje Pirotskog kraja od Turske vlasti 1877. godine i nastanak nacionalnih država na Berlinskom kongresu 1878. godine, podelio je srpski narod u dve države – Srbiju i Bugarsku, ostavljajući više od stotinu srpskih sela izvan granice Srbije. Ova odluka Berlinskog kongresa pokrenula je više hiljada Srba na preseljenje iz Bugarske u Srbiju, a oni koji su na teritoriji Bugarske ostali bugarizovani su. Masovnost i učestalost migracija, često bez ikavih pravilnosti u kretanju, kao i nedostatak istoriografskog materijala kao posledica spaljivanja srpskih, crkvenih i popisnih knjiga od strane Turaka i Bugara, na žalost onemogućile su mi da dođem do odgovora na pitanje neophodnog za upotpunjavanje Porodične priče – odakle potiče moja porodica?

ABSTRACT

Die Entstehung der Siedlungen entlang Konstantinopler Heerstraße zwischen dem 16. und 20. Jahrhundert – Eine Familiengeschichte stellt das Ergebnis der zweijährigen wissenschaftlichen Forschung dar. Das Ziel ist es, wissenschaftliche Fragen im Abschnitt 1.4. der Einleitung umfassend und detailliert zu beantworten, was auf den vorherigen Seiten getan wurde. Im Folgenden werden die Forschungsergebnisse zusammengefasst und die Erkenntnisse aufgeführt.

Diese historisch-demografische Studie stellt eine Analyse der Entstehung und des Schwindens von Siedlungen entlang der Konstantinopler Heerstraße dar. Präziser handelt es sich hierbei um den Straßenabschnitt von Pirot nach Dimitrovgrad, sowie der Bevölkerungsbewegungen und ihrer Ursachen. Die Hauptquellen sind außer der osmanischen Registerbüchern über den Zeitraum vom 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts auch die Kirchenbücher, die von bedeutenden Ereignissen zeugen und die Beobachtungen von Reiseschriftstellern vom 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.

Teil Serbiens zwischen Pirot und Dimitrovgrad befand sich abwechselnd unter serbischer und osmanischer Herrschaft von 1386 bis zur endgültigen Eroberung dieser Gebiete durch die Osmanen im Jahr 1454. Wie in der Arbeit aufgezeigt, entstanden die meisten Dörfer um Pirot und Dimitrovgrad im Laufe des 14. und 15. Jahrhunderts. Die Dörfer, die im 18. und 19. Jahrhundert gegründet waren, entstanden meist am Rande der bestehenden Dörfer und sind am Wort *čiflik* in ihrem Namen erkennbar. Obwohl es schwierig ist, auf der Grundlage der osmanischen Registerbüchern die Gesamtzahl der Einwohner zu bestimmen, was das eigentliche Ziel der historischen Demographie ist, ermöglichen diese Bücher eine Vergleichsanalyse der Haushaltszahlen, aus denen die Grundsteuereinheit besteht. Indem dieselbe Steuerkategorie über verschiedene Zeitperioden hinweg in vergleichende Beziehung gestellt wird, wird die Tatsache eines ständigen Bevölkerungsrückgangs bereits im ersten Jahrhundert der osmanischen Herrschaft auferlegt. Die Tendenz der sinkenden Bevölkerungszahlen nahm Mitte des 17. Jahrhunderts eine Massenform an. Trotz der natürlichen Veränderungen in der Bevölkerungszahl, die Ursachen in Krankheiten, Hunger und unfruchtbaren Jahren hatten, muss betont werden, dass der Bevölkerungsrückgang von bis zu 50% in einigen Teilen des Pirot-Verwaltungsgebiets eine Folge von mechanischen Veränderungen bzw. Migrationen ist. Als Hauptursachen von Migrationen aus und innerhalb des Osmanischen Reiches werden Unordnung, Bestechung und Korruption im osmanischen System, die Mitte des 16. Jahrhunderts begannen, die ständige Erhöhung und Einführung

neuer Steuern, Unterdrückung, Belästigung und Tötung der heimischen Bevölkerung erkannt. Diese führten zur Aussiedlung von Hunderttausenden Christen, vor allem Serben und Bulgaren, Richtung Habsburgermonarchie, Walachei, Russland, Bessarabien und Teilen Italiens. Innerhalb des Osmanischen Reiches zog die Bevölkerung von Pirot und Umgebung auf der Suche nach besseren Lebensbedingungen in ferne Gebiete.

Die Nähe von Konstantinopler Heerstraße spielte zweifellos eine wichtige Rolle bei dem Schwinden der Siedlungen. Jedes Heer, das entlang dieser Straße Richtung Wien oder Konstantinopel zog, fiel zur Last der lokalen Bevölkerung, die sie mit Nahrung und Pferden versorgen und nicht selten die militärischen Reihen besetzen musste. Wie die erhaltenen Kirchenbücher und Aufzeichnungen von Reiseschriftstellern belegen, plünderten die Heeren der Habsburgermonarchie und des Osmanischen Reiches die Bevölkerung entlang der Straßen, genauso wie Kirchen und Kloster und hinterließen eine Spur von Verwüstung. Die Massenbewegung der Bevölkerung im 18. und 19. Jahrhundert aus der Pirot-Region in das Fürstentum Serbien war eine Folge der Aufstände, die das serbische Volk gegen die unerbittliche osmanische Unterdrückung organisierte. Das Scheitern dieser Revolten führte zur grausamen Rache der Osmanen, die sich in Tötung und Niederbrennung der Dörfer erkennbar machte. Die endgültige Befreiung der Pirot-Region von der osmanischen Herrschaft im Jahr 1877 und die Entstehung von Nationalstaaten auf dem Berliner Kongress im Jahr 1878 teilten das serbische Volk in zwei Staaten – Serbien und Bulgarien – und ließen – mehr als hundert serbische Dörfer außerhalb der serbischen Grenze zurück. Diese Entscheidung des Berliner Kongresses veranlasste Tausende von Serben, von Bulgarien nach Serbien zu ziehen. Diejenigen, die auf dem Territorium Bulgariens blieben, wurden bulgarisiert. Das Ausmaß und die Häufigkeit der Migrationen, oft unregelmäßig in der Bewegung, genauso wie der Mangel an historiographischem Material infolge des Verbrennens von serbischen kirchlichen und Registerbüchern durch Osmanen und Bulgaren, hinderten mich leider daran, eine präzise Antwort auf die Frage zu finden woher meine Familie stammt. Die Antwort zur Familienherkunft würde einen wesentlichen Beitrag der Bereicherung und Vervollständigung meiner Familiengeschichte leisten.

BIBLIOGRAFIJA

1. Aleksić Vladimir, Crkva Svetog Nikole u Staničenju i srpsko–bugarsko razgraničenje u Ponišavlju u XIII–XIV veku. *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015) 99–117.
2. Amedoski Dragana, Katić Tatjana, Popis dželega Pirotskog kadiluka iz 1581. godine. *Mešovita građa (Miscellanea)* knj. XXXIII (2012) 143–170.
3. Amedoski Dragana, Katić Tatjana, Săkraten registăr na Pirotski kadilăk ot 1530 godina. *Izvestija na Dăržavnite arhivi* 99 (2010) 158–200.
4. Amedoski Dragana, Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku. *Istorijski časopis* 59 (2010) 225–242.
5. Ašer Hananel (ed.), *Evrejski izvori za obštestveno–ikonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi II, XVII vek* (Sofija 1960).
6. Benaglia Giovanni, *Relatione del Viaggio fatto à Constantinopoli, e ritorno in Germania, Dell' Illvstrissimo Sig. Conte Alberto Caprara, Gentilhuomo della Camera Dell' Imperatore E da Esso mandato come internuntio Straordinario, e Plenipotentiarario per trattare la continuatione della Tregua* (Bologna 1685).
7. Bojanić Dušanka, *Fragmenti zbirnog popisa Vidinskog sandžaka iz 1466. Mešovita građa (Miscellanea) II* (1973) 5–77.
8. Bojanić Dušanka, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast* (Beograd 1974).
9. Bojanić Dušanka, *Istorija Niša I* (Niš 1983).
10. Bojanić–Lukač Dušanka, *De la nature et de l'origine de l'ispendje*. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 68 (1796) 9–30.
11. E.J. Buckatzsch, *The Constancy of Local Populations and Migrations in England before 1800*. *Population Studies*, vol. V, I (1951) 62–69.
12. Cvetkova Bistra A. (ed.), *Turski izvori za bălgarskata istorija, serija XVI, tom III* (Sofija 1972).
13. Cvetkova Bistra A., Mutafčieva Vera P. (eds.), *Turski izvori za bălgarskata istorija, tom X, Serija XV–XVI, knjiga I* (Sofija 1964).
14. Nikolaj Todorov, Boris Nedkov (eds.), *Turski izvori za bălgarskata istorija, tom XIII, serija XV–XVI, knj. II* (Sofija 1966).
15. Bistra Cvetkova (ed.), *Turski izvori za bălgarskata istorija, tom XX, serija V* (Sofija 1974).
16. Cvetkova Bistra A., *Frenski pătēpisi za Balkanite 19. v.* (Sofija 1981).

17. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje I*, (Beograd 1922).
18. Ćirić Jovan, *Naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice – poreklo i istraženost*. *Pirotski zbornik* br. 8–9 (1977) 121–177.
19. Ćirić Jovan, *Starost naselja Gornjeg Ponišavlja i Lužnice*. *Pirotski zbornik* br. 7 (1975) 19–35.
20. Ćorović Vladimir, *Istorija Srba* (Beograd 1993).
21. Dimitrov Strašimir, Čelebi Evlija. *Pātepis* (Sofija 1972).
22. Dimitrov Strašimir, Grozdanova Elena, Stefan Andreev (eds.), *Turski izvori za bālgarskata istorija*, tom XXVI, serija VII (Sofija, 1986).
23. Dorev" Pančo, *Dokumenti za bālgarskata istorija*, tom III. *Dokumenti iz turskite državni arhivi, čast I, 1564–1872* (Sofija, 1936).
24. Dujčev Ivan, *Sofijskata katoliška arhiepiskopija prez XVII vĕk. Izučavane i dokumenti* (Sofija 1939).
25. Đorđević Tihomir, *Iz Srbije kneza Miloša I–II* (Beograd 1922–1924).
26. Đorđević Tihomir, *Iz Srbije kneza Miloša, stanovništvo, naselja* (Beograd 1924).
27. Đorđević Tihomir, *Naselja i poreklo stanovništva*. *Arhivska građa za naselja u Srbiji* (Beograd–Zemun 1926).
28. Faroqhi N. Suraiya (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. III, *The Later Ottoman Empire 1603–1839* (Cambridge 2006).
29. Grozdanova Elena, *Bālgarskata narodnost prez XVII vek* (Sofija 1989).
30. Grozdanova Elena, *Turski izvori za bālgarskata istorija* (Sofija 2001).
31. Hadži Vasiljević Jovan, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u 19. veku* (Beograd 1928).
32. Hadžibegić Hamid, *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću* (Sarajevo 1947).
33. Hollingsworth T. H., *Historical Demography* (London 1969).
34. Hristov Simeon, *Pirotskijat okrāg i negovoto naselenie*. *Sbornik“ za narodni umotvorenija, nauka i knižnina*, Kniga XI (1894) 287–325.
35. Īnalcik Halil, *An Economic and Social History of Ottoman Empire 1300–1600*, vol. 1, (Cambridge 1994).
36. Īnalcik Halil, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy. Collected Studies* (London 1978).
37. Īnalcik Halil, *The Cambridge History of Islam*, 1A (Cambridge 1977).

38. Ivanov Jordan, Bălgarski starini iz Makedonija (Sofija 1931).
39. Ivanova Svetlana, Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. U: Amila Buturović and Irvin Cemil Schick (eds.) Women in the Ottoman Balkans. Gender, Culture and History (London/New York 2007) 153–200.
40. Jireček Constantin, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch–geographische Studie (Prag 1877).
41. Jonov Mihail P. (ed.), Nemski i avstrijski pātepiši za Balkanite XVII – sredata na XVIII v. (Sofija 1986).
42. Jordanov Krāst'o, Komandno–upravlenski aparat na vojnučkata institucija v bālgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV– XVI vek: jerarhična struktura, funkcii i kadrovi sāstav. Istoricheski pregled 3–4 (2012) 33–85.
43. Jordanov Krāst'o, Organizacionno ustrojstvo na sokolarskata institucija, čislen sāstav i geografsko razpredelenie na sokolarite ot Centralnite Balkani prez XV–XVI v. Istoricheski pregled 1– 2 (2016) 227–289.
44. Jordanov Krāst'o, Vojnuškata institucija i selišтата s vojnuško naselenie v livata (sandžaka) Sofija prez XV–XVI vek. Istorichesko bādešte 1–2 (2013) 108–165.
45. Kalić Jovanka, Pirotski kraj u srednjem veku. Pirotski zbornik 8–9 (1977) 185–201.
46. Kanitz Felix, Das Königreich Serbien, Dritte Reihe, Band 3–5 (Hannover 2006).
47. Karić Vladimir, Srbija, opis zemlje, naroda i države (Beograd 1887).
48. Katić Srđan, Katić Tatjana, Gojin Dol, naselje i stanovništvo u 16. veku. Pirotski zbornik 40 (2015) 121–138.
49. Katić Srđan, Niška tvrđava nakon pada Beograda 1717. godine. Istorijski časopis 39 (1993) 119–136.
50. Katić Tatjana, „Sirote kudelnice“ i baštinice: dva tipa hrišćanskih udovičkih domaćinstava u Osmanskom carstvu – na primeru Prizrenskog sandžaka u 16. veku. Istorijski časopis 58 (2009) 209–229.
51. Katić Tatjana, Katić Srđan, Zimovanje osmanske vojske u Rumeliji 1686/87. godine. Mešovita građa 32 (2011) 219–242.
52. Katić Tatjana, Tursko osvajanje Srbije 1690. godine (Beograd 2012).
53. Lilić Borislava, Istorija Pirota i okoline I–II (1804–1918) (Piro 1994).
54. Lilić Borislava, Jugoistočna Srbija 1878–1918 (Beograd 2006).

55. Lilić Borislava, Pirot i okolina u spisima savremenika od XV do početka XX veka (Pirot 1994).
56. Matkovski Aleksandar, Kreposništvo vo Makedonija vo vreme na Turskoto vladanje (Skopje 1978).
57. Matuz Josef, Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte (Darmstadt 1996).
58. Milićević Milan Đ., S Dunava na Pčinju, Godišnjica Nikole Čupića, IV (Beograd 1882).
59. Milićević Milan Đ., Kraljevina Srbija. Novi krajevi (Beograd 1884).
60. Miljković Ema, O značaju Osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primeru deftera Smederevskog sandžaka. Istorijski časopis 49 (2002) 99–114.
61. Miljković Ema, Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1476. godine. Istorijski časopis XXXVIII (1991) 31–42.
62. Miljković Ema, Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju. Mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice. Teme – časopis za društvene nauke 01 (2010) 363–373.
63. Mišić Siniša, Pirotski kraj pod srpskom vlašću u srednjem veku. U: Borislava Lilić (ed.), Pirotka buna 1836 (sa posebnim osvrtom na oslobodilački pokret u Pirotu i Ponišavlju od turskog osvajanja do oslobođenja 1877/78). Naučni skup, Pirot, 14–16. juni 1996. (Zbornik radova, Pirot 1997) 49–57.
64. Müller Conrad, Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern (Stuttgart 1916).
65. Müller Ralf, Franken im Osten: Art, Umfang, Struktur und Dynamik der Migration aus dem lateinischen Westen in das Osmanische Reich des 15./16. Jahrhunderts auf der Grundlage von Reiseberichten (Leipzig 2005).
66. Mutaščiev Petar, Osmano–turskište dokumenti kato izvor za istorijata na bălgarskija narod, knj. I. Die Eröffnung des Deutsch–Bulgarischen Urkunden Werkes Osmanika (Sofija 1943) 61–69.
67. Načev Vencislav, Fermandžiev Nikola, Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi (Sofija 1984).
68. Niggel Simpert, Diarium, oder ausführliche curiose Reiß–Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wieder zuruck in Teutschland, und was sich hin und wieder merkwürdiges haben zugetragen (Augspurg 1735). S. 309–316.

69. Novaković Stojan, Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI–XV veka. Glas Srpske Kraljevske akademije LXXVII, II razred (1908) 178–279.
70. Conev Ben'o, Opis na rakopisite i staropečatnite knigi na Narodnata Biblioteka v Sofija I (Sofija 1910).
71. Conev Ben'o, Opis na slavjanskite rākopisi v Sofijskata Narodnata Biblioteka II (Sofija 1923).
72. Panzak Daniel, La Peste dans l'Empire Ottoman 1700–1850 (Leuven 1985).
73. Petrović Svetislav S., Istorija grada Pirot, priredila Borislava Lilić (Pirot 1996).
74. Petrović Svetislav, Istorija Grada Pirot – do propasti Despotovine Srbije, Komentari Dr. Borislava Lilić. Pirotski zbornik br. 22 (1996) 5–63.
75. Popović Mihailo, Die Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts als Quelle zur Via Traiana und zu den an ihr lebenden Völker (Wien 2000).
76. Popović Mihailo, Von Budapest nach Istanbul. Die Via Traiana im Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts (Leipzig 2006).
77. Popović St. Mihailo, Die Rezeption der Religionsgemeinschaften des Osmanischen Reiches in der west- und mitteleuropäischen Reiseliteratur des 15. und 16. Jahrhunderts. Prace Historyczne 1 (2012) 45–59.
78. Rassel J. C., Population in Europe 500–1500, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1 (London 1969).
79. Rašević Miroslav, Demografske prilike i stanovništvo, Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine (Beograd 2001).
80. Ristić Jovan, Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878, prva knjiga (Beograd 1896).
81. Spisarevska Joanna D, Čiprovskoto vāstanie i evropejskijat svjat (Sofija 1988).
82. Sprostranov Evtim A, Opis na rākopisite v bibliotekata pri Sv. Sinod na bālgarskata cārkva v Sofija (Sofija 1900).
83. Stefanov Nenad, Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien: Pirot und Caribrod 1856–1989 (Wiesbaden 2017).
84. Stojančević Vladimir, Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838. (Beograd 1957).
85. Stojančević Vladimir, Jugoistočna Srbija u 19. veku (Niš 1996).
86. Stojančević Vladimir, Prilozi za poznavanje porekla stanovništva Istočne Srbije (Mešovita građa (Miscellanea) XII), Istorijski institut, knjiga 9 (Beograd 1956) 167–173.

87. Stojanović Ljubomir, Stari srpski zapisi i natpisi I (Beograd 1902).
88. Stojanović Miroljub M., Rodoslov (Niš 1999).
89. Stojković Dragana, Naselje i stanovništvo opštine Pirot. Glasnik etnografskog muzeja br. 74/1 (2010) 11–108.
90. Šabanović Hazim, Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama / Evlija Čelebi (Sarajevo 1967).
91. Todorov Nikolaj, Položenieto na bălgarskija narod pod tursko robstvo. Dokumenti i materijali (Sofija 1953).
92. Tomić Sima N., Književni i naučni rad Pavla Jos. Šafarika (Novi Sad 1900).
93. Tričković Radmila, Beogradski pašaluk 1687–1739 (Beograd 2013).
94. Velkova Saška, Panajotović Mila, Putopisci o Pirotu i pirotskom kraju (Pirot 2012).
95. Zirojević Olga, Carigradski drum od Beograda do Sofije 1459–1683. Zbornik istorijskog muzeja Srbije 7 (1970) 3–196.
96. Zirojević Olga, Oko imena Šehirkej. Istorijski časopis 27 (1980) 233–236.
97. Zirojević Olga, Skraćeni popis Sofijskog sandžaka. Istorijski časopis XVIII (1971) 271–276.
98. Zirojević Olga, Srbija pod Turskom vlašću (Beograd 2009).
99. Zirojević Olga, Tri turska popisa u Sofijskom sandžaku u 16. veku. Istorijski časopis, XVIII (1974) 271–275.
100. Zirojević Olga, Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459–1683. (Beograd 1974).
101. Zlatković Ilija, Držina (Niš 2009).
102. Živanović Živan (ed.), Memoari Stefana Stevče Mihailovića u dva dela od 1813–1843 i od 1858–1867 (Beograd 1928).
103. Živanović Živan, Politička istorija Srbije, knjiga II (Beograd 1924).
104. Živković Vitomir V., Torlak (Pirot 1994).

Internet izvori

1. Matović Dragana, Otkrivene sve otomanske tajne o Srbiji, [http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:571294– Otkrivene– sve– otomanske– tajne– o– Srbiji](http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:571294-Otkrivene-sve-otomanske-tajne-o-Srbiji)
2. Ćirić Marjan, slike preuzete, uz odobrenje autora, sa facebook stranice „Pirot stari“, https://www.facebook.com/pg/pirotvolim/photos/?ref=page_internal

3. Facebook stranica „Piot“

<https://www.facebook.com/56131082139/photos/a.424536147139/10154177217207140/?type=3&theater>

4. The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation, Inc

<https://www.libertyellisfoundation.org/passenger-result>

5. Internet stranica „Wikipedia“

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tabula_Peutingeriana_Serbia.jpg

GLOSAR

Abadžije – krojači koji su od grubog sukna šili narodnu nošnju.

Acemi ocađi – regrutne trupe koje su činili hrišćanski mladići uzimani mahom iz danka u krvi i zarobljeništva.

Aga – zapovednik, starešina.

Ajan – starešina mesta, velikaš.

Akča – (aspra) sitan srebrni novac u Turskoj, kovan od vremena emira Orhana (1327) do 1687. godine; u Evropi se zvao aspra; godine 1431. jedan mletački dukat vredeo je 35, 1488. – 49, 1510. – 54 i 1590. – 120 akči. Kovala se od čistog srebra, na čemu je dugo insistirano. Vlast je vremenom smanjivala njenu težinu, dozvoljavajući da se od 10 dirhema (1 dirhem = 3, 207 g) srebra kuje sve veća količina akči. Tako je 1431. od 100 dirhema srebra kovano 260 akči, a 1490/1. kovano je 420 akči.

Akindžije (akinci) – lako naoružani konjanici, muslimani i hrišćani koji su osmatrali, plašili, harali i pljačka a čiji su naleti prethodili zvaničnim trupama.

Alajbeg – starešina spahija i zaima jednog sandžaka, za svoju službu uživao je zeamet, poveravano mu je, ponekad, da privremeno čuva sandžak.

Arz– i miri – državna zemlja se može podeliti u dve kategorije: Has i hümayun, čiji su prihodi služili za održavanje dvora i troškova državne uprave; i na Balkanu najzastupljeniji vlasnička struktura – timari.

Atmadžadžibaše – sokolari zaduženi za hvatanje i odgoj mladunaca kobaca i jastreba kokošara.

Avariz (divanije) – u početku vanredni danak, prikupljan u ratnim okolnostima, u vidu novca, kuluka ili naturalnog davanja kojim je bila opterećena raja. Kasnije prerasta u stalni porez. U izvorima se često pominiye zajedno sa grupom obaveza i dažbina tekjalifi urfije.

Avlija – dvorište.

Azep (azap) – pripadnici infanterije, laka pešadija koju su uglavnom činili neoženjeni mladići.

Aščija – kuvar, gostioničar.

Beglerbeg – titula u Osmanskom carstvu sa značenjem beg begova, tj. zapovednik zapovednika. Početkom 15. veka postajala su dva begler–bega: Anadolije i Rumelije. Bili su im podređeni svi sandžak–begovi i krajiški begovi na njegovoj teritoriji.

Berat – carki ukaz o postavljenju službenika, dodeli plate, zemlje.

Beraya – privilegovana kategorija stanovništva kojoj je pripadala državna i verska administracija, plaćeni vojnici, vlasnici (korisnici) imanja, privilegovani pripadnici zadužbina, tj. one oslobođene od poreza.

Buljukbaša – zapovednik čete.

Cebeci – kovači oružja, takođe odgovorni za održavanje i skladištenje oružja.

Cebeli (džebelije) – naoružani konjanici koji su za račun spahija odlazili u rat

Čakirdžibaše – sokolari čija je obaveza bila da dostavljaju mladunce malog sokola, lovnog sokola i planinskog sokola.

Čaršija – deo grada, pijaca, trg. Centar privrednog i ekonomskog života.

Čerga – pokrivač, ponjava, zastirač ali i ciganski šator. Za Evliju Čelebi čerga predstavlja vojni šator, dok Jovan Ćirić čergom zove prostirku za pokrivanje konja a preteču ćilima.

Čeribaša – starešina nižeg ranga poluvojničkih i vojničkih redova, kao što su vojnuci.

Čitluk (još i čiflik, čiftluk) – vrsta feudalnog dobra koje obrađuje gospodar ili od gospodara zavisao čifčija.

Čitluksahibija – novi vlasnik čitluka.

Ćupridžija – pripadnik poluvojnog reda kojima je bilo povereno održavanje mostova i skela

Defter– i mufassal – detaljni popisi.

Defter– i icmal – sumarni popisi.

Defter muhasebe – obračunski defter.

Defter – sveska, svežanj, račun, beležnica, zapisnik, popis stanovništva.

Defterdar – upravljanje državnim finansijama i domenima bile su u rukama defterdara. Bili su zaduženi za obračun gotovog novca, carina, poreza, harača od vazalskih država, vođenje knjiga novčanih rashoda, plata i troškova održavanja dvora. Bili su podeljeni po teritorijama, za Anadoliju i za Rumeliju. Defteradar za Rumeliju bio je glavni i kontrolisao je opšte finansije.

Derbend – (pers.) klanac, tesnac, klisura, opasno mesto; selo koje čuva ovakva mesta.

Derbenžije – čuvari klanaca, hrišćani i muslimani koji su čuvali klance, klisure, mostove i sve ostale nesigurne i opasne prolaze na drumovima, za tu službu uživali su veće ili manje poreske olakšice.

Derviš (red) – islamski red – sekta.

Derviš – pripadnik derviškog reda, sekte (tarikata).

Divan – Carski divan – savet, koji je bio vrhovni sud, ali istovremeno i neka vrsta vlade. Veliki vezir je rukovodio radom Carskog divana, izdavao naredbe u ime sultana, nadzirao je rad i imenovanja u svim državnim ustanovama, i bio je vrhovni zapovednik vojske.

Doğancian/bazdaran – provincijski sokolari u 17. veku.

Dogandžibaša – zapovednik dogandžija.

Dogandžije – sokolari, poluvojni red zadužen za odgajanje i hvatanje lovnih ptica za Sultana.

Dogandžijski bejlerbej – starešina provincijske sokolarske službe u Rumeliji.

Džizije – (cizye) porez po glavi stanovnika, glavarina, koji je plaćalo je nemuslimansko stanovništvo, tj. svaki vojno sposobni muškarac, nemusliman, za ne učestvovanje u vojnim pohodima.

Džebeli – videti cebeli.

Espap – roba, artikal, odeća.

Eškindžije – spahije najnižeg reda. Njihovi posedi donosili su prihode od nekoliko stotina do nekoliko hiljada akči a imali su obavezu da učestvuju na konju u vojnim pohodima.

Ferman – pismena zapovest, naredba sultana.

Fiskus – državna kasa, centralna finansijska uprava.

Furundžija – onaj koji pravi peći.

Globa – imovinska kazna naplaćivana u stoci ili novcu.

Gönder – koplje, tj. najniža formacija vojnika koju su činili jedan vojnik i dva zamenika – jamaka, koji su služili na smenu svake godine.

Guljmije – porez sakupljan zajedno sa džizijem kao naknada opredeljena za sakupljača poreza.

Gunulije – (gönüllü) plaćenici pripadnici lake konjice. Njihov zadatak je bio čuvanje granica, gradova i palanki. Učrstvovali su i u vojnim pohodima.

Grivna – čvrsta narukvica.

Hamam – parno kupatilo.

Han – konačište sa sobama, gde se prodaje hrana i piće, ima dućane i u upotrebi je od 17. veka.

Hane (hâne) – domaćinsto na osnovu koga se je plaćao porez.

Harač – glavarina, porez koji su na godišnjem nivou plaćali radnosposobni nemuslimani, osim ako zbog svoje službe prema Osmanskoj državi nisu bili oslobođeni ovog poreza, koji se još nazivao i džizije.

Has – imanja koja su pripadala određenim službama, te su davana službenicima vezira, beglerbegova i pojedinim visokim nosiocima vlasti kao što su defterdar, državni sekretar itd. Prihod od ove zemlje iznosio je 100.000 akči, a u vreme Sulejmana Veličanstvenog (1520–1566) jedan sandžakbeg imao je has u vrednosti od 200.000 do 550.000 akči, beglerbeg 800.000 – 1.200.000, palatski vezir od 1.000.000 do 1.200.000 akči, dok je veliki vezir imao 2.000.000 akči prihoda godišnje.

Has i hümayun – državna zemlja čiji su prihodi služili za održavanje dvora i troškova državne uprave.

Hizmećar – sluga, pomoćnik.

Ihtisāb – tržišna taksa, porez na otvoreni dan tj. na svaki dan kada je radnja radila.

Ihzara (Ihzāriyya) – taksa naplaćivana za privođenje i pozivanje optuženih.

Imdadi seferija – ratna pomoć, vanredni poerz koji je uvršten u redovne namete 1719. godine pod nazivom imdadi hazarija tj. mirnodopska pomoć.

Ispendža – videti spendža.

Jamak – zamenik, pomoćnik.

Janičaraga – komandant stalne, centralne vojske.

Java džizije – porez za lutanje i skitnju.

Jerlija – provincijska vojska sastavljena od lokalnog stanovništva.

Kacar – bačvar.

Kadija – sudija, koji je pored vršenja sudske dužnosti imao široka upravna ovlašćenja na teritoriji pod svojom jurisdikcijom. Takva oblast zvala se kadiluk ili kaza.

Kahylar – seoski starešina.

Kalem – uprava, kancelarija.

Kanune – svetski zakoni.

Kanunname – zakonski propisi o načinu i visini prikupljanja poreza.

Kapakulu – stalna vojska centralne vlasti.

Kapidžbaša – zapovednik sultanove straže.

Karavansaraj – najčešće bespaltno konačište i ovaj termin se je koristio za sva konačišta na Carigradskom drumu do kraja 16. veka.

Kaza ili Kadiluk – područje na kojoj se protezala nadležnost jednog kadije; granice kadiluka nisu se morale poklapati sa granicama sandžaka.

Koplje – videti gönder.

Krdžalija – odmetnik.

Kube vezir – zamenik i savetnik Velikog vezira. Naziv su dobili po kubetu iznad palate u kojoj se održavao Carski divan. Najviše zvanje imao je drugi vezir, potom treći i tako redom. Svi su učestvovali u radu Carskog divana (saveta), zajedno sa velikim vezirom. Nekada im je poveravana komanda u manje značajnim ratnim operacijama. Kada je veliki vezir predvodio ratne pohode, najčešće je u Carigradu ostajao drugi vezir, sa funkcijom kajmakama, zamenika velikog vezira. Tada je dobijao znatno proširena ovlašćenja. Često je drugi vezir unapređivan u velikog vezira.

Kujundžija – zlatar, juvelir.

Kuluk – obrađivanje zemlje, rad, od strane seljaka za potrebe države ili vlasnika zemlje. Često se smatra i prisilnim radom.

Lagator – zapovednik vojnika koji je pod svojom komandom imao, zavisno od kaze, od 100 do 400 pripadnika ovog poluvojničkog reda.

Leno – (nem. Lehn) zemlja ili imanje koje su, u sred. veku, vladari darivali svojim zaslužnim ratnicima (vazalima, kletvenicima) uz obavezu da im oni budu verni i odani u službi (jedan od osnovnih pojmova srednjovekovnog društvenog uređenja).

Mansiones – svratišta u kojem se snabdevalo hranom i pićem.

Mahala – naselje, najmanja upravna jedinica u gradu; zaselak, naselje u ataru sela.

Makta – isto što i „kesim“ (kesim – zakup, najam, аренда.) – globalno opredeljena suma, koja može biti samostalna ili grupa poreza. Vrsta feudalne rente koju su sakupljale spahije ili država.

Mali miri – državni prihodi.

Malikana – doživotni zakup državnih dobara.

Medresa – muslimanska srednja i visoka škola.

Mehćema – sudnica.

Menzili – još i mezilana (arap., tur. menzilhane) su poštanske stanice gde su kuriri menjali umorne konje, a uzimali sveže. Ovi kuriri bili su zaduženi za raznošenje pisama, novca i dokumenata po celom Osmanskom carstvu. Takođe i odmorište.

Mezra – opustela, nenaseljena i neobrađena zemlja.

Mladarina – porez na udaju koju je plaćao rajetin svome spahiji pri udaji svoje kćerke.

Muaf – kategorije stanovništva oslobođene od vanrednih poreza.

Mubaširski troškovi – troškovi izaslanika.

Mufahiz – starešina vojne posade u tvrđavi.

Mukata – poreska jedinica davana u zakup.

Mula – učen čovek, gospodar, sudija.

Mülk – Privatni posedi sa neograničenim vlasništvom nad zemljom, koji ni u kom slučaju nije smeo da obuhvata više od 5–10% ukupne površine zemlje.

Müsselem – „oslobođeni od poreza“, pešadija u Anatoliji zadužena za transport hrane i opreme za vojne pohode.

Mutapdžija – zanatlija koji se bavi preradom kože.

Mutationes – manja svratišta, odmorišta.

Nahija – najniža administrativna jedinica u Osmanskom carstvu.

Naip – sudski komesar. Prva sudska istanca u Osmanskom carstvu. Sami su sprovodili odluke koje su donosili te su zbog toga bili posebno omraženi u narodu.

Nedžar – stolar, dunder, tesar.

Nuzul – porez koji se je uzimao za „konačenje“ vojske i prikupljan je po kadilucima.

Ocak – korpus janičara.

Örf – običajno pravo primenjivano u nedostatku nadležnosti „Svetskih zakona“.

Primikjuri ili primićuri – isto kao i vojnuci su institucija preuzeta iz slovenskih zemalja, gde su imali rukovodeće pozicije u seoskim opštinama.

Raya – neprivilegovala kategorija stanovništva, koja je plaćala redovne i vanredne poreze, kojoj su pripadali seljaci, trgovci, zanatlije bez obzira na versku pripadnost.

Rataji – pomoćni radnici u zemljoradnji.

Resm– i bîve – udovički porez.

Resm– i çift – porez na zakupljenu zemlju za muslimane, često dosta niži nego za hrišćane.

Resm– i duhan – dimnina, dimnarina, porez koji su plaćali seljaci vlasniku zemlje da bi se sakrili pod njegov krov u opasnim vremenima, tj. zaštita koju su uživali od strane vlasnika zemlje.

Resm–i tapu – jednokratna dažbina raje, koja se plaćala pri uzimanju zemlje na korišćenje.

Resum – (resm) porez.

Sahat – kula – Kula sa časovnikom.

Sajvan – nadsteršnica.

Salarija – renta za zemlju.

Salnama – godišnjak.

Sandžak – veća upravno–teritorijalna jedinica u Osmanskom carstvu kojom je upravljao sandžakbeg ili miriliva.

Sandžakbeg – upravno politički i vojni upravnik sandžaka.

Sarač – sedlar, proizvođač sedala za konje.

Saraori – seljaci koji su obavljali javne radove kao što su održavanje puteva, tvrđava, a za to bili oslobođeni određenog poreza.

Sejmeni – hajduci.

Serasker – vrhovni komandant u većim vojnim pohodima, dok je do sredine 16. veka ovaj naziv podrazumevao pomoćnika subaše za regrutaciju spahija za vojni pohod.

Serhat – pogranična oblast sa posebnom vojnom organizacijom.

Sinur – granica seoske teritorije, međa dva poseda.

Spahija – konjanik uživatelj timara s prihodom od hiljadu do dvadeset hiljada akči godišnje.

Spendža – (kod nekih autora pojavljuje se naziv spendža, a u Bugarskoj literaturi kao ispenče). Porez koji je plaćala hrišćanska raja svom gospodaru; a i muslimani koju su uživali zemlju upisanu na hrišćanina.

Subaša – vojno–upravni zapovednik većeg naselja; vojno–administrativni upravnik vilajeta (oblasti koja se, stoga, nazivala i subašlukom).

Susrat – vanredna davanja u poljoprivrednim proizvodima.

Šadrvan – vodoskok, građen da bi omogućio istovremeno obredno umivanje većem broju vernika, ali i u dekorativne svrhe.

Šahindžibaše – starešina sokololara, zadužen za lov i dresuru sivog sokola.

Tapija – pisani dokument o vlasništvu ili korišćenju zemlje, nepokretne imovine.

Tekija – islamska verska građevina koja se koristila za okupljanje derviša.

Tekjalifi urfije (tekâlîf– i örfiye) – državni porezi i nameti sakupljeni na osnovu običajnog ili šerijatskog prava.

Terzija – krojač građanske narodne odeće i ženske garderobe.

Timar – vojno leno; kasnije, timarom su se nazivala samo ona lena koja su donosila prihod do dvadeset hiljada akči godišnje.

Topçu – članovi artiljerije, topdžije.

Ulakčija – poluvojni red zadužen za odgajanje konja za poštansku službu.

Ulema – znalci zakona, klasa turskih pravnika koji se ujedno smatraju i kao sveštenici i dobri poznavaoци i tumači teksta Korana, islamskog predanja i njihovog značaja.

Ušur – desetak na žitarice, poljoprivredne proizvode, može biti i na vino, košnice pčela i stoku.

Vakuf (waqf) – Posedi verskih i kulturnih zadužbina sa pravom korišćenja svih dobara koji se na privatnom posedu nalaze (vodenice, trgovine itd.). Kako su zadužbine imale svrhu opšteg dobra bile su oslobođene svih dažbina, ali su imale pravo ubiranja poreza.

Vezir – najviši državni službenici u Osmanskom carstvu. U početku je bio samo jedan vezir, dok ih je u 16. veku bilo devet. Svi veziri, osim velikog vezira, imali su titulu paše i učestvovali su u radu Carskog divana (saveta).

Vilajet – upravna jedinica, sa nekoliko značenja: privremena aministrativna jedinica, formirana od više nahija, na novo osvojenoj teritoriji kojom je upravljao subaša ili vojvoda. Više vilajeta činilo je sandžak. U stalnoj upravno– teritorijalnoj organizaciji. Samo u spahijskoj organizaciji, vilajet su sačinjavale jedna ili više nahija. U ovom smislu je ostao u upotrebi i u XVIII veku. U XVI i XVII veku beglerbegluci (ejaleti) su se nazivali vilajetom, ali takođe je ovaj naziv korišćen i kao sinonim za sandžak, dok u XIX veku, vilajet i ejalet su smatrani za sinonime.

Vojnuk – pripadnik (polu) vojnog reda, regrutovan od hrišćanskog stanovništva koji je za svoje usluge Osmanskoj imperiji uživao slobodne baštine i bio oslobođen određenih poreza.

Voynuk zevāidi – rezervni vojnuci, iz redova vojničkih sinova.

Yaya ili piyade – pešadija centralnih vojnih trupa.

Yürük – „brzo marširajući“– specijalne jedinice u Rumeliji zadužene za transport, kopnenim i vodenim putem.

Ziamet (zeamet) – veliki posedi koji su davani visokim oficirima kao što su subaše i alajbegovi, ali i visokim civilnim službenicima. Ova imanja donosila su prihod od 20.000 do 99.999 akči godišnje.

Zimmi – nemuslimanski podanici.

Zulum – tlačenje naroda.

Zulumćari – tlačitelji.